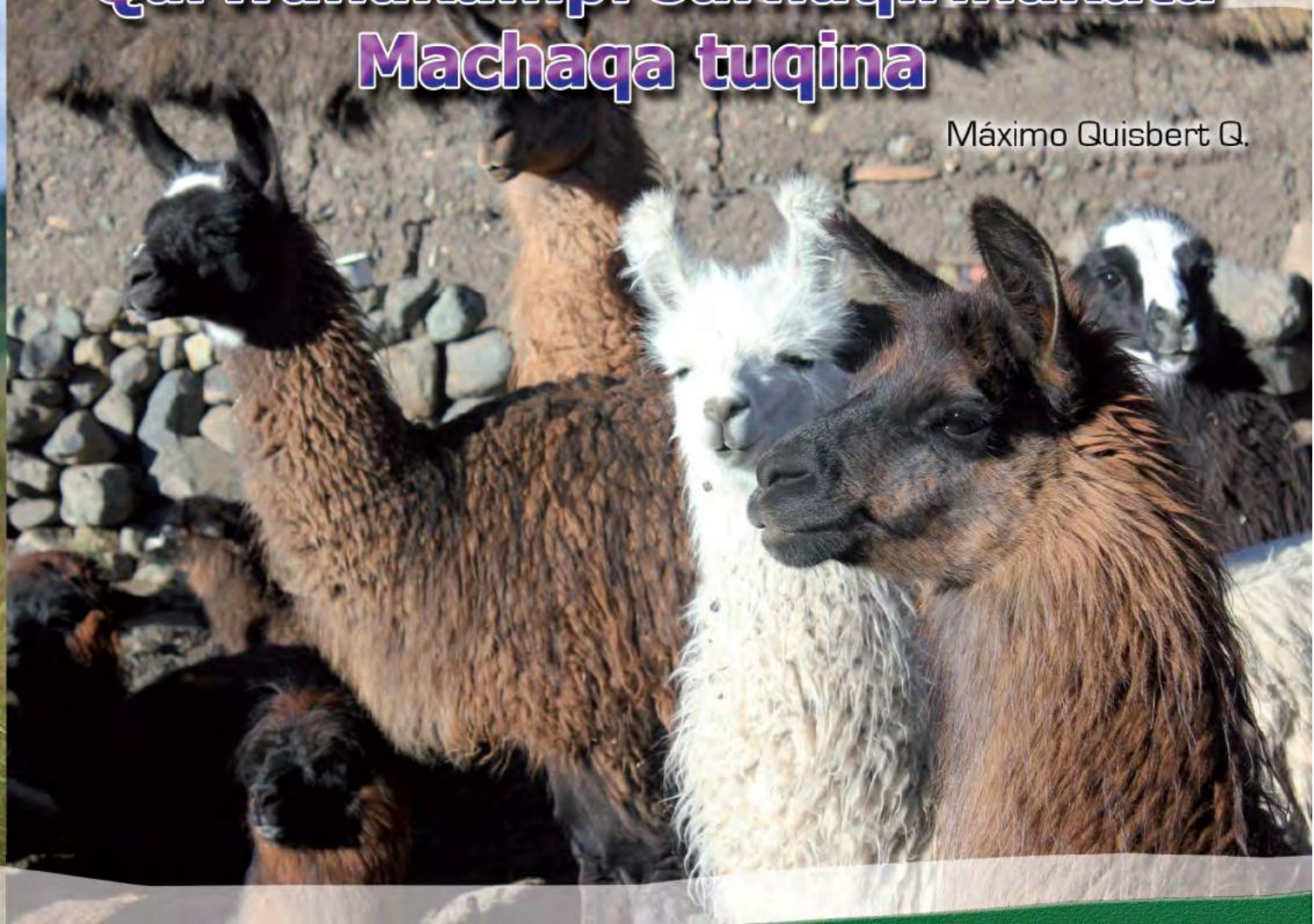

UNIVERSIDAD INDÍGENA BOLIVIANA AYMARA "TUPAK KATARI"
Instituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara (IICLA)

Qarwanakampi sarnaqirinakata Machaqa tuqina

Máximo Quisbert Q.

Agència Catalana
de Cooperació
al Desenvolupament

Generalitat
de Catalunya

2012

UNIVERSIDAD INDÍGENA BOLIVIANA AYMARA "TUPAK KATARI"
Instituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara (IICLA)

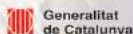
QARWANAKAMPI SARNAQIRINAKATA MACHAQA TUQINA

Máximo Quisbert Q.

Chuqi Yapu - Bolivia
Llumpaqa phaxsi - 2012

Agència Catalana
de Cooperació
al Desenvolupament

Aymara Sawunaka

Universidad Indígena Boliviana Aymara “Tupak Katari” uka jach’a utana qillqatawa.

Jiliri irpiri: Lic. Pelagio Pati Paco

IICLA irpiri: Lic. Benigno Callizaya Ojeda

Yatxatiri: Máximo Quisbert Q.

QHANAÑCHAÑATAKI:

INKA PACHANXA QARWANAKXA SUMA K’AYA UYWAPXANA/COLONIA PACHANXA QARWANAKA WALI UÑISITANWA AKA QULLASUYU MARKANXA/ MARKACHIRI JAQINAKANAXA JAYA MARKANAKARUWA SARAPXIRINA/ KHAYA PROVINCIA INGAVI MACHAQA, DESAGUADERO MARKA TUQINA QHATHUWA UÑSTANA, QARWANAKAMPI SARIRI JAQINAKAXA JANIWA JAYA MARKANAKARU SARXAPXANTI.

IICLA tuqina yatxatirinaka:

Benigno Callizaya Ojeda
Justino Callisaya Acero
Maximo Quisbert Quispe
Maria Bautista Gomez
Alex Ruiz Mendoza
Jose Luis Marquez Maydana
Lucio Choquehuanca Yujra

Panka apsuri: Imprenta San Martín

Mathapi jakhu kamachi: 4-1-185-12 P.O.

Jiwasá Markana amuyt’a jakhu chimpu: 1-775

ISBN - jakhu: 978-99954-2-436-7

Nayriri utt’a: UNIBOL –A- “TK” Plaza Elizardo Pérez s./n. Cantón Warisata Municipio de Achacachi
- Provincia Omasuyos.

Payiri utt’a: Localidad Cuyahuani - Municipio de Huarina - Provincia Omasuyos.

Art’a jakhu: 2895295 – 010-22136229.

Iwxa qillqa apiri: info@utupakkatari.edu.bo, Web. www.utupakkatari.edu.bo

UTJIRINAKA

Uñacht'a

Qalltaña	11
1. Kawqhansa qarwanakaxa nayrapachanakatpacha uñstatayna	15
2. Qarwanakaxa kawkhanakansa katuratapachana?	16
3. Kunjamsa inka pachanxa qarwanakaxa uywatapachana?	17
4. Inka pachanxa qarwanakaxa uywatanwa pusi luräwinakataki	20
5. Qarwanaka uywapxana waxt'anaka wakt'ayañataki	23
6. Gobierno inkaxa qarwanakampiwa jaqinakaru khuyapt'ayana	26
7. Kunatsa qarwanakaxa aynacht'pachäna colonia pachanxa	29
8. khuyapt'ayasawa nayraqataru sartapxirina	33
9. Khitinakänxa caciques jaqinakaxa colonia pachanxa	40
10. Caciques Chucuito marka tuqita	44
11. Cacique Fernando Huarachi sarnaqawipata	51
12. Cacique Diego Chambilla uka jaqina sarawipata	53
13. Yaqhapa caciques jaqinakaxa janiwa walja qarwanaka uywapxirikanti	56
14. Janq'u jaqinakaxa qarwanakwa munapxirina q'ipinaka khumuñataki	57
15. Siglo XIX tukuykana uka pachata	59
16. Thaya markanakana qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakata	61
17. Auto ukhamaraki khathunakawa uñstätayna 1952 uka pachanakata	67
18. Kuna markanakansa qarwanakaxa uywataspacha	70
19. Qawqhanakansa qarwanaka uywasippacha Bolivia marka tuqina	76
20. Kuna provincia taypinakanxa qarwanaka uywatapacha La Paz markanxa	81
21. ¿Kunjamsa jisk'a qarwaqallunakaxa uywatapacha?	84
22. ¿Kunjamsa usunakata jark'aqatxana?	88
23. Mayja mayja kasta qarwanaka uywatarakina	97
24. Qarwa t'arwa yawiraña sawuñataki mismiñataki	100
25. Qarwa t'arwanakatxa kunanaksa lurapxiripachana	103

26. Qarwa ch'akhanaka ukhamaraki sullunakata amuyt'añani	110
27. Qarwanaka jarqhayaña walja urqu qarwaniñataki	115
28. Jichha pachanxa janiwa qarwanakaxa jarqhayataxiti	124
29. Urqu qarwanaka uywaña tuqinakata	126
30. Warurt'aña urqu qarwanakaru	129
31. Waxt'anaka wakt'ayaña	133
32. Sariri jaqinakata khaya norte de La Paz ukxa tuqinakata	140
33. Qarwanakampi sarnaqisiri jaqinakata (Provincia pacajes)	144
34. Sariri jaqinakata khaya provincia Ingavi ukxa tuqinakata	147
35. Sapa sarawinakanwa qarwanaka kharipxirina	148
36. Sawuta wakt'ayaña manq'anaka turkañataki	151
37. Sawutanaka ukhamaraki wiska mismitanaka wakt'ayaña tuqita	155
38. Jaya markanakaru llakt'atawa sarapxirina	158
39. Nayraqata sariri qarwanakata (campanilla)	162
40. Kunsu china lluqallanakaxa jaya markanakaru sarasaxa lurapxiripachana	166
41. Thakhina samart'aña, ikiña, manq'a phayasiña tuqinakata	170
42. Samkanakata amuyt'aña	176
43. Kunjamsa nayraxa juyranaka turkasipxiripachana	180
44. Yaqhapa juyranakaxa wali munatanwa	184
45. Yaqhapa juyranakaxa janiwa munatakänti	189
46. Jaya markanakaru qarwa saririxa chhaqarxanwa	193
47. Qarwa sarañxata wuti apnaqañxata	196
48. Qarwanakampixa janiwa jaya markanakaru sarxapxiti	203
49. Kunjamsa urqu qarwanakxa uywataspacha?	206
50. Pä markanakawa (Puno - machaqa) juyranaka turkasipxirina	210
51. Pankanaka uñaratanaka	217
Qhanañcha	223

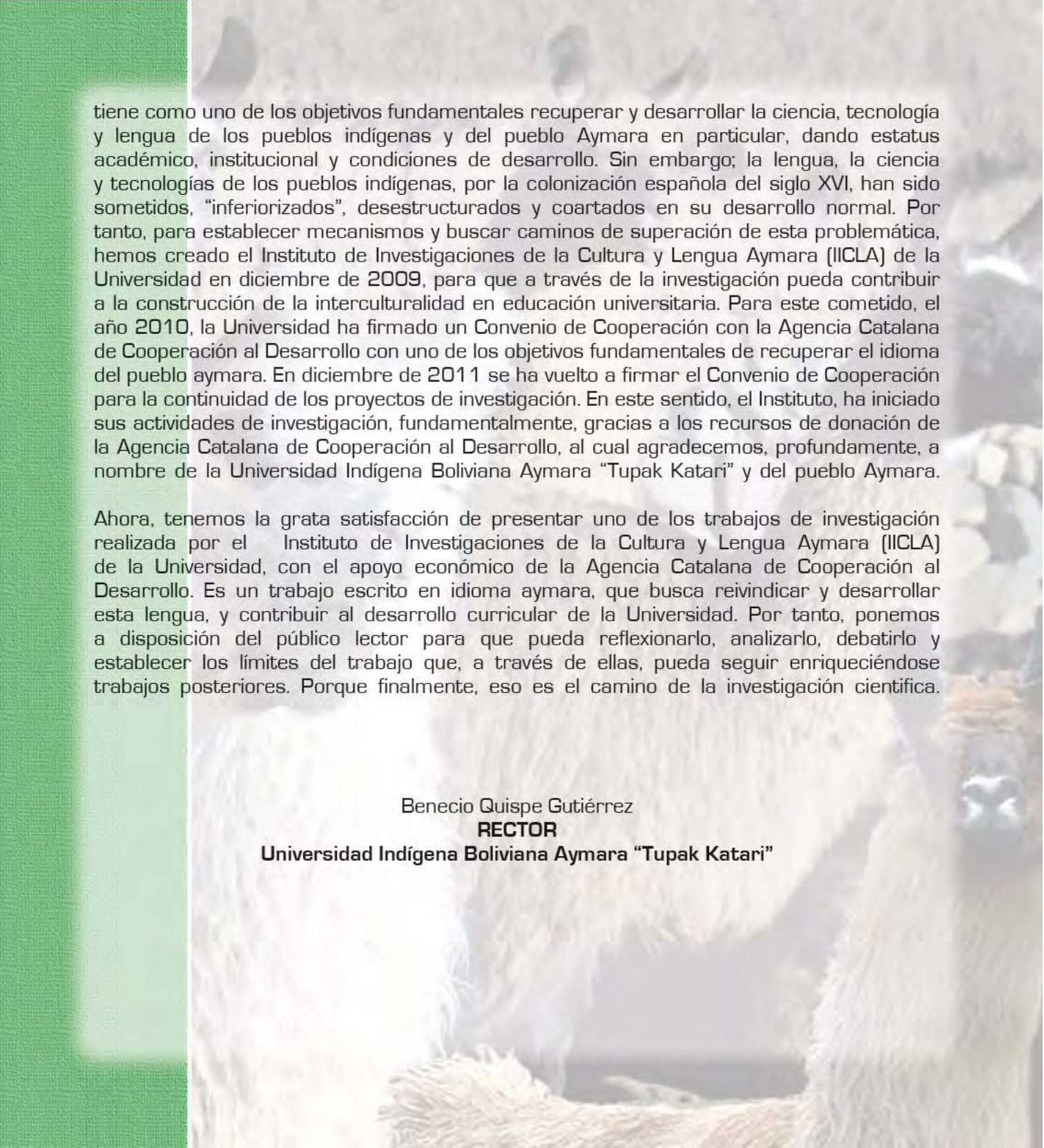
Presentación

El 18 de diciembre de 2005, donde el líder indígena Evo Morales Ayma ha sido electo Presidente con el 54% de los votos, el pueblo boliviano ha decidido dejar en el pasado el Estado colonial racista, oligárquico y neoliberal para asumir el desafío histórico de construir colectivamente el “Estado Unitario Social de Derecho Plurinacional Comunitario, libre, independiente, soberano, democrático, intercultural, descentralizado y con autonomías...” (CPE, Art.: 1). Mujeres y hombres bolivianos, a través de la Asamblea Constituyente, aprobación de la Nueva Constitución Política del Estado por el pueblo boliviano el 25 de enero de 2009 y la promulgación de la misma por el Presidente Constitucional del Estado Plurinacional de Bolivia el 7 de febrero de 2009, Evo Morales Ayma, hemos decidido ser nosotros mismos y construir lo que somos capaces de hacer colectivamente en el horizonte de nuestra identidad. En consecuencia, vivimos el inicio de un proceso largo de descolonización y desneoliberalización, y, un proceso constituyente de construcción colectiva de un Estado Social, Plurinacional y Comunitario desde el horizonte indígena, a pesar de las tensiones y contradicciones siempre presentes en un proceso revolucionario, que complica la profundidad y el ritmo del proceso.

En este contexto, el 2 de Agosto de 2008, a través del D.S. N° 29664, el Presidente del Estado Plurinacional, Evo Morales Ayma, en consulta y coordinación con las organizaciones sociales indígenas de Bolivia (Confederación Sindical Unica de Trabajadores Campesinos de Bolivia, Consejo Nacional de Markasy Ayllus del Qullasuyo, Confederación de Pueblos Indígenas del Oriente Boliviano, Confederación de Mujeres Indígena Originaria Campesinas de Bolivia “Bartolina Sisa” y Confederación Sindical de Comunidades Interculturales de Bolivia), ha creado la Universidad Indígena Boliviana Aymara “Tupak Katari”, junto a la Universidad Indígena “Casimiro Huanca” y “Apiaguayki Tüpa”, en respuesta a décadas y siglos de resistencia y lucha de las naciones y pueblos indígena originario campesinos por iguales derechos, oportunidades y condiciones ante un Estado colonial (mono-étnico, mono-cultural), oligárquico y neoliberal que ha consagrado derechos, oportunidades y condiciones a partir de la pertenencia étnico cultural en beneficio de una casta blanca-criollo-mestiza y en desmedro de los pueblos indígena originario campesinos.

En este marco, la Universidad Indígena Boliviana Aymara “Tupak Katari” nace y se constituye en Institución de Educación Superior al servicio de los pueblos indígena originario campesinos, para que, desde la reflexión académica, la investigación y procesos formativos, contribuya al proceso de descolonización, desneoliberalización y construcción y desarrollo integral de la Nueva Bolivia plurinacional, productiva y comunitaria. En este sentido, la Universidad

tiene como uno de los objetivos fundamentales recuperar y desarrollar la ciencia, tecnología y lengua de los pueblos indígenas y del pueblo Aymara en particular, dando estatus académico, institucional y condiciones de desarrollo. Sin embargo; la lengua, la ciencia y tecnologías de los pueblos indígenas, por la colonización española del siglo XVI, han sido sometidos, “inferiorizados”, desestructurados y coartados en su desarrollo normal. Por tanto, para establecer mecanismos y buscar caminos de superación de esta problemática, hemos creado el Instituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara (IICLA) de la Universidad en diciembre de 2009, para que a través de la investigación pueda contribuir a la construcción de la interculturalidad en educación universitaria. Para este cometido, el año 2010, la Universidad ha firmado un Convenio de Cooperación con la Agencia Catalana de Cooperación al Desarrollo con uno de los objetivos fundamentales de recuperar el idioma del pueblo aymara. En diciembre de 2011 se ha vuelto a firmar el Convenio de Cooperación para la continuidad de los proyectos de investigación. En este sentido, el Instituto, ha iniciado sus actividades de investigación, fundamentalmente, gracias a los recursos de donación de la Agencia Catalana de Cooperación al Desarrollo, al cual agradecemos, profundamente, a nombre de la Universidad Indígena Boliviana Aymara “Tupak Katari” y del pueblo Aymara.

Ahora, tenemos la grata satisfacción de presentar uno de los trabajos de investigación realizada por el Instituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara (IICLA) de la Universidad, con el apoyo económico de la Agencia Catalana de Cooperación al Desarrollo. Es un trabajo escrito en idioma aymara, que busca reivindicar y desarrollar esta lengua, y contribuir al desarrollo curricular de la Universidad. Por tanto, ponemos a disposición del público lector para que pueda reflexionarlo, analizarlo, debatirlo y establecer los límites del trabajo que, a través de ellas, pueda seguir enriqueciéndose trabajos posteriores. Porque finalmente, eso es el camino de la investigación científica.

Benecio Quispe Gutiérrez

RECTOR

Universidad Indígena Boliviana Aymara “Tupak Katari”

A close-up, slightly out-of-focus photograph of a llama or alpaca's head and neck, showing its thick, light-colored woolly fur and dark eye. The animal is looking towards the left. The image is used as a background for the text.

Presentación

Tenemos en las manos la edición de un nuevo trabajo científico en lengua aymará llevado a cabo por la Universidad Indígena Boliviana Aymara Tupak Katari, y editado con el apoyo de la Agencia Catalana de Cooperación al Desarrollo. Como decíamos en el primer volumen de esta serie, no podemos dejar de pensar en los paralelismos entre nuestro catalán y su aymará. En Catalunya conocemos bien la importancia de preservar y potenciar el uso de la lengua propia en todos los ámbitos de la comunicación, también en el de la difusión científica y el del conocimiento. Es la lengua propia la que nos vertebra como comunidad, y la que nos ofrece una visión del mundo autóctona, y que interpreta en cada uno de nosotros la realidad que le rodea. Damos pues la bienvenida a esta esperada edición, y esperamos que sea un nuevo impulso para seguir trabajando con mayor ahínco por la normalización del uso de la lengua aymará -y de todas las lenguas propias bolivianas-, y para que este impulso se dé en todos y cada uno de los ámbitos de la comunicación, la educación y la cultura. Sabemos bien -demasiado bien- que el camino es difícil: en Catalunya seguimos trabajando cada día en este empeño, pero les animamos a ello, convencidos de que el esfuerzo vale la pena. Haciendo referencia a la presentación del primer volumen, desde el altiplano boliviano y desde el mediterráneo catalán seguimos comprometidos en este esfuerzo.

Carles Llorens
Director General
AGENCIA CATALA DE COOPERACION AL DESARROLLO

Amtanaka apthapita

Nayra pachatpachawa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa qhirwa jaya markanakaruwa sarapxiritayna juyranaka turkasiñataki. Chiqasa walja waranqa waranqa maranakawa ukhama sarnaqasipxiritaynaxa, kuna laykutixa thaya markanakanxa janiwa taqikuna achuyapkanti, ukatwa sarapxirina junt'u markanakaru. Khaya 1952 uka pachatpachawa juk'ata juk'ata kunaymana thakhinakawa markanakana luratana auto ukanaka sarnaqañapataki, ukhamarkiwa Desaguadero markanxa jach'a qhathuwa uñstatayna, ukanwa taqikuna juyranaka markachiri jaqinakaxa turkasipxana, ukatwa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa janiwa Perú marka tuqinakaruxa sarxapxanti, chiqasa Desaguadero jach'a qhathurukiwa alasiri, alasiñataki sarapxirina. Uka Desaguadero markanxa juk'ata juk'ata qullqinakampikiwa taqikuna alasitaxana, janikiwa turkasiñatakixa juyranakaxa yapumpi sarnaqasiri jaqinakaxa apnaqapxanti; ukhamarkiwa uka qhuthunxa jani uñt'ata yanakawa alasiñataki utjana, jisnawa biciclita, azúcar), chiqasa ukanakaxa qullqimpi alasantawa.

Summary

The llama muleteers of the Ingavi province of the Department of La Paz, particularly in Machaca, used to travel to the different areas of the Valley in order to perform "barter" that allowed them being supplied of food. Performing journeys to other areas was a way of living of the people of Machaca for centuries. However since 1952 the decline of the llama caravans had begun due to many reasons. In the rural communities of Machaca, road openings and the public transportation flow took place; also the fairs had emerged, especially in Desaguadero; Moreover since the 70's the cargo boat transportation started in the Titicaca Lake which has influenced enormously on the llama caravans because many of the caravan routes had disappeared towards the regions of Pomata and Copacabana. The Desaguadero fairs impose a new model of industrial product consumption (such as bikes, radios, rice, etc...) on the Machaca inhabitants, in the same way the fairs weakened the old barter and strengthened the commercialization of products instead.

Résumé

Les “éleveurs” de lamas de la province Ingavi de La Paz, en particulier de Machaca entreprenaient des voyages jusqu’aux différentes zones de la vallée pour effectuer le troque qui leur permettait de s’approvisionner en nourriture. Voyager dans d’autres secteurs fut une forme de vie pendant des siècles pour les habitants de Machaca, mais depuis 1952 la pratique des caravanes de lamas est en déclin pour diverses raisons. Dans les communautés rurales de Machaca, des chemins ont été ouverts et la circulation de transports publics mise en place ; également, des ferias apparurent peu à peu, surtout à Desaguadero. De plus, depuis les années 70, il existe un transport de bateaux cargos sur le Lac Titicaca, lesquels ont influés ont eu une influence notable sur les caravanes de lamas, beaucoup de chemins de caravanes ont déjà disparus entre les régions de Pomata et Copacabana. La feria de Desaguadero lança un nouveau model, celui la de consommation de produits industriels (vélos, radios, riz) pour les habitants de Machaca, et ainsi la feria affaibli le troque traditionnel et renforça la marchandisation des produits.

Resumén

Los arrieros de llamas de provincia Ingavi de La Paz, en particular de Machaca emprendían viajes hacia diferentes zonas del valle para efectuar el trueque que les permitía abastecerse de alimentos. Viajar a otros sectores fue una forma de vida durante siglos para la gente de Machaca; sin embargo desde 1952 empezó a declinar las caravanas de llamas por varias razones. En las comunidades rurales de Machaca se dio apertura de caminos y la circulación de transporte público, también gradualmente surgió las ferias, sobre todo en Desaguadero, además desde la década 70 apareció el transporte de botes de carga por Lago Titicaca las cuales han influido notablemente en la caravana de llamas, ya que desaparecieron varias rutas de caravanas hacia regiones de Pomata y Copacabana. A partir de la feria de Desaguadero impuso el nuevo modelo de consumo de productos industriales (bicicletas, radios, arroz) en la gente de Machaca, asimismo la feria debilitó el trueque del antaño y fortaleció la mercantilización de los productos.

QALLTAÑA

Kunä pachatixa qalltkayata yatxataña qarwanaka taqita kunaymana amtanakawa utjana aka panka wakt'añataki. Jisnawa uka amtanakaxa usunakata, qarwa uywañanakata, qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakata, wakt'anakata, ch'arkinakata ukhamawa taqikunata amuyt'aña wakt'ayata, ukhamata mä jach'a panka juk'ata juk'ata apthapitawa.

Uka walja amtatanaka phuqhañatakixa *biblioteca* uksa tuqinwa walja pankanakaxa uñarata, chiqasa nayra pachatpacha walja yatxatiri jaqinakawa pankanaka qillqapxatayna, yaqhapaxa historia uksa tuqitwa qhanañchapxana, ukhamarakiwa Antropología, Arqueología uksa tuqinakatwa amuyt'ata utjana, ukampirusa yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa Agronomía, Veterinaria uksa tuqinakatwa qarwa tuqinakata amuyt'apxatayna. Walja pankanaka uñarataxa wali jach'jamaxanwa, janiwa amtatarjama phuqhañxamakanti, ukatwa amuyt'ataxa yatxapt'añataki qarwanakampi sariri jaqinakata uka tuqitaki.

Jichhaxa mä jiskt'awiwa utjarakixa, khitinakasa qarwanakampi sariri tuqinakata walja maranaka yatxatappachana, jupanakaxa kunanaksa qhanañchapxpachana, qawqha markanakansa qarwanakampi sariri jaqinakata yatxatapxpacha, khaya *provincia Ingavi* machaqa uksa tuqinxaxa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakatsa pankanakaxa utjpachati. Chiqasa walja jiskt'awinakawa utjarakispa. Jisnawa walja yatxatiri jaqinakawa aka Qullasuyu marka tuqinxaxa utjarakixa, Patrice Lecoq ukhamaraki Barbara Gobol jupanaka khaya Rinconada, Santa Catalina uksa tuqinakanxa qhanañchapxarakixa, kunjamsa junt'u markanakaru sariri jaqinakaxa qarwanakampi

asnunakampi sarapxiritaynaxa; kuna pachatixa qarwanakaxa usumpi jiwaxapxatayna ukatwa asnunakampiki sarapxiritayna.

Sabine Dedenbach jupaxa qhanañchiwa khaya inka pacha tuqina, kunjamsa qarwanaka uywapxana, ukhamaraki qarwanakata jaya markanakaru tunqunaka jikxatañataki sarapxiritayna, ukhamaraki soldados sata palla pallanaka jaqinakaxa qarwanakata juyranaka thakhina phayasiñataki khumupxirina; chiqasa inka pachanxa qachu, urqu ukhamaraki jisk'a qarwanakxa uywapxiritaynaxa walja mirayañataki; maysa tuqitxa Ximena Medinacelli jupa kullakaxa uñischt'ayarakiswa kunjamsa colonia sata pachanxa qarwanakampi sariri jaqinakaxa taqi kasta juyranakwa qarwanakata khaya Potosi markakama khumupxiritayna, ukanwa markachiri jaqinakaruwa aljapxiritaynaxa; ukhamarakiwa Jorge Flores, Juan de Dios Concha, uka yatxatiri jaqinakaxa Peru markanxa tuqinakanwa unischt'ayarakixa kumjansa thaya markanakata junt'u markanakaru (Moquegua, Arequipa) sarapxirina ukhamarakiwa Bolivia markanxa walja yatxatiri jaqinakawa Denise Arnold, Juan Dios de Yapita, Axel Nielsen, Ramiro Molina ukhamaraki Armando Cardozo jupanakawa qhanañchapxana khaya Potosi, Oruro marka tuqinakata kunjamsa nayra pachatxa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa, kuna laykutixa junt'u markanakaruwa sarapxiritaynaxa. Jisnawa janiwa La Paz tuqinxaxa yatxatiri jaqinakaxa utjkiti qarwanakampi sariri jaqinakatxa, ukatpi wakisixa amuyt'añaxa sariri jaqinakata.

Duccio Bonavia sutini jaqixa walja maranakawa qarwanaka tuqinakata yatxatatayna, ukatwa jupaxa uñischt'ayana kunjamansa khaya inka pachanxa uywatana, ukhamaraki *colonia*, república pachana, chiqasa taqikuna qhanañcharakixa: usunakata, sariri jaqinakata, español q'ara jaqinakata, yaqha uywanaka apanipkana España tuqita. Bonavia yatxatirixa walja pankanaka uñarasawa suma amtanaka apthapitayna, ukata walja yatxatiri jaqinakaruwa k'umina, kuna laykutixa patapataki uñaratakiwa sasawa amuyt'ana. Jisnawa Bonavia yatxatiri jaqixa wali suma qarwanaka tuqita amuyt'ixa, janiwa yaqhapa yatxatiri jichha pachanxa ukhama utjkarakiti, ukhamarakiwa khaya 1940 uka maranakana qalltapxatayna yatxataña qarwa tuqinakata (Jorge Flores, Armando Cardozo, John Murra), chiqasa 1970 uka maranakana walja yatxatiri jaqinakawa qhanañchapxana (Juan de Dios Concha, Glynn Custred, Ramiro Molina, Patrice Lecoq ukhamaraki Bonavia; jichha pachanxa janiwa yatxatiri jaqinakaxa qarwanaka tuqita utjiti, janiwa yaqataxiti.

Maysa tuqitxa, aka pankanxa qhanañchatawa khaya inka pachanxa kuna kamachinakasa apsupxataynaxa qarwanaka suma uywañataki, yaqañataki ukhamarxamawa taqi markanakanxa qarwanaka uywapxiritaynaxa, thaya markanakana, qhirwa markanakana, ukhamaraki quta lamara thiyanakana; chiqasa inka pachanxa khaya Cordova, Chaco, Tarija uksa junt'u markanakanwa qarwanaka uywapxiritaynaxa.

Kuna pachatixa janq'u jaqinakaxa aka Qullasuyu markasaru purinipkana, taqikunawa mayjt'atayna, janiwa qarwanakaxa nayrjama yaqataxanti, sapa urunakawa qarwanakaxa kharitana español janq'u jaqinaka manq'añapataki, ukhamaraki khitinakatixa uraqi manqhana irnaqapkana ukanakaxa qarwa aychanaka manq'apxana. Español jaqinakaxa kunaymana uywanakwa España markata tuqita apanipxataynaxa: wakanaka, iwijanaka, asnunaka, mulanaka; chiqasa uka uywanakawa taqi markanakana: junt'u ukhamaraki thaya markanakana mirayatana, ukhamaraki uka uywanakakiwa suma uraqinakana uywataxana.

Español jaqinakaxa junt'u markanakanxa kunaymana achunakwa achuyaña qalltapxana: ch'uqinaka, café, arroz; ukatwa qarwanakaxa juk'ata juk'ata thaya markanakanakwa uywataxana. Chiqasa español jaqinakaxa qarwanakaruxa jisk'achapxirinwa, janiwa munapkanti, jani ukasti wali uñisitanwa; maysa tuqitxa, yaqhapa q'ara jaqinakaxa walja qarwanaka munapxäna q'ipinaka apnaqañataki, jisnawa español jaqinakaxa *comercio* uksa taypinakanwa jilpacha irnaqapxäna. Khitinakatixa walja qarwanaka uywapkana uka jaqinakaxa kunaymana q'ipinakwa apnaqapxana marka markakama, ukata wali qullqichasipxana.

Jichhaxa aka pankanxa uñischt'ayatawa kunjamsa nayra pachata markachiri jaqinakaxa qarwanakata kunaymana markanakaruxa sarapxiritaynaxa khaya *Provincia Ingavi* uksa tuqita amuyt'atawa. Chiqasa aka pankanxa janiwa llakikanti *marco teórico* ukaxa, kuna laykutixa yatxatiri jaqinakaxa marco teórico juk'ata juk'ata wakt'ayapxarakixa, ukhamaraki wali llakisipxixa utt'añataki hipótesis ukanaka, ukatwa taqi ch'amanpi q'umachapxirarakixa, uka amtatarjama wakist'ayapxirina ukhamaraki yatxatapxirina. Aka pankanxa janiwa ukhama wakt'ayatakiti, chiqasa taqikunawa amuyt'ataxa kunjamsa nayratpacha qarwanakata sarapxiripachana khaya Provincia Ingavi tuqinxä, ukhamaraki kawkiru markanakaruxa markachiri jaqinakaxa

sarapxiripachana taqi kasta juyranaka jitxatañataki uka qutinakata qhanañchayatawa. Chiqasa nayratpachawa *Ingavi* markachiri jaqinakaxa junt'u markanakaru ukhamaraki thaya markanakaru sarapxiritaynaxa.

Chiqansa yatisiwa nayraxa markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa mä *familia* taypinxa wakt'ayapxana taqi kasta sawutanaka, jayunaka, phasanaka, wayitanaka, qarwa t'arwanaka apañataki yapunakampi sarnaqasipki ukxa markanakana juyranakampi turkasiñataki. Ukhanwa nayra pachanakata sarnaqasipxiritayna, kuna pachatixa auto ukanaka, qhathunaka uñstkana aka Qullasuyu markanakanxa ukatwa taqikuna mayjt'atayna, chiqasa qarwanakampi sarnaqisiri jaqinakaxa juk'ata juk'ata janiwa jaya markanakaruxa sarxapxanti, kuna laykutixa transporte público ukanakatwa markachiri jaqinakaxa sarnaqasxapxanti kunaymana juyranaka jikxatañataki. Chiqasa uka qhathunakanwa *productos industriales* (*calamina, radio, lampa, china phukhunaka, bicicleta, carretilla*) alsipxana uka yanapxa qullqinakampiwa, chiqasa janiwa uka yanakaxa turkasiñatakixa utjkanati.

1. Kawqhansa qarwanakaxa nayrapachanakatpacha uñstatayna

Chiqasa, aka jiskt'awixa wali askiwa qhanañchañataki, ukatwa walja pankanakaxa uñaratana sumpacha yatxatañatakixa qawqhanakansa qarwanakaxa nayratpacha utjiritayna. Walja yatxatirinakawa sapxarakina, nayra pachatpachawa qarwanakaxa janiwa aka Qullasuyu markanakanxa utjirikatanati ukhanwa qhanañchapxixa. Yatxatiri paleontología ukhamaraki *registro de fosiles* jupanakaxa sapxiwa nayra pachaxa qarwanakaxa, alpakanakaxa, wanak'unakaxa jakapxiritaynawa khäya jach'a montañas Rocallosas en el occidente de Norte América uksana. Uksa markanakanwa nayra pachatpacha utjataynawa cambio climático, pachanakawa mayjt'atayna, ukatwa mayjt'awinakaxa utjatayna qarwanaka, alpakanaka jakawinakataki, ukata qarwanakaxa payaruwa t'aqtapxatayna: mayirixa qarwa tamaxa sarapxataynawa siwa Behring uksama, *medio oriente* ukakama, Africa uksa markakamawa puripxatayna. Qarwanakaxa uksa markanxa mayxaruwa tukupxatayna: camellos bactrianos ukhamanakaru.

Payirinxä, yaqhapa qarwanakaxa Panamá uknämawa jutapxatayna America del sur uksa markanakaru purintanipxataynaxa. Yatxatirinakaxa sapxiwa, restos fosiles de camélidos uñstataynawa Argentina junt'u markanakana, ukatwa amuyt'apxana, nayra pachaxa qarwanakaxa junt'u markanakanwa jichunuqtapxataynaxa, qamasipxatayna ukhamanxama, qhiphatxa, qarwanakaxa juk'ata juk'ata taqi markanakana mirantapxatayna, junt'u ukhamaraki thaya markanakana.

Walja yatxatiri jaqinakaxa sapxanwa, nayra pachaxa khaya Norte América uksanxa qarwanakaxa junt'u markanakanwa jakasipxataynaxa, uksa jaya markanakatwa

Ma ch'ixi qarwawa sarnaqasiskaraki

jutapxataynaxa aka *America del sur* uksa tuqiruxa¹, ukatwa aksanxa k'achata k'achata qarwanakaxa taqichaqana wali mirantaña qalltataynaxa, chiqasa ukata yatisixa qarwanakaxa uywapxataynawa khaya quta lamara tuqina, junt'u markanakana ukhamaraki jilpacha uywapxataynawa thaya markanakana.

2. Qarwanakaxa kawkhanakansa katuratapachana?

Nayra pachanxa walja jaqinakawa k'achata k'achata qarwanakaruxa, ukhamaraki alpanakaruxa katjañataki wali arkanaqapxiritaynaxa manq'añataki, khaya thaya puna, *Cordillera de los Andes* uksa markanakana. *Cardozo jupa yatxatiri jaqixa siwa, nayraqataxa qarwanakwa katurapxataynaxa, ukharuxa alpanakaruwa katurapxatayna khariñataki aychanaka manq'añataki.* Chiqansa, walja jaqinakawa katurapxatayna warinakaru, qarwanakaru, alpanakaru, ukhamariki wanakunakaru, yaqhapa uywanakaxa janiwa jasaki katurayaskanti, kuna laykutixa wali t'ijtapxana.

Maysatxa, walja jaqinakaxa inakiwa warinakaruxa katjxä sasa arkanaqapxana, kuna laykutixa, warinakaxa wali t'ijtapxana janiwa kunampisa katuyasipkanti, inakiwa walja jaqinakaxa katu sasa arkanakapxana. Ukhamarakiwa jisnawa, qarwanakaxa janiwa *Cordillera de los Andes* uksanaki utjkänati, kuna laykutixa, yaqhapa qarwanakaxa junt'u markanakanwa uywatana, jach'a quta lamara thiyanakana; janiwa mä chaqanaki qarwanakaxa uywatakanati, jani taqichaqana.

Jichhaxa qhanañchañaniwa, qarwanakaxa *Norte de America* uksata purinipxatayna jach'a lamara quta thiyanakaruxa k'achtxamawa

Akaxa ma alpakawa q'ala t'arwasa yawiratawa

1 Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990; Cardozo, Armando, 1981; Tichit, Muriel, 1991.

yatinuqtapxataynaxa, ukatwa juk'ata juk'ata jaqinakaxa qarwanakaruxa katurapxataynaxa uywañataki, ukhamaraki kharisiñatakixa, aychanaka manq'asiñataki taqichiqanakana junt'u, thaya markanakana, ukhamaraki jach'a quta thiyanakana uywaña qalltapxana². Aka yatxatawixa, janiwa chiqpachapunikiti, kuna laykutixa, Menacho jupaxa janiwa fuente ukanaka sumpacha uñischt'aykiti qhanañchañataki. Jichhasti amuyt'añaniwa kunjamsa qarwanakaxa, ukhamaraki alpakanakaxa katuratapachana manq'añataki, uywañataki; chiqansa qarwanakaxa alpakanakaxa uywasiñatakiwa katurapxana:

1. Mayirinx, nayra jaqinakaxa thiyatakiwa qarwanakaruxa katurapxiritaynaxa manq'asiñataki.
2. Payirinx, jaqinakaxa suma amuyt'asipxana qarwanaka katxañatakixa.
3. Kimsirinx, jaqinakaxa qarwanaka uywañatakiwa katurapxana, khaya puna thaya markanakana (Cordillera de los Andes). Uka pachatwa taqi markanakana: thaya, qhirwa, ukhamaraki quta thiyanakana qarwanaka uywapxirina.

Ukatwa qarwanakaxa alpakanakaxa taqi markanakana mirapxana, ukhamaraki quta lamara thiyanakana: sierra del Ecuador, Norte de Chile, ukhamarki Cordova Argentina markanakana uywatana. Qarwanaka suma mirapxañapatakixa taqi chiqaruwa amanuta anakipxäna awatiñataki, yatinuptañataki. Chiqasa inka jaqixa amanutwa qarwanaka anakina taqi markanakaru uywañataki. Nayraxa janiwa qarwanakaxa ukhamaraki alpakanakaxa uywatakataynati khaya Ecuador ukxa markananaxa, ukatpi inka pachanxa amanutawa uywaña qalltapxana ukxa markanakana.

3. Kunjamsa inka pachanxa qarwanakaxa uywatapachana?

Walja yatxatirinakawa sapxaraki, inka pachanxa wali suma qarwanakaxa uywasipxiritaynaxa, kuna laykutixa, walja kamachinatwa apsupxiritayna qarwanaka suma uywañataki, ukhamaraki suma yäqañataki. Inka pachanxa, chiqasa, qarwanakaxa wali suma uywatapxataynawa, ukhamaraki taqi chuymampiwa qarwanaka ajllipxiritayna, t'aqa t'aqa uywañataki. Qachu qarwanakaxa yaqha tama uywatanwa, ukhamaraki, urqu qarwanakaxa yaqha uywatarakinwa.

² Menacho, Vladimir, 1997; Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990; Greslou, Francois, 1989.

Urqu qarwakanakaxa wali jach'anaka jilayapxana kunaymana q'ipinaka khumñaqañataki, ukatwa yaqha urqu qarwanakaxa annaqapxana suma *pasto* ukanakaru manq'ayañataki; maysa tuqitxa jisnawa, inka pachanxa qachu qarwanakaxa janiwa markachiri jaqinakaxa kharipxirikanti, ukhamaraki qarwaqallunakaxa janiwa kharitakanti, kuna laykutixa mä kamachiwa apsupxatayna xa *gobierno* inka taypina markachiri jaqinakaxa jani qachu qarwanakaruxa khariñapataki. Khitinakatixa qarwanaka kharipkana ukhaxa wali juchanchatanwa. Jiliri jach'a irpirinakaxa khaya pachanxa munapxänwa walja qarwanaka alpakana mirañapataki, ukatwa markachiri jaqinakaruxa jark'apxana jani qarwanaka khariñapataki.

Ukhamarakiwa wakisiwa suma qhanañchañasaxa kawkhanakansa qarwanakaxa khaya pachana uywatapachana aka Qullasuyu taypinxa; chiqasa, walja yatxatiri jaqinakawa uka tuqinakata amuyt'apxana, ukatpi jisnaxa jupanakkamaxa wali ch'axwapxarakina, kuna laykutixa sapa mayniwa mayja mayja amuyt'apxana, ukata yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa sapxana, nayratpachawa qarwanakaxa thaya markanakana uywatana, ukhama amuyt'irinakawa utjana. Khitinakatixa thaya markanakana qamasipkana uka jaqinakaxa sapa maranakawa sarapxiritayna lamara quta thiyakama, uksa jaya markanakanwa maya paya qarwanakwa aljañatakiwa irpaxirina, kuna laykutixa markachiri jaqinakawa waxt'anaka lurañatakiwa qarwanaka alasipxirina.

Akanxa uñjasiwa walja qarwanaka mä qalaru qillqsutawa

Yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa sapxanwa, nayra pachatpachawa qarwanaka alpakana taqichiqana uywapxana sasawa qhanañchapxana, chiqasa qarwanakaxa uywapxiritaynawa khaya thaya markanakana, jach'a lamara quta thiyanakana. Ukhamarakiwa sapxarakinxa, khaya lamara quta thiyanakanxa janiwa walja qarwanakxa alpakana uywapxirikataynati, chiqasa

juk'aki uywapxana ukxa marka tuqinakana. Jisnawa thaya marka tuqinkanxa walja walja qarwanakwa uywapxana sasawa qhanañchapxarakixa³.

Chiqansa walja yatxatirinakawa jiskt'asipxarakinx, qawqha qarwanakasa, alpakanakasa inka pachanxa uywatapachana uka tuqinakata. Uka jiskt'awinakaxa wali askiwa yatiñasaxa qawqha qarwanakaxa uywatapachana khaya pachanakanxa. Yatxatiri Duccio Bonavia sanwa, inka pachanxa jilpachawa qarwanakawa uywatana 10 millones ukhama sasawa chanañcharakina; chiqasa khaya pachanxa qarwanakaxa uywatänwa Chaco junt'u markanakana, ukhamaraki Córdoba Argentina ukxa markanakana⁴, yatisirakiwa Magallanes (Chile) markanakana ukhamaraki Patagonia Argentina uksanakanwa qarwanakaxa uywapxataynaxa. Chiqasa janiwa yatxatiri jaqinakaxa qhanañchapkiti kuna pachatsa Patagonia, Magallanes ukxa markanakanxa qarwanakaxa chhaqarxpachana, jani ukasti usunakacha jiwaraypachana; chiqasa janiwa yatxatiri jaqinakaxa chanañchapkiti kunatsa ukxa markanakanxa qarwanakaxa chhaqarpachana.

Española jaqinakaxa purinipkana aka Qullasuyu markanakaruxa, cronista yatxatirinakaxa sapxanwa pätunka kimsani millones qarwanakawa uywapxatayna inka pachanxa, ukhamaraki kimsaqallqu millones alpakanakawa uywapxataynaxa⁵. Ukhamarakiwa walja yatxatiri jaqinakaxa sapxarkinwa, janiwa suma yatxatañxamakiti, kuna laykutixa inka pachanxa, qawqha qarwanaka alpakanakasa uywatapachana uka tuqinakata, janiwa yatxatiri jaqinakaxa sumpacha qhanañchapkiti qawqha qarwanatsa uywaxpachana uka tuqinakata.

Ukhamarakiwa, jichha pachanxa janiwa suma yatiskiti qawqha qarwanakasa, alpakanakasa uywapaxpachana aka thaya markanakana, chiqasa yatxatirinakaxa sapxarkiwa: Duccio Bonavia, Jorge Flores ukhamaraki Armando Cardozo, jichha pachanxa qarwanakaxa janiwa nayrjama uywataxiti, kuna laykutixa sapa maranakawa juk'ata juk'ata taqi markanakana juk'akiwa uywataxaraki sasawa qhanañchapxarakina. Janiwa nayrjama qarwanakaxa uywataxanti t'aqa t'ata markanakanxa, chiqasa janiwa jach'a uraqinakaxa utjiti, ukatwa sapa *familia* taypinxa juk'aki qarwanakaxa uywataxaraki.

3 Dedenbach Salazar, Sabine, 1990.

4 Bonavia, Duccio, 1996.

5 Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990; Tichit, Muriel, 1991.

4. Inka pachanxa qarwanakaxa uywatanwa pusi luräwinakataki

Inka pachanxa qarwanakaxa pusi lurañatakiwa uywapxarakina⁶: mayirinxaxa urqu qarwanakaxa waxt'ayatanwa uywirinakaru yupaychañataki; payirinxaxa qarwanakaxa uywatanwa markachiri jaqinakaru khuyapt'añataki; kimsirinxaxa qarwanakaxa uywatanwa kunaymana q'ipinaka khumnaqañatakiwa, pusirinxaxa qarwanakaxa uywatanwa soldado jaqinakana q'ipinakapa apñaqañapataki ukhamaraki qarwanaka kharipxirina manq'asiñataki. Jichhaxa mayata mayata suma qhanañchañani ukhamarusa suma amuyt'arkiñani, khitinakasa qarwanaka taypinakata qillqatxana, ukanakaxa sapxanwa, inka pach'anxa jach'a irpirinakaxa walja walja qarwanakawa, alpakanakawa uywapxana. Ña sataxiwa janiwa sumpacha yatiskiti qawqha qarwanakasa uywapxpachana khaya pachana, kuna laykutixa, qarwanakaxa, alpakanakaxa wali munatanwa kunaymana lurañataki, khumuñataki, manq'asiñataki, ukhamaraki t'arwanakapata kunaymana isinaka lurasipxana. Jachhaxa mayata mayata sumpacha qhanañchañanixa.

Qarwanakata jaya markanakaruwa sarapxaña. Inka pachanxa urqu qarwanakaxa yaqhawa uywatänxa q'ipinaka khumnaqañataki, janiwa mayaruki uywapkänti jani ukasti yaqha t'ak'a t'ak'a annaqatanwa. Q'ipi khumuri qarwanakaxa wali jach'anaka ajllitanwa, jaya markanakaru sarañatakixa, maysatxa, khariña qarwanakaxa jisk'anakakiwa yaqpacha uywatanwa. Jisnawa jisk'atwa jilayapxana jach'a qarwanakañapataki, wali suma ch'amaniñapataki. Ukhamarakiwa utjätayna paya kasta urqu qarwanaka: mayirinxaxa sapxanwa *carnero lanuda*, yaqhapa jaqinakaxa sapxarkiwa thampullu qarwanaka, payirinxaxa carnero raso sapxanwa, ukjaruxa jisnawa q'ara qarwanaka ukhama sutinakampi sutichapxana⁷. Aka q'ara qarwanakaxa janiwa jach'a t'arwanakanikanti ukatpi jilpacha khaya pachanxa annaqapxana q'ipinaka khumnaqañataki⁸. Jichha pachanxa uka paya kasta qarwanakaxa uywatakaskiwa, chiqasa jilpacha uywatawa q'ara qarwanaka khaya Provincia Ingavi tuqina.

Chiqasa janiwa suma yatiskiti, inka pachanxa kawqhata kawqhakamasa qarwanakata kunaymana juyranaka apapxpachana, Medinacelli warmija sarakiwa, junt'u markanakanxa

6 Medinacelli, Ximena, 2010.

7 Medinacelli, Ximena, 2010.

8 Dedenbach Salazar, Sabine, 1990.

achuyapxanwa kunaymana kasta tunqunaka, uka tunqunakaxa qarwanakata khumtanipxana Cusco markanakama, ukhamaraki thaya markanakaruwa walja tunqunaka apapxana, ukanwa walja chicha jisnawa ukanatwa lurapxana phunchhawinakana umjapt'añataki.

Murra yatxatiri jaqixa sarakinwa khitinakatixa jani walja qarwanaka uywapkana uka jaqinakaxa janiwa yaqha markanakaru saraña wakt'ayapkänti juyranaka jitxatañataki, ukhamarusa, khitinakatixa juk'a qarwanakaki uywasipkana, uka jaqinakaxa janiwa waljpacha sawutanaka lurapkanti juyranakampi turkasiñataki. Chiqansa, walja qarwanaka uywapkäna uka jaqinakaxa taqikuna sawupxana (awayu, ikiñanaka, punchunaka), ukhamaraki jaya markanakaruwa sarapxana tunqunaka kuka (coca) jikxatañataki⁹. Yatisirakiwa, wali qamiri jaqita, uñtt'atänwa Juan Alanoca uka sutimpi khaya 1567 uka marana, kuna laykutixa 50.000 walja qarwanatwa alpakanatwa uywarakina. Chiqasa, nayra pachanxa khitinakatixa walja qarwanaka uywapkana uka jaqinakaxa qamiri jaqiru uñtt'atänwa.

Inka pachanxa *ejército* taypina irnaqapkana uka jaqinakawa walja qarwanaka ant'atawa kunaymana markanakaru sarapxirina, yaqhapa qarwanakaxa walja juyranaka khumupxana, chiqasa *ejército* jaqinakaxa markanaka sarasaxa qarwanakwa kharisipxirina phayasiñataki, ukhamaraki yaqhapa qarwanakaxa anakipxanwa thakhina khariñataki, uka aychanatwa *ejercito* jaqinakaxa manq'asipxana. Khaya *gobierno* inka pachanxa kunaymana juyranaka imapxirina: ch'arkinaka, ch'uñunaka, tunqunaka mä jach'a utaru. Uka juyranakaxa qarwanakatwa khumupxirina mä chiqaru imañataki, ukatxa mach'a maranakanwa uka juyranaka manq'asipxirina.

Ukhamarakiwa yatisixa, lupaka jaqinakaxa nayra pachatwa walja qarwanatwa uywapxana khaya Chucuito marka tuqina, ukatpi khaya pachanxa lupaka jaqinakaxa uñtt'atänwa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakata¹⁰. Yatxatirinakaxa sapxiwa, nayra inka pachanxa puna Argentina markanwa utjätayna siwa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa, apapxataynawa ch'arkinaka ukhamaraki jayunaka turkañataki tunqunakampi junt'u markanakana¹¹. Chiqansa janiwa yatxatirinakaxa qhanañchapkiti khiti jaqinakasa qarwanakampi jaya markanakaru sarapxiripachana.

9 Murra, John, 1964.

10 Medinacelli, Ximena, 2010.

11 Dedenbach Salazar, Sabine, 1990.

Maysa tuqitxa, jisnawa, walja yatxatiri jaqinakawa qhanañchapxarakina, sapa qarwaxa khumünwa paya, kimsa ukhamaraki pusi *arroba* jathi q'ipinaka, kuna laykutixa, nayratpachawa qarwanakaxa wali jach'anakwa uywapxiritayna, wali ch'amani qarwanaka jathi q'ipinaka markata markakama apañataki. Nayraxa qarwanakaxa sapa uruwa paya ukhamaraki kimsa leguas sarapxiritaynaxa, ukaxa saña muniwa, sapa urunakawa qarwanakaxa mä tunka, tunka kimsani kms sarapxiritaynaxa¹². Walja yatxatiri jaqinakawa sapxarkixa, Chucuito ukxa markanakanwa (Juli, Pomata, Puno) nayra pachanakatwa walja qarwanaka uywapxiritaynaxa, ukatpi sapa maranakaxa ch'arkinaka wakt'ayapxana khaya junt'u markanakaru sarañatakixa kunaymana kasta tunqunakampi turkasiñataki. Chucuito markachirinakaxa, español jaqinaka purinipkana ukhaxa walja qarwanakwa amanuta aparäyasipxataynaxa¹³, chiqansa janiwa yatiskiti kunatsa qarwanaka aparayasipxpachäna pachanakana. Mayxa tuqitxa, Chucuito markachiri jaqinakaxa qarwanakatwa mayt'apxana español jaqinakaru irnaqañapataki, ukatwa q'ara jaqinakaxa qarwanakatwa Potosí markakamawa kunaymana juyranaka apapxirina aljañataki¹⁴.

Inka pachanxa, khitinakitixa jakapkana thaya markanakanxa janiwa taqikuna achuyapkänti, kuna laykutixa wali thayanwa ukata, chiqasa markachirinakaxa sapa maranakawa sarapxiritaynaxa junt'u markanakaru juyranaka jikxatañataki, ukhamatwa yanapt'asipxana marpacha manq'asiñataki. Kuna pachatixa, jaya markanakaru sarapxirikana ukhaxa, mä qawqha qarwanatwa anakipxirina ch'usaki, jani q'ipimpi khumuntata, kuna laykutixa nayratpachawa jaqinakaxa yatipxatayna, kuna laykutixa thakhina sarasaxa yaqhapa qarwanakawa juk'ata juk'ata qaritawa uñjasipxirina¹⁵.

Paya qarwanakawa jipisipkaraki

12 Ibid.

13 Wachtel, Nathan, 1976.

14 Bonavia, Duccio, 1996.

15 Ibid.

Maysa tuqitxa, jisnawa jach'a quta thiya tuqinakanwa qarwanaka uywapxiritäyna q'ipinaka ukhamaraki kunaymana juyranaka khumnaqañataki, kuna laykutixa uksa markanakanxa wali munapxirina wanunaka yapunaka satañataki, ukatwa lamara quta thiyatwa walja qarwanakatwa khumtanipxiritayna yapunakampi sarnaqasipki uka jaqinakaru churañataki¹⁶. Khaya siglo XVIII uka pachanakanxa qarwanakata wanunaka apanipxirina khaya quta lamara thiyanakata, chiqasa uka wanunakampiwa yanapt'asipxana kunaymana achunaka achuyañataki¹⁷. Nayra pachatpachawa walja walja jamach'i wanunakawa lamara quta thiyana utjiritayna, uksa tuqi markanakaruwa qarwanakata uka wanu khumupxiritayna, yaqhapa jaqinakaxa uka wanunaka churaxawa taqi kasta tunqunaka jikxatapxirina; chiqasa junt'u markanakana qamasipki uka markachiri jaqinakaxa janiwa walja qarwanakxa uywapkanti, ukatpi jupanakatakixa ch'amanwa wanunaka aptaniñatakixa. Jisnawa nayra pachatpachawa khaya Chucuito markachiri jaqinakawa Tacna ukhamaraki Arequipa markakamawa qarwanakapata sarapxiritaynaxa, ukatwa uka junt'u markanakata apsunipxana kunaymana muxsa achutanaka: chankaka, *higo*, *uva*, algodón. Chucuito markachiri jaqinakaxa lamara qutanakatwa wanunaka qarwanakapata khumtaniplxana, ukhamatwa jikxatapxana kunaymana muxsa achutanaka.

5. Qarwanaka uywapxana waxt'anaka wakt'ayañataki

Inka pachanxa qarwanaka uywañatakixa jach'a *dioses espirituales* ukanakaruwa taqi chuymanpi yupaychañataki. Kunsä saña munanxa yupaychañaxa uka jach'a *dioses espirituales* ukanakaruxa. Yatxatirinakaxa sapxarkiwa, yupaychaña saña muniwa, taqi chuymanpi wakt'ayapxana jach'a dioses ukanakaru, ukhamatwa qatuqañatakiwa suyapxana maya khuyapt'anaka. Inka pachanxa yaqha qarwanaka ajllipxana, uywasipxana ukata kharipxana wakt'anaka luqtañatakixa. Mayirinxä qarwanatwa kharipxäna tata q'ixunakaru yupaychañatakiwa, ukaxa maranxa umaxa jani want'añapatakiwa; payirinxä janq'u qarwanatwa kharipxarakina tata intitaki, ukhamaraki t'amphulli qarwanakwa kharipxarakina walja walja qarwanaka uywañataki, sami pardo qarwanakawa viracocha ukatakiwa kharipxarakinwa. Maysa tuqitxa, janq'u qarwanakaxa wali k'ayawa uywatana kuna laykutixa kharitxiritaynawa walja qarwanaka mirañapataki,

16 Murra, John, 1964.

17 Bonavia, Duccio, 1996.

yaqhapaxa sapxarakinwa, janq'u qarwanakaxa kharipxanwa kuna pachatixa mä kusist'awinaka wakt'ayatakana ukhanaka.

Maysa tuqitxa, ch'iyara qarwanakaxa kharipxirinwa kuna pachatixa utjkana mä llakinaka, ch'ixinaka ukhawa wakt'ayapxana. Ukhamaraki yatisirakiwa, ch'iyara qarwanakxa kharipxänwa kuna pachatixa ch'axwaña qalltapkana yaqha markanakampi ukhanakawa; ukhamarakiwa, ch'iyara qarwanakxa kharipxirinwa kuna pachatixa jani jalluxa purxana ukhanakawa yupaychañataki wakt'ayapxana, ukhamaraki ch'iyara qarwanakaxa kharitarkinwa jach'a qullunakaru yupaychañataki, jallusa puriñapataki¹⁸. *Dioses espirituales* ukanakaruwa yupaychañatakixa kunaymana qarwanakwa wakt'ayapxana, maysatxa yatisirkiwa qarwanaka kharipxana ukata laqakiwa jiphillanakapa apsupxana uñjatañataki, ukhamaraki lluqunakapa apsupxarina, ukatwa suma uñjatasawa, suma amuyt'apxana. Uka jiphillanaka uñjatasawa taqikuna amuyt'asipxana, aruskipapxana, jupanapkama, ukata yaqhapaxa sapxana walikiwa jakasiskañani sasawa aruskipapxana. Yaqhapasti sapxarakinwa inka pachanxa qarwanakaruxa ninaruwa phichkatapxana *dioses espirituales* ukanakaru yupaychañatakixa, jani kuna llakinakaxa utjañapatakiwa ukhamanaka lurapxana, ukhamarakiwa qarwanaka phichkatasaxa qhillaru tukuyasawa jawira umaruwa warantapxana yusparañatakixa, ukhamarakiwa yatisixa, khaya pachanxa qarwanakaxa jakirpachawa uraqi manqharuwa allintapxäna. Mayxa tuqitxa, jach'a irpiri jaqinakaxa qarwanakaruxa umaruwa asqkatayapxäna jiwäñapataki, ukhamwa kamachinakaxa utjana khaya pachanakana, chiqasa ukanaka wakt'ayasawa yupaychapxana tata inti ukaruxa¹⁹.

Yatisiwa inka pachanxa jaqinakaxa yupaychapxänwa kuna pachatixa jalluxa puriña qalltkana ukhawa dioses espirituales ukanakata amtasipxana. *Gobierno* inkaxa janq'u qarwanatwa kharipxana yupaychañataki jach'a dioses espirituales taqi kunasa nayraqataru sumaki sarañapataki. Chiqansa *gobierno* inkaxa taqi markachirinakaruwa juk'ata juk'ata apnaqana, ukhamaraki jani ch'axwanaka qalltapkana ukhawa walja ch'iyara qarwanatwa kharipxiritayna yupaychañataki taqikunasa amtatarxama mistuñapataki, kuna laykutixa jiphillanaka, lluqunaka uñjatasawa yatipxana. Kuna pachatixa mä ch'axwanakaru mantapxana ayñachst'apxana ukhaxa

18 Dedenbach Salazar, Sabine, 1990.

19 Ibid.

waq'anakaruwa juchanchapxirina; kuna pachatixa yaqha markanakaru atipt'apxana ukhaxa wali kusisitawa jikxatasipxana, ukatwa walja qarwanatwa kharirasawa wali phasipxana.

Chiqansa inka pachatpachawa yupaychapxäna kimsa *dioses espirituales* ukanakaruxa: mayirinxata intiruwa wakt'anaka wakt'ayapxana, payirinx q'ixunakaruwa yupaychapxarakina, kimsirinx kunaymana wak'anakaruwa yupaychapxarakina. Janiwa suma yatiskiti kunjamsa amuyt'apachäna dioses espirituales uka tuqinakata khaya pachanxa, chiqasa ukanakaxa janiwa sumpacha qhanañchatakiti. Kuna pachatixa Huascar jaqixa atipjata uñjasina ukhaxa, Huascar ukana arkirinakapaxa walja qarwanatwa kharirapxatayna, yupaychañataki, mayipxänwa wak'anakaru waskar qhispiyañataki. Jichhaxa mä jiskt'awiwa utjaraki, qawqhanakansa yupaychapxpachäna. Inka pachanxa yupaychapxänwa wak'anaka utjkana ukanakaruwa wakt'anaka luqtapxana taqi chuymampi, chiqasa wakt'anakxa luqtapxäna jach'a qullu k'uchunakanwa kunaymana mayipxäna khuyapt'äyasiñataki, maysatxa jisnawa suma marañapatakixa paykuta luqtapxana wak'anakaru: mayirinx wakt'anakwa wakt'ayapxäna kuna pachatixa satañanaka qalltapkana ukhaxa, payirinx, wakt'anakwa luqtapxäna kuna pachatixa achutanaka apsupkäna ukhawa wakt'ayapxäna *dioses espirituales* ukanakaru²⁰.

Yatxatiri jaqinakaxa sapxanwa, nayra pachatwa taqi jaqinakawa wakt'ayapxänwa wakt'anaka illanakaru luqtapxana walja qarwanaka uywañataki, ukatwa achikt'asipxana uka illanakaru khuyapt'äsiñataki. Kunjampachänsa nayra illanakaxa. Wakisiwa qhanañchañasa illa tuqinakata. Illanakaxa mayja qalanakaruwa uraqi manqhata uñstänkana ukanakaruwa sapxäna illa sasa, ukatpï taqi chuymampi luqtapxana walja qarwanaka, alpanakaxa uywañataki.

Chiqansa, janiwa yatxatirinakaxa qhanañchapkiti kuna qarwanaksa, alpanakaksa luqt'añatakixa kharipxiripachäna. Inka pachanxa alpanakaxa sapxänwa oveja, ukhamaraki qarwanakaruxa sapxänwa *carneros*²¹. Ukhamaraki, inkaxa apnakanwa khaya pachanxa pataka suma pardo qarwanaka kharipxäna wakt'a wakt'äyañataki ukhamaraki sata qallta phaxsinakana, sumauntu satatanaka achuñapataki. Chiqasa ukhamaraki suma marañapatakixa, jallu puriñapataki pataka jank'u qarwanakwa kharipxirina khaya taypi sata phaxsina²².

20 Ibid.

21 Dedenbach Salazar, Sabine, 1990; Bonavia, Duccio, 1996.

22 John, Murra, 2002.

6. Gobierno inkaxa qarwanakampiwa jaqinakaru khuyapt'ayana

Jichhaxa amuyt'añaniwa kunjamsa *gobierno* inka pachanxa kunaymana uywanakampi khuyapt'ayapxpachana khitinakatixa pisina sarnaqasipkäna ukanakaruxa. *Gobierno* inka taypinxa uywanatwa lakiräna khiti markachirinakatixa jani walja uywanakanikäna uka jaqinakaruwa, ukhamaraki pisina jakasipki ukanakaruwa qarwanakampi yanapt'apxana. *Gobierno* inkaxa jach'a irpirxamaxa taqi chuymampiwa achipt'asina markachirinakaru jani uywanaka khariñapataki, kuna laykutixa munänwa walja uywanaka mirañapataki taqi markanakana. Ukhamarakiwa *gobierno* inkaxa uywanakampiwa khuyapt'ayana khitinakatixa *ejercito* taypina irnaqapkana uka jaqinakaru, ukhamata taqi ch'amampi nayraqataru sarantañapataki; maysa tuqitxa ukhamarkiwa *gobierno* inkaxa suma chuymampiwa khuyapt'ayana qarwanakampi alpanakampi cacique jaqinakaruwa, ukhamarakiwa caciques jaqinakaxa kunaymana sawutanakampi, jaqinakampiwa yanapt'ayarakina, ukhamatwa panipata suma uñjasipxana, yaqasipxana. *Gobierno* inkaxa yanapt'arkinwa khiti jaqinakatixa panichasipkäna ukanakaruwa²³. Chiqasa *gobierno* inkaxa khuyapt'ayanwa khiti jaqinakatixa pisina jakasipxana ukanakaruwa.

Chiqasa inkaxa pachanxa walja uywanatwa uywatxana, yatxatirinakaxa janiwa qhanañchapkiti qawqha uywanaksa inka pachanxa uywatxpachana ukanakata janiwa; Sabine Dedenbach siwa, janiwa yatxatañxamäkiti, kuna laykutixa, español jaqinakaxa janiwa kunsä yäqapkänti qawqha uywanakasa uywatäna inka pachanxa uka tuqinakapxa, jupanakaxa yaqha amtatanakampiwa, amuyunakampiwa aka Qullasuyu markanakaruwa sartayapxana. Chiqansa walja yatxatiri jaqinakawa sapxarakixa, inka pachanxa walja uywanaka uywatana, annaqatana, ukata qawqha uywanapxa uywatpachana ukanakata janiwa yatitakiti. Kuna pachatixa español jaqinakaxa aka markanakaru purinipkana ukhaxa juk'ata juk'ata qarwanaka munapxana q'ipinaka apnaqañataki. Chiqansa khaya pachanxa taqiniwa qarwanaka munapxana irnaqañataki. Jisnawa *ejército* taypina irnaqapkana uka jaqinakawa walja qarwanatwa munapxana juyranaka apañataki jaya markanakaru, kuna laykutixa qarwanakata khumupxana juyranaka jaya markanakaru phayasipxanapataki. Jisnawa *ejercito* jaqinakaxa paya kasta qarwanaka annaqapxana: mayirinxä *ejercito* jaqinakaxa q'ipinaka khumuntata anakipxana, pariynxa *ejercito* jaqinakaxa

23 Medinacelli, Ximena, 2010; Dedenbach Salazar, Sabine, 1990

jisk'a qarwatwa anakipxanwa thakhina kharisiñataki, kuna laykutixa ejercito uka taypina manq'asiñapatakiwa jisk'a qarwanaka kharipxana²⁴.

Inka pachanxa mä kamachikaspaxa ukhamawa utjäna, ukatwa caciques jaqinakaxa kunaymana sawutanakampi, jaqinakampi yanapt'äna gobierno inka uka jach'a irpirinakaru, ukhamarkiwa gobierno inkaxa yanapt'äna kuka, chicha, sawutanakampi, qarwanakampi cacique jaqinakaru, ukhama purapatwa jupanapkama yanapt'asipxäna. Khaya pachanxa caciques jaqixa markachiri jaqinakampiwa sarapxana Inka uraqipana irnaqañatakixa, kunaymana ch'uqinaka satañataki, kuna laykutixa mä wawakiwa taqini markachiri jaqinakaxa inka uraqipana irnaqapxäna, ukatwa markachiri jaqinakaxa inka tuqita katuqapxana kunaymana juyranaka. Ukhama katuqapxana ukatwa markachiri jaqinakaxa taqi chuymampipiwa taqikuna irnaqapxarkina.

Ukhamarakiwa markachiri jaqinakaxa kunaymana achutanaka apsupxäna *gobierno* inkatakixa, chiqasa taqinirkiwa markachiri jaqinakaxa mä wawakiwa irnaqapxana, ch'amanscht'asipxana jupanapkama; ukhamaraki, cacique jaqixa walja jaqinakwa mayt'ana (churana) *gobierno* inka uksa taypina irnaqañapataki, kuna laykutixa, gobierno inkaxa munänwa walja jaqinaka, yaqhapaxa ejército uksa taypituwa irnaqiri mantana, yaqhapaxa walja walja uywanatwa awatina, annaqana, ukhamarakiwa yaqhapa warminakaxa gobierno inka taypiruwa irnaqiri mantarkina, kuna laykutixa kunaymana sawuna: isinakachi, awayunakachi²⁵; *Gobierno* inkaxa walja jaqinatwa munana taqikuna irnaqañapataki, yanapañapataki.

Urqu qarwanakaxa chinutaskiwa, cebada manq'asiñapataki

24 Medinacelli, Ximena, 2010.

25 Wachtel, Nathan, 1976.

Yaqhapa markachirinakaxa walja jaqinaka churana *gobierno* inka uka taypina irnaqañapataki, mä *impuesto* lantikasphasa ukhama churapxäna khaya pachanxa²⁶; nayraqata jistanwa inka pachanxa purapatwa yanapt'asiña, maynita maynikama ukhanwa yanapt'asipxana, ukatpi markachiri jaqinakaxa mä wawakiwa irnaqapxäna *gobierno* inka uraqina, ukanwa kunaymana uraqi qhullipxana, satapxana, achuyapxana, qhullkatapxana inka uraqinakapana. Ukhamarkiwa *gobierno inkaxa yanapt'änwa*, khuyapt'ayana taqi awkinakaru taykanakaru, ukhamaraki khuyapayäpxana khiti jaqinakatixa usutana, ukhamaraki khuyapt'ayapxana khiti jaqinakatixa usutana ukanakaru, maysa tuqitxa yanapt'apxarkinwa khitinakatixa jani amparani, kayuni ukanakaru.

Kuna pachatixa mach'a maranaka utjkäna uka pachanakaxa, *gobierno* inkaxa kunaymana juyranakampiwa khuyapt'ayana khitinakatixa pisina sarnaqasipkana ukanakaru. Chiqasa nayratpachawa mach'a maranakaxa utjana sapxiwa, ukatwa *gobierno* inkaxa sapa maranakawa walja walja tuntanaka, ch'uñunaka, tunqunaka mä jach'a utanakatuwa walja maranakawa imapxana, ukata mach'a maranakawa ukanaka apsusipxana manq'asiñatakixa.

Jichhaxa amuyt'añani kunjamsa caciques jaqinakaxa irnaqakpachana. Aka jiskt'awixa askirakiwa suma qhanañchañataki. Caciques jaqinakaxa nayra pachaxa markachiri jaqinakaruwa nayraruwa laqanchayapxana, ukatpi uka jiliri irpirinakaxa *gobierno* inka kipkakiwa yanapt'ayasina ukhamaraki yanapt'ana markachiri jaqinakampi. Jiliri irpirinakaxa ukhamaraki markachiri jaqinakampixa purapata yanapt'asipxana; ukatpi jisnaxa, jupanakaxa maynita maynikama yanapt'asipxana. Chiqasa caciques jaqinakaxa wali qamirïpxanwa, kuna laykutixa walja uywanakwa uywapxana, ukhamarakiwa jupanakaxa jilpacha ch'uqinaksa satasipxäna ukamaraki ch'uñunaksa walja lurapxana. Khitinakaxa caciques jaqinakatakixa irnakpachana, jisnawa markachiri jaqinakawa taqi kuna lurapxana: uywanaka uywapxana, ch'uqinaka satapxana, ukhamaraki kunaymana sawupxana warminakaxa. Kuna pachatixa markachiri jaqinakaxa caciques jaqitaki irnaqapkana ukhaxa, caciques jaqinakaxa taqikunampiwa yanapt'ana: ch'uqinakampi, isinakampi markachiri jaqinakaru. Caciques jaqinakaxa mach'a marananaxa markachiri jaqinakaruwa kunaymana juyranakampiwa yanapt'apxana, ukhamarkiwa juyranakampi khuyapt'ayana usuta jaqinakaru,

26 Medinacelli, Ximena, 2010.

wajcha wawanakaru, ukhamarki sinti tayka awki jaqinakaru²⁷. Jisnawa usuta, ukhamaraki wajcha wawanakaruxa markachiri jaqinakawa uraqipana yapuchapxana, qala yapunaka apthapikxana. Jichhaxa amuyt'añaniwa kunatsa uywanakaxa *colonia* pachanxa juk'ata juk'ata aynacht'ata uñjaspachana ukhamarakiwa kunjamsa qarwanakaxa alpakanakaxa khaya pachanxa uywatapachana.

7. Kunatsa qarwanakaxa aynacht'pachäna colonia pachanxa

Español jaqinakaxa aka uraqiru purinipkäna ukhaxa taqikunawa mayjt'atayna, yatxatirinakaxa sapxiwa, aka Qullasuyu markanxa walja uywanakwa uywapxatayna, patunka kimsa millones qarwanakwa, ukhamaraki kimsaqallqu millones alpakanakwa uwpaxatayna. Chiqansa janiwa yatxatirinakaxa maya amtanikipkiti, sapa mayniwa mayja mayja qhanañchapxaraki. Español jaqinakaxa purinipkäna ukhaxa taqikunawa mayjt'atinaxa, qarwanaka, alpakanakaxa janiwa nayrjama uñjataxänti, munatajanti, janiwa suma yäqataxanti español jaqinaka taypinxa, kuna laykutixa, jupanakaxa mayja amtanakampiwa puripxatayna aka markanakaruxa. Uka q'ara jaqinakaxa janiwa qarwanakaru uñt'apkätaynati, ukatwa jupanakaxa qarwanakaruxa, alpakanakaruxa katurapxätaynawa España markaru apañataki, uksa tuqinwa jach'a jiliri jaqinakaru qarwanaka uñischt'ayapxatayna.

Español jaqinakaxa purinipkana ukatwa wali qarwanakaruxa uñisipxätayna, jupanakaxa sapxanwa, aka qarwanakaxa *indios* ukanakankiwa sasawa sapxana, aychanakapxa manq'aña wali ajtasipxana. Chiqasa sapa maranakawa español jaqinakaxa walja qarwanakaru kharirapxana, jiwarayapxäna thakhinakana sarasaxa; ukhamarakiwa aymara markachiri jaqinakaxa wali jisk'achatawa, uñisitawa, k'umitawa jikxatasipxana, ukatpi waranqa waranqa markachiri jaqinakawa jiwarata uñjasipxana.

Jichhaxa qhanañchañaniwa kunatsa walja qarwanakaxa alpakanakaxa aka Qullasuyu markanakanxa jiwarpachana khaya colonia pachanxa:

²⁷ Wachtel, Nathan, 1976.

Mayirinx, español jaqinakaxa sapa urunakawa walja qarwanakaru kharipxiritayna manq'asipxañapataki; jupanakaxa thiyataki qarwanakaruxa kharipxirina, janiwa amuyupkanti qachu, urqu qarwanakaxa, ukhamaraki wallq'i qarwanaksa thiyatakiwa kharirapxana. Khaya pachanxa jilpachxa kharirapxiritaynawa jisk'a qarwaqallunakaru, kuna laykutixa aychanakapaxa wali jasakina manq'apxana, ukatwa jisk'a qarwaqallunakaruxa munapxana. Maysa tuqitxa, *español soldados* jisnawa uka jaqinakawa kunaymana markanakaruwa sarapxana, ukatwa thakhina sarkasaxa thiyatakiwa qarwanakaruxa alpakanakaruxa jiwarayapxana. Uka jaqinakaxa inakiwa jiwarayapxana, chiqasa jupanakaxa janiwa qarwa aychanaka manq'apkanti. Yaqhapa español jaqinakaxa qarwanaka jiwarayasaxa lixwiki manq'apxana, aychanakapaxa janiwa jaqatakanti, ukhamarkiwa yatisixa español jaqinakaxa qarwanaka kharisaxa lluqunakaki apsuxa manq'apxana, janiwa aychanakapaxa manq'apkanti, inakiwa jaktatana.

Maysa tuqitxa, español jaqinakaxa qarwanakwa jiwarayapxana mineral ukanaka apnaqasaxa. Chiqasa qarwanakaxa jiwapxanwa manq'apxama, umapxama; ukatpi español q'ara jaqinakaxa amtapxätaynakaxa alaña walja ch'amani mulanaka mineral ukanaka khumuñataki. Jisnawa uka mulanakxaalanipxanwa khaya Argentina uksa markanakata. Kuna pachatixa mulanakata jath'i q'ipinaka khumtanipkana khaya Potosi markata lamara quta thiyakamaxa, uka mulanakaxa thakhinxa janiwa walt'apkanti, thayawa qala aynacht'ayana, ukatpi walja mulanakawa thakhina jiwarata uñjasina. Ukanaka uñjasaxa q'ara jaqinakaxa qarwanakataki mineral ukanaka khumupxana²⁸. Patrice Lecoq siwa, *colonia* pachanxa, 1587 uka maranxa español jaqinakaxa mä kamachinaka apsupxataynaxa, jani qarwanaka kharipxañapataki; español jaqinakaxa amuyt'axataynawa, kuna laykutixa khaya pachanxa qarwanakaxa waliwa munasina mineral uka jath'i khumuñataki, ukatpi uka kamachixa jark'acaqña munana, chiqasa uka pachanxa sapa maranakawa 40.000 qarwanaka Potosi markana kharipxiritaynaxa mina uka uraqi manq'ana irnaqapki manq'añapataki²⁹.

28 Chiqasa asnunaka, mulanaka juk'ata juk'ata alanipxanwa khaya Argentina uksa markanakata, ukhamarkiwa Bolivia markata apapxana Perú markanakana aljañataki. Asnunaka ukhamaraki mulanakaxa jath'i q'ipinaka khumt'añatakiwa jaqinakaxa alasipxirina.

29 Lecoq, Patrice, 1987.

Payirinxá, Potosí markanxa español jaqinakawa uraqi manqhata walja jaqinakaruwa irnaqayana, kunaymana mineral (plata, oro) apsuyana ukatpi España markakamawa apayapxana. Mineral ukanakapxa apapxanwa walja jach'a qarwanakata quta thiyakama (Arequipa). Walja yatxatirinakaxa sapxanwa Patrice Lecoq, Duccio Bonavia, walja qarwanakatwa mineral ukanaka apäpxana lamara jah'a qutakama; Potosi markatxa 18.000 qarwanakatwa mineral ukanaka khumupxana; ukhamarakiwa sapxarakixa 50.000 qarwanakatwa lingotes de plata apapxäna Arica markakama. Potosí markata Arica markakamaxa mä tunka urunakatwa puriyapxäna; ukatpi qarwanakaxa manq'atjamawa umatjamxa jiwapxäna, janiwa pasto manq'añaxa qarwanakatakixa utjkänati uka ch'usa pampanakanxa, kuna laykutixa ch'alla pampakänwa.

Kimsirinxá, español q'ara jaqinakaxa purinipkäna Qullasuyu markaruxa, uka pachatwa kunaymana usunakaxawa uñstataynaxa, kuna laykutixa español q'ara jaqinakawa walja uywanakwa aka markaruxa apanipxatayna uywasinñataki, jisnawa wakanaka, asnunaka, mulanaka, iwijanaka, khuchinaka aka markanaka mirayapxana. Uka yaqha uywanakaxa aka Qullasuyu markanxa jani uñt'ata usunatwa uñsjatayna: kharachi uka usunakawa walja qarwanakaru, alpakanakaru jiwapxatayna.

Pusirinxá, español jaqinakaxa janiwa suma yäqapkanti alpaka, ukhamaraki qarwanakaru, kuna laykutixa, yaqha uywanakawa, asnunaka, iwijanaka, wakanaka, mulanaka ukanakakiwa suma yaqhataxana; España markata apanitäki uka uywanakakiwa suma pasto ukanakana awatitaxana, qarwanakaxa alpakanakaxa juk'ata juk'ata thaya markanakanakwa uywataxäna, chiqasa español jaqinakakiwa suma pasto ukanakana, suma uraqinakana jark'asipxana. Ukhamaraki español jaqinakaxa kunaymana kamachinaka apsupxäna cacique jach'a irpiri jaqinakaxa España markanakata uywanaka apanipkatayna uka uywanaka uywañapataki; ukhamarusa, q'ara jaqinakaxa jilpacha munapxanwa jach'a uraqinaka junt'u markanakana qamasinñataki. Junt'u markanakanwa kunaymana achuyaña qalltapxäna, ukatakixa walja suma uraqinakatwa thaqhapxana; ukatpi qarwanakaxa thaya markanakarukiwa juk'a juk'ata uywataxana.

Español jaqinakaxa aka Qullasuyu markanakaru purinipkana ukhaxa, taqpacha uywanakawa uywatakana janiwa askiru uñjataxanti, ukatpi kunaymana sutinakampiwa español jaqinakaxa sutichapxäna, alpakaruxa sapxänwa ovejas indias, payirinx *corneros de tierra* ukhamaraki sutichapxäna, *corneros de Perú*, maysa tuqitxa sapxarakinwa *ganados, carneros, ovejas, corderos*. Ukhamarakiwa sapxänwa alpakanakaruxa oveja lanuda de indios, *carneros de tierra lanudos, carnero lanudo*. Chiqasa español jaqinakaxa kunaymana sutinakampiwa sutichapxatayna aka Qullasuyu markanakana. Jistanwa España markata uywanaka apanipxana aka Qullasuyu markaruxa uka uywanakaruxa sapxanwa *ovejas de castilla*. Chiqasa janiwa yatxatiri jaqinakaxa qhanañchapkiti kuna sutinakampisa uñt'atapachana anqa markata apanita uywanakaxa.

Chiqasa, jistanwa, inka pachanxa qarwanakaxa ukhamaraki alpakanakaxa taqichaqanwa uywataxana aka Qullasuyu taypi markasanxa, kuna laykutixa, inka jach'a tataxa kamachinaka apsutaynaxa taqi markanakana uywanaka uywañataki, ukatpi Ecuador marka tuqinx amanuta qarwanaka alpakanaka anakipxataynaxa walja uywanaka uywañataki, ukhamarkiwa quta thiyanakanxa, Perú, chile uksanakanwa uywatana uywanakaxa. Yatxatirinakaxa sapxarakiwa, junt'u markanakanxa qarwanakakiwa uywatana sapxarakiwa, janiwa uywapkanti alpakanaka uksa junt'u markanakana; ukhamaraki quta lamara thiyanakanxa juk'aki qarwanaka uywapxäna sapxiwa.

Español jaqinakaxa aka Qullasuyu markanakanxa wali uñisipxana qarwanakaruxa, kuna laykutixa jupanakaxa sapxanwa, amuyupxanwa, aka qarwanakaxa indios uka jaqinakankiwa sasawa amuyt'apxana. Ukatpi q'ara jaqinakaxa qarwanakaruxa caballo ukhamakaspasa ukhamwa amuyapxäna, qarwanakaru lat'xatapxana. Aka Qullasuyu markanxa markachiri jaqinakaxa jiniwa qarwanakaruxa lat'xatapkanti, chiqasa taqi chuymampiwa suma uywasipxirina walja walja qarwanaka mirañapataki, kuna laykutixa, urqu

Aka julli uñist'ayarakawa Waman Poma, nayraxa kumjamsa
Español jaqixa qarwanakaru lat'xatapxana.

qarwanakaxa kunaymana q'ipinaka khumuñatakiwa suma uywasipxäna, ukhamaraki qachu qarwanakaruxa. Chiqasa yatisirkiwa Diego de Almagro español q'ara jaqixa qarwata lat'xatawa Cusco markata Desaguadero markakama puritayna kuna pachatixa expedición wakt'aykana ukhanakaxa, ukhamarakiwa Diego de Almagro jaqixa Chile markanakamawa qarwata lat'xata puritayna markanakaru uñjañataki, kuna laykutixa, uka q'ara jaqinakaxa taqi markanakaruwa uñjiri sarana amtatanakaparjama annaqañataki.

Duccio Bonavia yatxatiri jaqixa siwa, qarwanakaruxa janiwa lat'xata sarnaqapxirikänti, nayra pachanxa qarwanakatwa usuta jaqinakaru qarwanakata khumupxana ukhamaraki apapxana jaya markanakaru qullayañataki, maysa tuqitxa qarwanakata khumupxana khati jaqinakatixa kayuta usutäna, ukhamarakiwa qarwanakata apapxana jani sartiri jaqinakaru qullayañataki, chiqasa janiwa nayra pachanxa markachiri jaqinakaxa qarwanakata lat'xata jaya markanakaru sarapxiritayna³⁰. Jisnawa español jaqinakaxa yatitapxanawa caballo ukanakata lat'xata sarnaqasiri. Jichhaxa qhanañchañaniwa kunjamsa nayraxa Potosí marka tuqiru walja qarwanakata kunaymana juyranaka apapxäna aljañataki, kuna laykutixa uksa markanxa walja jaqinakawa irnaqapxana, qamapxana ukatwa uka markachiri jaqinakaru aljapxirina.

8. khuyapt'ayasawa nayraqataru sartapxirina

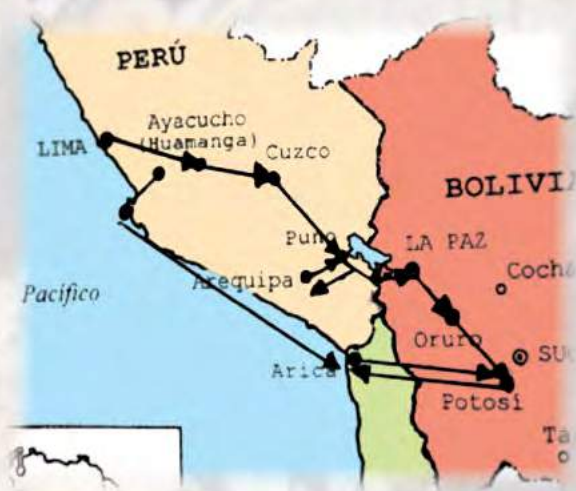
Taqi markanakata kunaymana uywanakatwa Potosí markakamaxa sarapxirina: qarwanakata, mulanakata, asnunakata ukhamaraki *caballos* ukanakata purintapxirina taqi kasta juyranaka apt'ata aljañataki; chiqasa khaya *colonia* pachanxa Potosí markanxa walja jaqinakanakawa qamasipxana, kuna laykutixa yaqhapa jaqinakaxa qhuya manqhana irnaqapxana, ukhamaraki utjana aljasiri jaqinaka, jach'a empresa apnaqiri jaqinaka³¹; ukatwa walja jaqinakawa taqi markanakata qarwanakata, asnunakata kunaymana ch'uñunaka, kañawa pitunaka, ch'uqinaka, chalunanaka, tuntanaka, tunqunaka, juyranaka apapxana Potosí markakama aljañataki. Yaqhapa juyranakaxa, t'ulanaka apapxana thaya markanakata, ukhamarakiwa yaqhapa muxsa achutanakaxa, tunkunaka, chunkakanaka, lawanaka apanipxana qhirwa markanakata: Tarija, Moquegua, Arequipa, Cusco, Juyuy uksa markanakata. Ukhamarakiwa yaqhapa markachiri

30 Ibid.

31 Medinacelli, Xemina, 2010.

jaqinakaxa taqi kasta sawunaka sawupxana, kuna laykutixa walja uywanakwa uywapxana, ukatpi t'arwanakata wakt'ayapxana, lurapxana kunaymana isinaka, chiqasa uka isinakaxa Potosí markaruwa aljañataki apapxana. Ukhamarakiwa Potosí markaruxa walja *materiales de construcción satäkisa* ukanakwa qarwanakata khumupxana utanaka lurañataki. Colonia pachanxa Potosí markaxa wali jach'a markata uñt'atanwa taqi markachiri jaqinakata, kuna laykutixa jaya markanakata sarapxana aljasiñataki, ukatwa qullqinaka jikxatapxana.

Akanxa uñjasiwa Lima markata, Cusco, Puno, La Paz ukhamaraki Potosi markakama qarwata sarnaqapxana

Chiqasa Potosí markanxa wali munasinx material de contrucción ukanakaxa utanaka lurañataki. Uka material de construcción ukanakaxa khumutanwa walja qarwanakatwa Potosí markakama, ukanwa wali alisipxirina kunaymana utanaka lurañataki, ukhamaraki apapxirina taqi kasta lawanaka utanaka lurañataki. Jisnawa uka lawanakxa apanipxanwa junt'u marka tuqinakata, ukhamaraki apanipxirina ch'uxña laphinaka: kukanaka apanipxiri khaya Yungas junt'u markata, maysa tuqitxa apanipxarkinwa khaya Cusco tuqita Potosi markana aljañataki. Khaya pachanxa jilpacha kuka apanipxanwa Cusco marka tuqita, kuna laykutixa ukxa markanwa suma muxsa kukanaka achuyapana³², chiqasa janiwa waljpacha achuyapkanti khaya Yungasuntu markanxa. Cusco markana achuyapkanti uka kuka wali thaqhatanwa Potosi qhathunaka, kuna laykutixa wali suma muxsanwa ukatwa uka kuka alasiña munapxana markachiri jaqinakaxa.

Jichhaxa qhanañcht'añaniwa kuna qullanaksa khaya *colonia* pachanxa apnaqapxpachäna aljañataki. Yatxatiri jaqinakaxa sapxarakiwa, Potosí markanakaruxa apapxiritaynawa thaya markanakata poposa, wira wira, chacha kuma, ukhamaraki qhirwa markanakata apapxana kunaymana quranaka puraka usunakata qullasiñataki, maysa tuqitxa, Potosi markaruxa apapxarakinwa kunaymana qalanaka, conchas sata sutimpiwa uñt'apxana, estrellas de mar

32 Lecoq, Patrice, 1997.

qalanatwa, estatuas de virgines ukanakwa apnaqapxana; chiqasa qalanakata lurata ukanakaxa manatanwa jach'a dios yupaychañataki. Ukhamarakiwa jach'a lamara quta thiyanakata apañixänwa aguardiente, *vino*, algodón ukanatwa aljapxana Potosi jach'a qhathu; mayasa tuqitxa jisnawa thaya markanakata apañixarkinwa qarwa thaxanaka, t'ulanaka, ukanakampiwa phayañataki qhuya tuqina, kuna laykutixa walja thaxanaka munapxana fundición mineral ukanaka lurañataki³³.

Sapa maranakawa 200.000 cestos wayk'anaka Tacna uksa tuqita Potosí markakama apapxäna qarwanakata, ukhamarki 60.000 *cestos* de kuka walja qarwanakatwa Cusco markata apapxana Potosi markakama. Chiqasa 800.000 cargas ukhama apañixana qarwa thaxanaka altos hornos uksana phayañataki; kunaymana markanakatwa sarapxäna Potosí markaruxa jathi q'ipinakaxa qarwatwa khumuntata ukhama sarnaqapxana. Chiqasa, qarwanakampi sarnaqiri jaqinakaxa awti pachanakawa markata markakama sarnaqapxirina, kuna laykutixa jallu pachaxa janiwa qarwanakampi sarnaqiri jaqinakaxa sarxapxänti, chiqasa jallu pachaxa jawiranakaxa wali phukhawa sararkina, ukatwa jallu pachaxa janiwa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa utjkanti.

Paya urqu qarwanakawa chinutaski mä qhathu markana.

Ukhamarakiwa yatxatiri jaqinakaxa sapxarakinxa, *colonia* pachanxa kimsa, pusi tunka qarwanakatwa panini ukhamaraki kimsani jaqinakaxa saraqxirina jaya markanakaru taqikuna apt'asita turkasiñataki³⁴; chiqasa wakisiwa sumpacha uka tuqita amuyt'añasaxa; mä sapa jaqixa janiwa phisqa tunka qarwanakaruxa annaqaspatixa kuna laykutixa, qarwanakaxa

33 Ibid.

34 Ibid.

t'aqa t'aqanakawa thakhina annaqatana, ukatpi sapa sarawinx kimsani, pusini ukhamawa sarnaqapxirina, ukhamaraki jupanapkamawa yanapt'asipxirina; Chucuito ukhamaraki Chinch uka paya markanakanxa inka pachatpunwa uñt'atänwa qarwanakampi sarnaqiri jaqinakaxa, jupanakaxa khaya Moquegua, Tacna ukhamaraki Arequipa uksa markanakatwa aptanipxana wayk'anaka, *vino*, *trigo*, algodón, *uva* ukanakwa apanipxirina Potosí markakama aljañataki. Khaya pachanxa uka paya markanakaxa wali uñt'atanwa, kuna laykutixa walja qarwanakwa uywapxana, ukatpi uka qarwanakampiwa jaya markanakaruwa sarapxirina. Jisnawa Chucuito markanakata sarapxirixa Cusco markakama walja *cestos de coca* apanipxana Potosí markana aljañataki.

Ukhamarakiwa Moquegua, Tacna, Arequipa uka junt'u markanakanxa waljwa lurapxäna vino, aguardiente ukhamaraki achuyapxana trigo, wayk'a, algodón ukanakwa apapxäna Potosí thaya markakama. Yatisirakiwa Potosí markaxa sapa maranakawa munapxäna 50.000 jarras de vino ukhamaraki umapxana markachiri jaqinakaxa; vino ukanakaxa qarwanakata khumunipxana Potosí markakama. Chiqpachanxa, vino, kuka, algodón ukanakaxa markachirijaqinakawa qarwanaka annaqapxana, kuna laykutixa markachiri jaqinakawa jaya markanakaru sarapxirina qarwanakasa annt'ata, q'ipinakaxa wali khumuntata, ukhamawa nayra pachanakatpacha sarnaqasipxiritayna. Chiqasa walja vino ukanatwa qarwanakata khumtanipxiritaynaxa Potosí markakama puriyañataki. Chiqasa Potosi markanwa jach'a jiliri irpirinakaxa suyapxirina q'ipinaka katuqañataki, kuna laykutixa jupanakaxa janiwa qarwanakampixa sarnaqapxirikanti.

Paya urqu janq'u qarwanakawa jupanapkama nuwasipxarakiwa.

Sapa qarwanakaxa apapxanwa kimsaqallqu ukhamaraki llätunka litros, chiqansa, janiwa suma yatiñxamakiti; *colonia* pachanxa qawqha qarwanakasa mercadería sata sutimpi uñt'ata ukanakxa markata markakama apnaqapxpachäna; uka jiskt'awixa wali askiwa suma amuyt'añatakixa. Yaqhapa yatxatirinakaxa sapxarakiwa, 300.000 qarwanakwa Potosí markakamaxa puriyapxana, kunaymana achunaka, juyranaka ukhamarakiwa, Potosi markata apapxänwa mineral ukanaka jati qalanakaru uñtatanwa lamara qutakamawa puriyapxana. Yatxatiri jaqinakaxa sapxarkinwa mä 18.000 qarwanaka utjäna mineral (*plata, oro*) ukanaka khumuñataki lamara quta thiyakama; maysa tuqitxa, sapxarkiwa 50.000 qarwanakawa apapxana barra de metal bruto sata sutimpi uñt'ata ukanaka Arica markakama, ukhamarkiwa walja qarwanakata lingotes de plata ukanaka apapxäna quta thiyakama³⁵.

Ukhamarakiwa yatisixa, colonia pachanxa 40.000 qarwanakatwa apanipxäna junt'u markanakata kunaymana achutanaka: *vino*, kuka, ukanaka. Jichhaxa mä jiskt'awiwa utjaraki, kawkanakapxa qarwanakxa alanipxpachäna, jani ukasti español q'ara jaqinakaxa inakicha markachiri jaqinakata aparapxiripachäna. Chiqasa janiwa suma ukanakaxa yatxatiri jaqinakata qhanañchatakiti. Maysa tuqitxa jisnawa, 300.000 qarwanakatwa jaqinakaxa wali irnaqapxana khaya Potosí marka tuqina, ukatwa Potosi markaxa wali ch'amampiya nayraqataruxa sartayapxana. Jani qarwanaka utjkaspänti aka Qullasuyu marka taypinxa janiwa español jaqinakaxa lingotes de planta, ukhamaraki jath'i qalanakaru uñtata mineral ukanakxa apaña wakt'aykaspanti España markanakaru puriyañataki. Ukata chiqakirakiwa sasipkarkixa Denise Arnold ukhamaraki Juan Dios de Yapita, capitalismo ukhama sutimpi uñt'ata nayraqataruwa wali laqanchayapxäna kuna laykutixa Potosí markatwa walja walja mineral qalanakaru uñtatawa uraqi manqhanakata apsupxana España markakama apañataki³⁶. Jani aka markanaka qarwanaka uywatakaspana janiwa mineral uka material apaña wakt'aykaspanti anqa markanakaru apsuñataki.

Huancavelica uka marka tuqinxä apsupxanwa uraqi manqhata mercurio uka mineral. Chiqasa uka mercurio ukhaxa wali munapxana khitinakatixa irnaqayapkana Potosí markana, ukatpi Huancavelica markatwa apanipxäna walja qarwanakata quta lamara thiyaruwa jaytapxana,

35 Ibid.

36 Alnord, Denise ukhamaraki Dios de Yapita, 1998.

ukatxa umanwa apapxäna Arica markakama, ukatwa Arica markatwa walja qarwanakata khumunipxäna uka mercurio qalaru uñtatanaka centro minero uksa puriyapxana. Kuna pachatixa plata ukhamaraki mercurio ukampiwa ch'allqhuntapxana ukanaka lurapxäna, ukata wasitwa walja qarwanakata apapxana Potosí markata Arica markakama. Ukhamaraki centro mineros uksanakanxa munapxänwa walja jayunaka, ukhamaraki mercurio ukanakampiwa ch'allqhuntapxana; *colonia* pachanxa walja jayunakwa apapxana qarwanakata Salar de Uyuni uksa markanakata³⁷.

Walja qarwanakawa pasto manq'asipkaraki

Ukhamarakiwa yatxatiri jaqinakaxa qhanañchapxarakixa, Yura markachiri jaqinakaxa jayunakwa apapxiritaynaxa Cochabamba markakama, uksa junt'u markanxa jayunakampiwa turkasipxäna kuka, *alcohol* ukhamaraki kunaymana kasta tunqunakampi; maysa tuqitxa turkasipxarakinwa cuchara de madera ukhama. Yura markachiririnakaxa qarwampiwa sarapxirina, achuqa, qasawi phaxsinakana, kuna laykutixa uka phaxsinakanwa q'ala yapunakaxa apthapipxana, kuna pachatixa sarapkäna Cochabamba markaruxa, Potosí markanwa sarapxirina, ukanwa taqi chuymampiwa ch'allasipxäna, yupaychasipxana suma sarañataki, ukhamaraki sumaki kutt'añataki utanakaparu. Chiqasa, khitinakatixa qarwanaka uywasipkäna uka jaqinakaxa sapa maranakawa jayunakampi sarapxirina junt'u markanakaru, kunaymana juyranaka jikxatañataki³⁸. Jisnawa khaya Potosí tuqinwa nayra pachatpacha kunaymana mineral ukanaka español jaqinakaxa irnaqayapxana; chiqasa yaqha q'ara jaqinakaxa Oruro tuqinwa irnaqaña qalltapxana, kuna laykutixa apsupxanwa mineral ukanaka. Irnaqaña qalltapxataynawa khaya siglo XVII uka pachanakanwa; uka pachatwa khitinakatixa Carangas tuqinakana qamasipkana uka markachiri jaqinakaxa qarwanakwa

37 Lecoq, Patrice, 1997.

38 Ibid.

español jaqinakaru mayt'apxana mineral uka qalaru uñatata apañataki lamara quta thiyakama, ukhamaraki qarwanakatwa apapxána *barras de plata* ukanaka Arica markakama. Khitinakatixa qarwanaka uywasipkana ukanakaxa, qarwanakapamiwa sarnaqasipxirina, ukhamaraki uka markachiri jaqinakaxa mina uka manqhanwa irnaqapxarakina³⁹. Khaya Provincia Nor Lipez de Potosi ukxa markanakanxa nayra pachatpachawa markachiri jaqinakaxa walja qarwanakwa uywapxiritaynaxa, ukatpi *colonia* pachata jupanakaxa qarwanakatwa mayt'apxana español jaqinakaru q'ipinakatwa apnaqañataki. Qhirwa markanakatwa jikxatanipxana walja kasta tunqunaka, ukatwa markachiri jaqinakaxa lurapxana k'usanaka, chichanaka phunchawinakana umantañataki masinakapampi.

Mä ankuta qarwawa pasto ukanaka manq'asiskaraki qullu k'uchuna

Qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa kuna pachatixa sarapkama junt'u markanakaruxa masinakapaykaruwa tumpt'iri arumaxa puripxirina qhurpachasiñataki; ukatwa kimsa uru, pusi urunakawa masinakapaykana qamapxirina, ukatpi sapa urunakawa utata utakama sarapxirina jayunaka, phasanaka q'ipt'asita ukhamata q'ala thuxañataki. Ukhamarakiwa yaqhapa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa provincia Nor Lipez ukxa markatwa, sarapxirina khaya Juyuy (Argentina) marka tuqinakaru; ukxa tuqinkanxa jach'a qhathunakawa utjana, chiqasa walja mulanakawa alanipxana. Chiqasa uka mulanakaxa juk'a juk'ata waljapuniwa aka

39 Denise Arnold, 2009.

markanakana uywataxana, ukhamarakiwa uywaña qalltapxana juk'ata juk'ata khaya Perú ukxa markanakana⁴⁰.

9. Khitinakänxa caciques jaqinakaxa colonia pachanxa

Chiqasa mayja mayja amuyt'awinakawa utjarakina caciques jaqinaka tuqinakata, yaqhipa yatxatiri jaqinakaxa sapxarakinwa, caciques jaqinakaxa nayra pachatpachawa kunaymana markanakaru apnaqäpxiritayna, castellano arunxa jisnawa (poder político), yaqhapaxa sapxarakiwa, caciques jaqinakaxa colonia pachanxa janiwa inka pachanxama kamachinakarjama nayraqataru ch'amanchataxanti, chiqasa inka pachanxa, caciques jaqinakaxa kunaymana yanapt'awinakatwa qatuqapxirikina markachiri jaqinakanata, ukamarakiwa markachiri jaqinakanaxa taqi chuymampiwa caciques uraqipanxa irnaqapxirina, yapunaka satapxirina ukhamaraki apthapipxana, ukatpi jisnaxa jupanakaxa purapatwa yanapt'asipxana, maynita maynikama uñjasipxana; kuna pachatixa español q'ara jaqinakaxa purinipkana aka Qullasuyu markanakaru ukatwa taqikunawa mayjt'arakitayna; ukatpi caciques jaqinakaxa janiwa kuna yanapt'awinaksa qatuqxapxanti español q'ara jaqinaka tuqita. Chiqasa español jaqinakaxa mayja amtanakampiwa aka Qullasuyu markanakxa annaqaña qalltatana, jupanakaxa qullqichasiña amtawinakampiwa taqikuna nayraqataru laqanchayapxana, ukatwa taqi caciques jaqinakaxa juk'ata juk'ata ayñachst'atakiwa sarnaqasxapxana.

Español jaqinakaxa aka markanakaru purinipkatayna ukhatpachawa *jefes locales* (caciques) ukanakaxa yanapt'äna kunaymana irnaqawinakana, kuna laykutixa *jefes locales* uka jaqinakaxa *impuesto colonial* ukanakwa apthapipxana taqi markachiri jaqinakata ukhamata impuesto colonial ukanakampi sapa maranaka phuqhañataki. Chiqasa sapa maranakawa caciques jaqinakaxa uta utakama sarapxirina impuesto *colonial* ukanaka mayiñataki; jupanakaxa janiwa ukhama q'alaki sarapxirikataynati, kuna laykutixa impuesto apthapiñatakixa kuka, ukhamaraki chicha ukanatwa apapxiritayna taqi markachiri jaqinaku waxt'añataki. Yaqhapa caciques jaqinakaxa janiwa *impuesto colonial* ukanakampixa phuqhaña wakt'aykapkanti, kuna laykutixa sapa maranakawa markachiri jaqinakaxa yaqa markanakaruwa irnaqiri jamasata sarxapxäna, chiqasa markachiri

40 Ibid.

jaqinakatakixa wali ch'amanwa *impuesto colonial* ukanakampi phuqhañaxa. Kuna pachataxi markachiri jaqinakaxa jaya markanakaru sarapxana ukhaxa, jach'a jiliri irpirinakawa *impuesto colonial* taqi markachirinakata phuqhana.

Inka pachanxa, caciques jaqinakaxa janiwa *impuesto* ukanakampixa phuqhaxirikanti, jupanakaxa yanapt'apxiritaynawa *gobierno* inka ukanakaru, kuna laykutixa walja markachiri jaqinakaruwa khithapxana *gobierno* inka uraqinakapana yapunaka irnaqañapataki. Chiqasa uka markachiri jaqinakaxa kunaymana jathanaka qatuqapxana *gobierno* inka tuqinakata. Kuna pachatixa, español jaqinakaxa aka Qullasuyu markanakaru purinipkatayna ukhatpachawa caciques jaqinakaxa *impuesto colonial* ukanakampiwa yanapt'apxana español q'ara jaqinakaruxa⁴¹. Chiqasa colonia pachanxa, yaqhapa caciques jaqinakaxa español q'ara jaqinakarukiwa irnaqaña yanapt'apxana: mayirinx *impuesto colonial* mayiñatakiwa utata utakama sarapxirinx phuqhañataki, payirinx markachiri jaqinakaruwa mayjana español q'ara jaqinakaru irnaqañapataki, kimsirinx markachiri jaqinakaxa qarwanakatwa español jaqinakaru mayt'ana, pusirinx markachiri warminakaruwa kunaymana sawunaka sawuyana español q'ara jaqinakataki.

Nayraqataxa jistanwa, caciques jaqinakaxa sapa maranakawa *impuesto colonial* ukanakampi phuqhañatakixa utata utakama sarapxiritaynaxa; maysa tuqitxa caciques jaqinakaxa sapa maranakawa juk'aki *impuesto colonial* ukanaka qatuqxapxana markachiri jaqinakata, kuna laykutixa, sapa maranakawa markachiri jaqinakaxa jaya markanakaruwa jamasata sarapxana jani *impuesto colonial* ukanakampi phuqhañataki. Chiqasa español jaqinakaxa kipkaki mayisipkana

Akanxa uñjasiwa Chucuito, Illave, Pomata, Zepita markanaka, colonia pachanxa sarapxiritaynawa qhirwa markanakaru: Moquegua ukhamaraki Arequipa.

41 Wachtel, Nathan, 1976.

impuesto colonial ukanatxa, jupanakaxa janiwa markachiri jaqinaka saratapatsa amuyaña munapkanti. Ukatpi caciques jaqinakaxa jupanakakiwa yaqha jaqinakapxa qullqinapxa mayt'asipxana *impuesto colonial* ukanakampi phuqhañataki. Jisnawa *colonia* pachanxa caciques jaqinakaxa sarawinakaparxamawa irnaqasipkarakinwa, chiqasa, kuna pachatixa caciques jaqinakaxa uraqipanakana yapunaka irnaqayana markachiri jaqinakaruxa ukhaxa, taqikunwa waxt'ana: tunqunaka, chichanaka, kuka, qarwa t'arwanaka markachiri jaqinakaru. Ukhamarakiwa caciques jaqinakaxa yanapt'arkinwa khitinakatixa pisina jakasipkana uka jaqinakaru, ukhamaraki usuta, wajcha jaqinakaru. Ukatpi jisnaxa purapatwa jupanapkama khuyapt'ayasipxana, maysatxa caciques jaqinakaxa yanapt'anwa markachiri jaqinakaru, ukhamarakiwa markachiri jaqinakaxa yanapt'apxarakinwa caciques jach'a irpiri jaqinakaru.

*Mä ch'ixi qarwawa sapakiwa sarnaqasiskaraki
qullu k'uchuna*

Colonia pachanxa caciques jaqinakaxa Potosí markaruwa sarapxiritayna markachiri jaqinakampi, kuna laykutixa jupanakawa suma jak'ata markachiri jaqinakaru irnaqayapxana, tumpana ukhamaraki uñjana taqi markachiri jaqinakaru; ukatpi caciques jaqinakaxa wali suma utanikaninwa khaya Potosi markanxa, chiqasa ukanwa walja phaxsinakawa qamapxirina. Jisnawa Toledo tatawa walja kamachinaka apsutayna taqi markachiri jaqinakaxa sarañapataki Potosi markaru, ukana mä marawa irnaqanipxana, kuna laykutixa *colonia* pachanxa janiwa jaqinakaxa

utjkataynati uraqi manqhana irnaqañapataki, ukanakanwa uñjasawa Toledo uka jach'a tataxa kamachinaka apsutayna taqi makachiri jaqinakaxa irnaqiri sarañapataki khaya Potosi marka tuqiru. Ukatwa caciques jaqinakaxa sarapxirina Potosi markaru markachiri jaqinakaru uñañataki irnaqawinakapata⁴². Ukatwa yaqhapa caciques jaqinakaxa wali suma amuyt'asipxäna, kuna laykutixa qarwanakapatwa kunaymana juyranaka (ch'uñu, tunta, pitu kañawa, ch'arki, tunqu), aljañatakiwa apapxiritayna Potosí marka tuqina. Chiqasa kunaymana juyranakwa aljapxana ukatpi uñjatapxana walja qullqinaka, ukhamatwa yaqhapa caciques jaqinakaxa qamiri jaqiruwat tukupxana.

Colonia pachanxa qhathunakawa uñstatayna khaya Potosi markanxa, ukanwa taqichaqata markachiri jaqinakaxa sarapxiritaynaxa, yaqhapa jaqinakaxa sarapxiritaynawa kunaymana juyranaka aljasiñataki, ukhamaraki yaqhapa jaqinakaxa sarapxiritaynawa alasiñataki, jisnawa aguardiente, kuka, espejo, chankaka, lawanaka, qullanaka. Chiqasa walja caciques jaqinakawa ukhamaraki español jaqinakaxa khaya *colonia* pachanxa kunaymana aljasa, alasisa sarnaqapxana.

Wakisiwa suma qhanañchañasa, caciques jaqinakaxa kunanaksa *colonia pachanxa irnaqpachäna* aka Qullasuyu markanakanxa: mayirinxä, jisnawa caciques jaqinakaxa impuesto *colonial* sapa maranakawa taqi markachiri jaqinakata mayipxirina colonia kamachinarjama phuqhañataki, payirinxä, sapa maranakanwa wakt'ayapxirina, ukhamaraki ajllipxirina markachiri jaqinakaru Potosí marka tuqiru sarañapataki. Chiqasa Potosi marka tuqinxä español q'ara jaqinakatakiwa uraqi manqhana irnaqapxirina mineral qalaru uñtata ukanaka apsuñataki. Uraqi manqhata sapa urunakawa

Akanxa walja markanakarkirwa uñjasiraki, Chucuito ukhamaraki Chukiyawu markanaka.

42 Markachiri jaqinakawa Potosí uksa markaru sarapxirina mita uka kamachimpi phuqhañataki. Khaya markanxa uraqi manqhana aruma urunakawa irnaqapxirina, ukatxa janiwa amuyxapxanti urutapaxa arumatapasa. Jupanakaxa mä semana, paya semana uraqi manqhana irnaqapxana, ukata uraqi manqhata mistunisaxa wali kusisipxirina.

mineral ukanaka apsupxana, aruma urunakawa irnaqapxirina; pusirinx caciques jaqinakaxa yanapt'asipkakinwa pisina qamasipki uka jaqinakaru, ukhamaraki yanapt'ayapxana kunaymana juyranakampi markachiri jaqinakaru; phisqirinx yaqhapa caciques jaqinakaxa janiwa impuesto colonial ukanakampi phuqhapkänti, maysa tuqipxa Nathan Wachtel sanwa caciques jaqinakaxa *impuesto colonial* ukanakampiwa phuqhäpxana; suxtirinx caciques jaqinakaxa arma ukanakwa apnaqapxäna, maysatxa, markachiri jaqinakaxa janiwa arma ukanakxa apnaqapkänti, kuna laykutixa juchanwa arma ukanaka apnaqañaxa, ukhamaraki cacique jaqinakaxa español q'ara jaqinakxamawa isisipxana⁴³.

10. Caciques Chucuito marka tuqita

Inka pachatwa khaya provincia Chucuito lupacas markachiri jaqinakaxa uksa tuqinx walja qarwanakwa ukhamaraki alpakanakwa uywapxiritayna. Chiqasa lupacas jaqinakaxa qarwanaka, alpakanaka uywapxäna ukatwa wali suma uñt'atapxana taqi markanakana. Qarwanakwa ukhamaraki alpakanakwa uywapxiritana khaya Chucuito, Pomata, Zepita, Ilave departamento de Puno uksa markanakana. Yatxatiri jaqinakaxa qhanañchapxarkiwa, uksa tuqinx taqi markachiri jaqinakawa qarwanaka alpakanaka uywapxiritanaxa, ukatpi caciques jiliri irpiri jaqinakaxa walja qarwanakwa uywasipxiritaynaxa nayra pachanakatpacha. Khitinakatixa jani walja qarwanaka uywapkäna ukanakaxa janiwa markachiri jaqinaka sumaru uñjatakanti, kuna laykutixa, khitinakatixa walja qarwanaka uywapkana uka jaqinakaxa wali sumaru uñjatarakinwa markachiri taypinakanxa⁴⁴. Khitinakatixa jani walja uywanaka uywapkana uka jaqinakaxa jani walita uñt'atanwa markachiri taypinakana, kuna laykutixa markachiri jaqinakaxa sapxirinwa jayra jaqiwa ukatwa juk'aki uywanaka uywapxirina sasawa sapxirina.

Khitinakatixa jani walja qarwanaka ukhamaraki alpakanaka uywapkana ukanakaxa janiwa walja t'arwanaka apnaqapkanti, ukatwa uka pisina sarnaqasiri jaqinakaxa janiwa junt'u markanakaruxa sarapxirikataynati kunaymana achutanaka jikxatañataki. Chiqasa pisina sarnaqasipkana uka jaqinakaxa janiwa qarwanakapaxa utjkanti ukatwa jani jaya markanakaru sarapxirikanti, ukhamaraki sapa maranakaxa juk'a t'arwanakaki yawirapxirina, chiqasa uka t'arwanakaxa

43 Escobarí de Querejazu, Laura, 2001.

44 Murra, John, 2002.

isinakaki lurasipxirina, juk'aka sawupxirina, mismipxirina juyranakampi turkasiñataki.

Yatisiwa Martin Cusi ukhamaraki Martin Cari Chucuito markanakana irnaqapxana jefes locales ukhama. *Colonia pachanxa 15.000 tributos* apthapipxana *impuesto colonial* uka kaminakampi phukhañataki. Nayraxa Chucuito markanxa utjänwa 150 ayllus, uka markanakaxa thiyata apnaqatapxänwa jefes locales ukanakampi. Martin Cusi ukhamaraki Martin Cari colonia pachanxa wali suma uñt'atänwa Chucuito marka tuqina, kuna laykutixa inka pachanxa wali

Paya jach'a qarwanakawa mä uyuna chinutäskaraki

jach'a uraqinakanwa walja uywanaka uywapxana, chiqasa, kunä pachatixa español jaqinakaxa apnaqaña qalltapkana aka Qullasuyu markanakxa uraqinakaxa juk'ata juk'ata jisk'anakaruwa tupxatayna. Martín Cari jach'a irpiri jaqixa wali llakitawa uñjasina, kuna laykutixa juk'ata juk'ata markachiri jaqinakaxa janiwa *impuesto colonial* (tributo) ukanakampi phuqhañataki wakt'yxapxanti.

Yaqhapa markanakanxa janiwa markachiri jaqinakaxa *impuesto colonial* ukanakampixa phuqhapkanti. Ukata yatxatiri jaqinakaxa sapxi, taqichiqana jiliri irpirinakaxa (*jefes locales*) janiwa sumaru uñjataxänti, janiwa nayrxama cacique jaqinakaxa colonia pachanza yäqataxanti. Chiqasa mä jiskt'awa utjaraki⁴⁵, kunatsa cacique jaqinakaxa nayrjama yäqatapachana.

Cacique jaqinakaxa sapa maranakawa yanapt'äpxana español jaqinakaru, chiqasa Chucuito markanxa cacique jaqinakawa sapa marawa ajllipxana jaqinakaru mita uka kamachimpi phuqhañataki Potosí uksa marka tuqina, ukhanwa español jaqinakaruxa yanapt'äna. Caciques (Cari ukhamaraki Cusi) jaqinakaxa indios ukanakampiwa mayt'ana español jaqitakaru

45 Wachtel, Nathan, 1976.

irnaqañapataki, ukhamarakiwa Chucuito markanxa kunaymana sawupxana español jaqinakataki, ukata Cari ukhamaraki Cusi cacique jaqinakaxa qatuqänwa qullqinaka español tuqinakata. Chiqasa caciques uka jaqinakakiwa qullqinaka qatuqasipxana, janiwa sawuri warminakaruxa kunsaxaxt'irikanti.

Chiqasa, cacique jaqinakaxa janiwa kuna qullqinaksachuririkanti indios uka jaqinakaruxa. Maysa tuqitxa, español jaqinakaxa cacique jaqinakata mayt'asina indios uka jaqinaka ukhamaraki qarwanakapa mayt'asina kunaymana q'ipinaka apnaqañataki: vino, kuka, ukanapwa markachiri jaqinakaxa Cusco marka qarwanakapata khumtanipxaña Potosi markakama puriyañataki; ukhamarakiwa markachiri jaqinakaxa qarwanakapatwa Arequipa markaruwa sarapxiritayna, kuna laykutixa, ukxa markatwa apanipxana *vino*, *trigo*, algodón, *higo* ukanakwa Potosi markakama. Chiqasa markachiri jaqinakaxa ukanaka irnaqasaxa janiwa kuna qullqinaksa uñjatapkänti, cacique jaqinakakiwa qullqinaka mayisipxana español jaqinakata⁴⁶.

Ilave, Juli, Pomata, Zepita markanakaxa nayraxa juntumarkankaruwa sarapxirina

Yatisiwa español q'ara jaqinakaxa ukhamaraki cacique jaqinakampiwa mä contrato wakt'ayapxäna, ukanwa kamachinaka lurapxana purapata phuqhañataki. Uka contrato ukanwa suma qhanäñchapxana qawqhaxa español jaqinakaxa sawutapata chanipa wakt'ayaña; ukhamaraki cacique jaqinakaxa sapxänwa amtatarxamawa jupanakaxa phuqhaxana, ukhamaraki purapatwa contrato luratarxamawa phuqhasipxarakina. Chiqasa cacique jaqinakaxa qarwanakapwa mayt'apxana ukhamaraki markachiri jaqinakaruwa mayt'asawa qullqinaka

46 Ibid.

jikxatapxana, ukampiwa yanapt'asipxana *impuesto colonial* ukanakampi phuqañataki.

Maysa tuqitxa, caciques jaqinakaxa mä contrato lurapxirina español jaqinakampi, purapata phuqhañataki, uka tuqinwa caciques jaqinakaxa iyawsapxana paya, kimsa markachiri jaqinakaru mayt'añataki, chiqasa uka markachiri jaqinakaxa mä mara, paya mara ukhama español jaqinakataki irnaqañapxna; ukhamarakiwa, caciques jaqinakaxa markachiri jaqinakaru mayt'apkana sapa maranakawa katuqäpxa 120 pesos qullqinaka; uka qullqinakampi katuqasaxa caciques jaqinakakiwa katusjana, janiwa irnaqiri jaqinakaruxa kuna qullsxa waxt'irikanti. Kuna pachatixa indio jaqinakaxa español jaqitaki irnaqapkana ukata manq'aki sapa uruxa katuqana, janiwa kuna qullqinapxa katuqirikanti. Martin Cusi Chucuito uksa markanwa paqallku indios jaqinaka mayt'ana español jaqinakaru, Cusco marka tuqina sapa urunaka irnaqañapataki, kuna laykutixa uka indios jaqinakaxa q'ipinaka, ukhamaraki, yapunaka sapa urunakawa irnaqana, ukhamaraki q'ipinaka qarwanakata khumuna Chucuito marka tuqita khaya Potosí markakama; chiqasa cacique jaqinakaxa uka paqallku jaqinaka mayt'asaxa 844 pesos qullqinakawa sapa maranakawa español jaqita mayisina. Caciques jaqinakaxa uka qullqinakampiwa *impuesto colonial* ukanakampiwa sapa maranaka yanapt'asina español kamachinakampi phuqhañataki. Chiqasa walja caciques jaqinakawa sapa maranakawa markachiri jaqinakaru mayjana qullqi layku español jaqinakaru.

Kunä pachatixa caciques jaqinakaxa jani mayt'aña munapkana ukhaxa español jaqinakaxa laqikiwa uñjxtasipxana caciques jaqinakaru carcel uksaru llawintañataki. Ukatpi jisnaxa caciques jaqinakaxa taqi español q'ara jaqinakaruxa iwaysapxirina jani kuna ch'axwanakaru puriñataki. Ukhamarakiwa, kuna pachatixa caciques jaqinakaxa jani *impuesto colonial* ukanakampi phuqhäpkana ukhaxa laqakiwa español jaqinakaxa katxayana, calcel uksaru jist'antañataki. Jani impuesto

Nayraxa urqu qarwanakaxa qullu k'uchunakanwa uywapxirina

colonial ukanakampi phuqhapkana ukhaxa wali juchanwa autoridad español ukanakataki. Chiqasa khaya *colonia* pachanxa walja walja markachiri jaqinakawa sapa maranaka irnaqapxana español q'ara jaqinataki: yapunaka satapxana, uywanaka awatipxana, yapunaka apthapipxana ukhamaraki ch'uñunaka lurapxana. Chiqasa *colonia* pachanxa caciques jaqinakaxa uñt'atanwa jach'a irpiri jaqinakata, ukatwa *español* jaqinakaxa sapa maranakawa caciques jaqinakaru utapana thaqhaxirina markachiri jaqinaka mayt'asiñataki⁴⁷.

Colonia pachanxa caciques jaqinakaxa wali sumaruwa uñjatanwa, ukatwa español jaqinakaxa jupanakampiwa chiqaki aruskipaxirina markachiri jaqinaka mayt'asiñataki; chiqasa caciques jaqinakaxa khaya pachanxa mä jach'a awkikaspasa ukhamawa uñjatana ukhamaraki sarnaqasina, ukatwa yaqhapa urunakaxa juyranakampiwa yanapt'irina markachiri jaqinakaru; chiqasa taqi caciques jaqinakaxa janiwa nayra kamachirjama kunanakxa sartayxapxanti, kuna laykutixa janiwa nayra pachtxama taqikunasa irnaqataxanti.

Ukata yatisirakiwa, yaqhapa caciques jaqinakaxa janiwa suma markanakaruxa apnaqataxanti, kuna pachatixa markachiri jaqinakaxa juyranaka satapxana, janiwa kunsu yanapt'awinakxa qatupxapxana, inakiwa jupanakaxa kunaymana sawuyasipxana, yapunaka lurapxapxirina; ukhamarakiwa yaqhapa caciques jaqinakaxa markachiri jaqinakata uraqipa apaqasipxana, ukatxa uka uraqinatwa español jaqinakaru aljasipxana, ukhamata qullqinaka apaqasisaxa kunaymana suma isinakwa alasipxana; maysa tuqitxa, caciques jaqinakaxa sapa maranakawa uta utakama sarapxirina *impuesto colonial* ukanaka apthapiñati. Kuna pachatixa *impuesto colonial* ukanaka apthapipkana ukhaxa kunaymana juyranaka, kukanaka, chichanaka apasipxirina markachiri jaqinakaru waxt'añataki. Chiqasa impuesto colonial apthapiñatakixa walja semana muyupxana utata utakama.

Martin Cusi cacique jaqixa parcial urinsaya ukxa tuqitanwa, jupaxa sänwa markachiri jaqinkanxa walja uywanakwa uywapxarakina, ukatwa Cusi jaqixa mayt'äna markachiri jaqinakaru q'ipinaka apañataki Potosi markakama. Maysa tuqitxa, Martin Cari jupaxa cacique jiliri irpirinwa aransaya ukxa tuqitanakata, chiqasa Chucuito markata indios jupanakawa sarapxirina sapa maranaka

47 Wachtel, Nathan, 1976.

qarwanaka ant'asita khaya Moquegua uka markaru ukhamaraki sarapxirina Sama markaru tunqunaka, trigo, uva ukanaka jikxatapxirina; uksa markanaka sarasaxa pä phaxsi ukhamaraki kimsa phaxsinakata kutt'anipxana. Chucuito uksa markanxa nayra pachatpacha walja qarwanakwa uywapxiritayna, *ganado de tierra* sutinakampiwa uñt'apxiritayna khaya *colonia* pachana. Chiqasa Chucuito markachiri jaqinakaxa tunqu laykuwa ukhamaraki wayk'a lantiwa uksa markanaku sarapxiritayna. Ukhamarkiwa yaqhapa markachiri jaqinakaxa qarwanakapa mayt'apxirina español q'ara jaqinakaru; uka qarwanakatwa español jaqinakaxa sarapxirina khaya Moquegua markaru vino ukhamaraki kuka ukanaka khumtanipxirina Cusco markakama, chiqasa khaya Moquegua markanakata. Maysa tuqitxa, khaya pachanxa llave sata sutini markanxa walja qarwanakwa uywapxiritaynaxa, ukatpī markachiri jaqinakaxa qarwanakapa mayt'apxana español q'ara jaqinakaru, uka qarwanakatwa khaya Cusco markata kunaymana q'ipinaka khumtanipxana Potosí markakama puriyañataki, ukanwa markachiri jaqinakaru aljapxanxa⁴⁸.

Aka jullixa Alex Ruiz jítatawa apsupxatayna khaya Tapacari

Yatxatiri jaqinakaxa sapxanwa khaya Provincia Chucuito uksa markanxa nayra pachatpacha waranqa waranqa qarwanakwa uywapxiritayna. Ukatpi sapa maranakawa Chucuito markata sarapxirina junt'u markanaka, jisnawa Moquegua ukhamaraki Sama markanaku, uksanxa taqikuna achuyapxarkina, ukatwa taqi markanakata sarapxirina achutanaka jikxatañataki.

48 Bonavia, Duccio, 1996.

Jisnawa khaya provincia Chucuito taypinxa walja markanakawa utjarakinx: Juli, Zepita, Pomata, Puno ukhamaraki llave. Chiqasa yatisirakiwa provincia Chucuito markaruxa taqichaqata qarwanakampi puripxiritaynaxa, Cusco tuqita puripxiritaynaxa, ukhamaraki walja qarwanakata puripxirina khaya junt'u marka tuqinakata: Moquegua, Sama uksa markanakata, ukatxa Chucuito markanwa yaqhapa sariri jaqinakaxa qarwanaka jaqukipapxana jani qariñapataki, kuna laykutixa Chucuito markata sartanipxirina Potosi markakama puriñataki.

Denise Arnold siwa Chucuito markachiri jaqinakaxa lupaka aymara ukhama uñt'atapxanwa, jupanakaxa nayra pachatpachawa lamara qutakamawa puripxiritayna qarwanakata, kuna laykutixa nayra pachatpacha tunqunakaxa qhirwa tuqinakanwa achuyapxirina. Chiqasa tunqunakaxa wali munatanwa taqi markanakana k'usanaka lurañataki, kuna laykutixa k'usaxa phunchawinakanwa amapxirina⁴⁹.

Chiqasa, español q'ara jaqinakaxa Chucuito markaruwa sarapxirina qarwanaka alasiñataki, ukhamaraki jiliri irpirinakata qarwanaka mayt'asipxana. *Colonia* pachanxa español jaqinakaxa kunaymana yanakana alakipäpxana, utakiwa walja qarwanaka munapxana q'ipinaka khumnaqañataki markata markakama. Español jaqinakaxa colonia pachanxa taqiniwa kunaymana yanaka apnaqapxana markachiri jaqinakaru aljañataki. Chiqasa español jaqinakaxa janiwa qarwanakampi jaya markanakaruxa sarapxirikänti, jani ukasti aymara jaqinakawa qarwanakampi sarapxirina Potosi, Cusco ukhamaraki Puno markanakaru. Español jaqinakaxa walja indios jaqinakwa mayt'asipxirina qarwanakampi sarañapataki; chiqasa qarwanakampi sariri jaqinakaxa yatipxanwa ukhamaraki uñt'apxanwa kunaymana thaxhinaka, ukhamaraki yatipxana qarwanaka annaqañanaka. Español jaqinakaxa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaruwa khitapxana khaya Moquegua uksa markaru vino aptaniñataki, chiqasa uka vino ukhaxa apapxirinwa Potosi markakama, ukanwa markachiri jaqinakaru aljapxana. Jisnawa khaya Moquegua markatxa Potosi markakamawa kimsa phaxsitwa puriyanipxana; ukhamarakiwa Sama junt'u markaru sarapxirina tunqunaka, *trigo*, wayk'anaka, algodón ukhamaraki, kunaymana muxsa achuyañataka qarwanaka khumtanipxirina. Jisnawa khaya Sama marka tuqinx munapxirinwa markachirinaxa wanunaka.

49 Denise Arnold, 2009.

11. Cacique Fernando Huarachi sarnaqawipata

Colonia pachanxa khaya Provincia Pacajes uksa tuqinxä mä familia Huarachi uka jaqinakaxa wali qamirita uñt'atanwa markachiri taypinakapxa⁵⁰, nayraxa walja uywanakwa uywapxiritayna caciques uka jaqinakaxa: iwijanaka, qarwanaka, alpakanaka, asnunaka ukhamaraki mulanaka. Huarachi cacique uka jaqixa sapa maranakawa kunaymana juyranaka satana ukhamaraki yapunaka apthapiyana markachiri jaqinakari, ukhamarkiwa wakt'ayapxana walja juyranaka Potosí marka tuqiri qarwanakata apañataki aljañataki. Chiqasa *colonia* pachanxa

Potosí markaxa wali jach'a markanwa, ukanwa kunaymana juyranaka alapxana manq'anaka phayasiñataki; caciques jaqixa juyranaka aljasawa qullqinakampi yanapt'asina *impuesto colonial* uka kamachimpi phuqhañataki. Chiqansa, janiwa yatiskiti qawqha qarwanaksa Fernandez Huarachi jaqixa khaya *colonia* pachanxa uypachäna. Yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa sapxanwa, 2500 qarwanakawa uywapxäna *colonia* pachanxa. Jisnawa janiwa yatxatiri jaqinakaxa qhanañchapkarakiti qawqha alpakanaksa, asnunaksa, mulanaksa, iwijanaksa uywapxpachana.

Cacique Fernandez Huarachi khaya *colonia* pachanxa sariritaynawa Yungas junt'u markanakaru, uksanxa kunaymana maxsa achutanatwa achuyapxana, ukhamaraki awki pachakiwa apthapipxana Potosi markaru sarañataki. Khaya Yungas junt'u markanxa muxsa achunaka achuyapxana: café, *naranja*, chankaka, ukhamaraki kukanaka ukatxa Potosí markaru qarwanakata khumupxana aljañataki; ukhamarakiwa cacique Fernandez Huarachi jaqixa wakt'ayana junt'u markanakaru sarañataki, jisnawa Moquegua ukhamaraki Arequipa uksa

Paya asnunakawa jati q'ipinakawa khumuntata sarasipkaraki.

50 Ibid.

markanakaru. Chiqasa uksa markanakatxa walja botijas de vino ukanakwa qarwanakata khumtanipxana Potosí markanakana aljañataki, ukhamaraki, wakiyapxana La Paz marka tuqina vino ukanatwa lurapxirina khaya provincia Loayza uksa markana. Chiqasa, cacique jach'a irpiri jaqixa janiwa jupaxa qarwanakampixa jaya markanakaru sarapxirikänti, jani ukasti markachiri jaqinakawa qarwanakampi saririnxä junt'u markanakaruxa *botijas de vino* ukanaka, ukhamaraki muxsa achutanaka aptnipxana. Jisnawa khaya provincia Pacajes uksa tuqinxä chawllanakwa katurapxana, qutata apsusaxä, ukatxa lupiruwa wañichtapxäña Potosí markana aljañataki.

khaya provincia Pacajes uksa tuqinxä wakt'ayaxanwa kunaymana juyranaka: ch'uñunaka, kañawa pitunaka, janq'u tuntanaka, qarwa ch'arkinaka, chawllanaka, kunaymana sawutanaka, ukhamaraki apapxäna qarwa thaxanaka; chiqasa thaxanakaxa muntänwa fundición de metal ukanaka phayañatakinwa, ukhamaraki qarwanakata apapxäna kunaymana t'ulanaka Potosi markakama, ukanwa *empresa minera* ukanaka apnaqapki uka jaqinakawa alasipxiritayna, kuna laykutixa qarwa thaxanaka ukhamaraki t'ulanakampiwa phayapxirina. Chiqasa cacique jaqixa wakt'ayanwa sapa maranakawa pusi, phisqa viaje Potosí marka tuqiru juyranaka aljañataki. Jisnawa markachiri jaqinakawa taqikuna lurana, yapunaka apthapina, wakt'ayana, ukhamaraki qarwanaka kharirapxana ch'arki ukanaka lurañataki, ukhamaraki ch'uqinakata tuntanaka wakt'ayapxana; chiqasa qarwa t'arwanakata isinaka lurapxana.

Khaya 1634 uka maranxa cacique Fernando Huarachi jaqixa, 1300 markachiri jaqinakaruwa apnaqana, laqanchayana. Chiqasa uka markachiri jaqinakatwa *impuesto colonial* ukampi phuqhana. Khaya pachanxa juk'ata juk'ata markachiri jaqinakawa jani impuesto colonial ukampi phuqhañatakixa jaya markanakaruwa, yaqhapaxa Potosi markanwa irnaqiri qhiparapxana, ukhamaraki yaqhapaxa chukiyawu markaruwa sarxapxana, uksana irnaqañataki. Ukatwa cacique jaqixa juk'ata

Walja qarwanakawa ch'iji pasto manq'asipkaraki

juk'ata aynascht'ata uñasina, kuna laykutixa jupawa taqi markachiri jaqinakata *tributo* ukanakampi phuqhana; ukata jisnaxa cacique jaqikiwa qullqipata apsuna *impuesto* ukampi phuqhañataki; chiqasa cacique Huarachi jaqixa comercio ukanaka lurana qullqinaka jikxatañataki, ukampiwa yanapt'asina phuqhañataki. Yatisiwa, khaya 1691 uka maranakanxa cacique Fernandez Huarachi jaqixa mulanaka ukhamaraki asnunaka alaña qalltapxana jathi q'ipinaka apnaqañataki ukhamaraki jaya markanakaru khumuñataki, kuna pachatixa Potosi marka tuqiru sarapkirina qarwanakata ukhamaraki asnunakata, mulanakata kunaymana juyranaka aljañataki apapxirina. Chiqasa Potosi markaruxa sarapxiritaynawa awti pachanaka qarwanakata, ukatpi jisnaxa uka pachanakanxa jawiranakaxa q'ala wañt'atanwa, ukatwa awti pachanakaxa taqi markanakaru sarapxirina.

12. Cacique Diego Chambilla uka jaqina sarawipata

Diego Chambilla cacique jaqixa Pomata marka tuqina jakasina. Jupa jaqixa waynapachawa jach'a jilirita (capitán de mita) sarataynha khaya Potosí marka tuqiru; chiqasa jupaxa walja maranakawa Potosí marka tuqina irnaqatayna markachiri jaqinakaru p'iqinchayasa; ukatwa walja maranakatwa kutt'anitayna markapa tuqiru irnaqañataki. Diego Chambilla cacique jaqixa paya tuqinwa irnaqäna: mayirinxä kunaymana juyranaka aljañataki Potosí markaruwa qarwanakata apayirina, ukatwa qullqinaka jikxatana; payirinxä, utanakapa mayt'ana yaqha jaqinakaru Potosí marka tuqina, ukatwa sapa phaxsinakawa qullqinaka qatuqana. Chiqasa khaya colonia pachanxa Chambilla jaqixa wali uñt'atanwa markachiri jaqina taypita, kuna laykutixa walja walja qarwanatwa uywapxirina, ukata jaya markanakaru sarapxina juyranaka aljañataki.

Jichhaxa suma qhanañchañäni kuna juyranapxa Chambilla jach'a jiliri jaqixa aljañataki wakt'ayiripachana. Chiqasa yatisiwa, llatunka cestos wayk'anaka Sama ukxa marka apanipxirina Potosí markana tuqiru aljañataki; chiqasa Chambilla jaqixa kunaymana markanakaruwa sarapxirina achutanaka aptaniñataki; ukhamarakiwa wakichapxäna pä pataka *botijas de vino* apanipxana khaya Locumba ukxa junt'u markanakata, ukhamarakiwa apapnixäna Potosi marka tuqiru aljañataki. Maysa tuqitxa, Chambilla tataxa markachiri jaqinakaruwa wakt'ayapxana pataka cargas de ch'uñu, ukhamaraki tunka, chawlla wañichatanaka ukhamaraki wayk'anaka,

isi sawutanaka ukanatwa apayapxana qarwanakata khaya Potosi markakama⁵¹; ukhamarusa jisnawa Pomata tuqinxä wakiyapxanwa kañawa pitunaka, ukaxa mä wak'anakaruwa apapxirina aljañataki.

Jisnawa khaya pachanxa Diego Chambilla jaqixa wali qamirita uñt'atänwa Pomata ukxa markanakana; kuna laykutixa walja qarwanakwa uywäpxana, qachu tama, urqu tamanaka; uka qarwanakatwa taqi markanakaru sarapxiritaynaxa, jisnawa jilpachasarapxiritaynawajunt'umarkanakaru: Sama, Locumba; ukhamarakiwa Chambilla jaqixa wakt'ayana sapa maranakawa kunaymana achutanaka, Potosi markaru apañataki: llatunka cesto wayk'anaka, pä pataka botijas de vino, pä pataka carga de ch'uñu, pa päkunka kañawa pitunaka. *Colonia* pachanxa wakt'ayapxänwa aljañataki *cestos*

wayk'anaka, markachiri isinakwa sawupxirina, ukanatxa aljapxänwa piezas (Pomata markanxa wali suma sawupxäna kunaymana isinaka), ch'uñunaka kustalanakata alapxana, pitunaka wak'ata aljapxana, *vino* de botijas ukanakatwa⁵², ukhamarakiwa qarwa chaluna aljapxana. Chiqasa, Pomata markata sarapxirina Sama junt'u markakama, ukanxa wali suma achuyapxäna wayk'anaka, kuna laykutixa Potosi markanxa wali thaqhatanwa Sama wayk'anaka, ukhamarakiwa Potosi markanxa walja qarwanakwa saykiripacha alapxirina markachiri jaqinakaru, jupanakaxa munapxanwa khariñataki.

Caciques jaqixa Potosi markaru sarañatakixa suma jach'a qarwanatwa ajllipxirina, lik'i qarwanaka, (ch'amani qarwanaka) jani thakhina qariñapataki, kuna laykutixa Potosi markaruxa kimsa

Walja qarwanakawa q'ipinaka khumuntata sarasipkaraki.

51 Medinacelli, Ximena, 2010.

52 Janiwa yatiskiti qawqha qarwanapxa ukhamaraki alpakapxana cacique Diego Chambilla jaqixa khaya colonia pachana uywaxpachana.

phaxsinakatwa puripxirina. Pomata markatxa Potosí markakamaxa wali jaya sarapxirina, ukatpi sapxixa mä pä phaxsita puripxirina Potosí markakamaxa. Jisnawa Diego Chambilla cacique jaqixa qarwanakaki uywana, janiwa asnunatxa ukhamaraki mulanapxa uywapxirikataynati⁵³, chiqasa yaqhapa cacique jaqinakaxa mulanaka, asnunaka ukhamawa uywapxirina. Sapxanwa walja juyranakwa apapxirina, mä sarawinxä pä pataka kustala ch'uñunakwa apapxiritayna, pä pataka tunkani *botijas de vino* (ukanakaxa apatanwa pataka pusi tunka qarwanakata), ukhamarakiwa anakipxänwa pataka tunka phisqhani qarwanaka khariñataki, paqallqu tunka payani *cestos de kuka*, suxta tunka piezas de abasca, mä taleguilla kañawa pitunaka, päta *botijas de vino*, pataka *cestos de wayk'anaka* apapxiritayna qarwanakata. Jisnawa Chambilla jaqixa markachirinakarawa yapunaka irnaqayapxana: mayirinxä Pomata marka tuqinwa markachiri jaqinaka irnaqayana yapunaka, ukhamaraki walja qarwanatwa uywapxana, payirinxä junt'u markanakanwa yapunaka irnaqayana, khaya Sama ukhamaraki Locumba tuqinakana. Chiqasa qhirwa markanakanwa markachiri jaqinakawa irnaqiri sarapxirina, ukhamaraki jupanakarakiwa yapunaka wakt'ayapxana, irnaqapxana apthapipxana.

Nayraxa Chambilla jaqixa jach'a uraqinakaninwa akanwa walja pataka pataka qarwanakwa uywapxirina, ukhamaraki suma qarwanakatxa ajllipxirina, yaqha qachu qarwanaka annaqapxana ukhamaraki yaqha urqu qarwanaka uywapxirina. Jupanakaxa nayra kamachinakatixa utjkana ukarxamawa qarwanakxa uywapxirina. Maysa tuqitxa, cacique jaqixa uraqipanwa kunaymana satayapxana, achuyapxäna: ch'uqinaka, jawasanaka, kañawanaka, ukhamaraki wakt'ayapxana tuntanaka, kayanaka, ch'uñunaka. khaya Pomata uksa tuqinxä

Akanxa walja qarwanakawa wiskampi chinutaskaraki mä jach'a uyuna

53 Medinacelli, Ximena, 2010.

walja isinakwa sawupxiritayna aljañataki Potosí marka tuqina, ukhamarakiwa Chambilla jaqixa junt'u markanakanwa achuyapxäna wayk'anaka, trigo, uva, algodón ukanaka. Chiqasa, cacique jaqinakaxa khaya colonia pachanxa taqikunwa aljañatakiwa markachiri jaqinakaru sawuyapxana, yapunaka apthapixana. Ukhamarakiwa Ximena Medinacelli siwa *colonia* pachanxa, caciques jaqinakaxa walja juyranakwa imäpxiritayna chaniparu aljañataki jach'a qhathunaka. Chiqasa chaniparu aljañatakixa suyapxiritaynawa kuna pachatixa jani sinti aljirinaka utjkana ukhawa qhathunakaru apapxiritayna aljañataki. Jisnawa ukhaxa saña muniwa, khaya *colonia* pachanxa yaqhapa caciques jaqinakaxa walja qullqinatwa jikxatapxaña ukatwa sapa maranakawa imapxirina walja juyranaka manq'asiñataki, janiwa kawkiri pachanakanapxa juyranaka aljañataki apnaqapxirikanti, jani ukasti jupanakaxa suyapxirinwa kuna pachatixa wakiskana ukhanakawa aljapxirina.

13. Yaqhapa caciques jaqinakaxa janiwa walja qarwanaka uywapxirikanti

Chiqasa *colonia* pachanxa janiwa taqi caciques jaqinakaxa walja qarwanaka uywapkanti, jani ukastijuk'aki uywanapxa uywapxarakina, kuna laykutixa jilpacha yapunakampiwa sarnaqasipxana; jisnawa juk'aki qarwanaka uywapxana khaya qhirwa markanakana, ukhamarakiwa yaqhapa caciques jaqinakaxa thaya markanakanxa juk'aki uywapxarkina, chiqasa jilpacha yapunakampiwa sarnaqasipxana. Jisnawa khitinakatixa jani walja qarwanaka uywapkanti ukanakaxa llakt'atawa qhanañchapxana jisuita tataruwa Potosí markanxa, janiwa impuesto colonial ukanakampi phuqhaña wakt'ayakanti, janiwa qawqhatxa qullqinaka upsuña wakt'ayapkanti; chiqasa *colonia* pachanxa sapa markanakatxa juk'ata juk'ata markachiri jaqinakaxa yaqha markanakaruwa sarapxiritayna impuesto colonial ukampi phuqhañataki, ukatpi caciques jaqinakaxa janiwa impuesto colonial ukampixa phuqhaña wakt'ayapkanti. Yatisiwa khaya 1601 uka maranxa, mä cacique jach'a tataxa markachiri jaqinakatwa tributo ukanaka apthapiñatakixa ukhamaraki phuqhañatakixa yaqha jaqinakatwa qullqinaka mayt'asipxana, ukatxa caciques jaqixa janiwa walja qullqinakaxa mayt'asisaxa phuqhaña wakt'ayxapxanti, ukata llakinakaruwa puripxirina.

Chiqasa, *impuesto colonial* ukampi phuqhañatakixa walja qullqinakwa masinapakata maysusipxirina; yatisirakiwa kuna pachatixa caciques jaqinakaxa jani qullqinaka utjkana ukhaxa

asnunakwa, qarwanakwa churirina corregidor uka jaqinakaru *impuesto colonial* uka lantita, kuna laykutixa, janiwa qawqhatxa qullqinaka apsuña wakt'ayapkanti⁵⁴. Ukata yaqhapa caciques jaqinakaxa juk'ata juk'ata asnu ukhamaraki mulanaka uywapxipxana, ukanakatwa kunaymana q'ipinaka maysata maysakama apnaqapxana qullqinaka jikxatañataki. Khitinakatixa walja qarwanaka uywasipkana uka jaqinakaxa qarwanaka mayt'apxirina, ukhamaraki aljapxirina ukhamaraki jupanakaxa kunaymana markanakaruwa sarapxirina qarwanakapata juyranaka aljañataki.

Chiqasa akanxa uñjasiwa walja urqu qarwanaka sarantasipkaraki

14. Janq'u jaqinakaxa qarwanakwa munapxirina q'ipinaka khumuñataki

Akanxa paya urqu qarwanakawa wiskampi chinutaski jani t'ixtañapataki

Wakisiwa qhanañchañasaxa kunjamsa español q'ara jaqinakaxa nayra pachaxa irnaqapxiripachana *comercio* uka taypinakana; chiqasa español jaqinakaxa khaya *colonia* pachanxa laqakiwa juk'ata juk'ata qamiri jaqinakaruwa tukupxatayna, kuna laykutixa kunaymana yanaka apnaqapxatayna markata markakama aljañataki, chiqasa ukanaka uñjasawa q'ara jaqinakaxa taqiniwa aljañanaka markata markakama apnaqapxiritayna.

Chiqasa mä jiskt'awiwa utjarakixa, kunatsa español jaqinakaxa alakipa uka taypiru

54 Bakewell, 1989 citado en Medinacelli, Ximena, 2010.

mantapxpachäna khaya *colonia* pachanxa. Jisnawa wakisiwa uka tuqita amuyt'añasaxa ukhamaraki qhanañchañataki. Kuna pachatixa español jaqinakaxa aka Qullasuyu markaru purinipkana, ukatpachawa comercio uka taypina irnaqapxana, kuna laykutixa alakipata irnaqasawa wali qullqinaka jikxatapxana; chiqasa español jaqinakaxa munapxanwa walja qarwanaka comercio uka taypina irnaqañataki. Walja qarwanaka munapxana q'ipinaka apañataki khaya Lima markata Cusco markakama, ukhamaraki Cusco markata apanipxana Potosi markakama⁵⁵ ukhamawa khaya pachana sarnaqapxiritayna. Jichhaxa wakisiwa qhanañchañasaxa kunanaxa español jaqinakaxa apnaqapxiripachana aljañataki markachiri jaqinakaru; ukatpi jisnaxa yatxatiri jaqinakaxa sapxanwa khaya *colonia* pachanxa Andrés Díaz de Villegas 500 qarwanakwa alataynaxa jaya markanakaru sarañataki, ukatwa apanipxana junt'u markanakata *trigo*, kuka, *botijas de vino* Potosi markaru; akhaxa saña muniwa yaqhapa español jaqinakaxa qarwanatwa alapxana, ukhamarakiwa yaqhapa q'ara jaqinakaxa janiwa qarwanaka alapxirikanti. Chiqasa utjanwa yaqhapa español jaqinakaxa markachiri jaqinakatwa qarwanaka mayt'asipxäna (fletar) q'ipinaka apnaqañataki, ukhamata qullqinaka jikxatapxana.

Jisnawa español q'ara jaqinakaxa janiwa qarwanakampi sarnaqapxirikänti, janiwa jupanakaxa qarwanakata annaqaña yatipkanti, jani ukasti q'ara jaqinakaxa caballo ukatapwa jaya markanakaru sarapxirina, chiqasa ukatpi q'ara jaqinakaxa mä phisqa indios jaqinakwa mayt'asipxäna cacique jach'a irpiri jaqinakata; uka phisqa indios jaqinakaxa wali yatipxana qarwanakampi saraña tuqinakata ukhamaraki kunaymana thakhinaka uñt'apxana, ukhamarakiwa uka jaqinakaxa yatipxanwa, kunjamasa qarwanakaxa annaqaña thakhinakana, ukhamaraki yatipxana qullu k'uchunakana anakipaña, ukhamaraki yatipxana

Akanxa walja qarwanakawa qullu k'uchuna manq'asipkarki

55 Medinacelli, Ximena, 2009.

qarwanakaru qullañanaka; ukanatxa español jaqinakaxa janiwa yatipkanti, kunatixa janiwa qarwanakampi sarnaqiripkanti. Maysa tuqitxa Chiqasa jisnawa español jaqinakaxa qarwanaka alapxirinwa khaya Arequipa uksa markanakata kimsa pataka qarwanaka, ukhamaraki alanipxiritayna Chucuito marka tuqinakata.

Español jaqinakaxa walja qarwanaka munapxirina *botijas de vino, kuka, algodón, sawuta isinaka* apnaqañataki marka markakama aljañataki, ukanaka irnaqasawa walja qullqinaka jikxatapxana. Chiqasa khaya Chucuito marka tuqitwa walja tuntanaka, ch'arkinaka, jawasanaka apapxirina Potosí marka tuqiru, uksa markanwa aljapxana markachiri jaqinakaru, kuna laykutixa walja walja jaqinakawa qamasipxana uksa tuqina. Yaqhapa español jaqinakaxa juk'ata juk'ata mulanaka, asnunaka khaya jaya marka tuqinakata alanipxirina walja q'ipinaka khumnaqañataki. Chiqasa uka asnunaka, mulanaka alanipxanwa khaya Argentina uksa markanakata mineral sata sutimpi ukanaka khumtañataki Potosi markata Arica markakama. Yaqhapa español jaqinakaxa jamasatwa qarwanaka, alpakana lunthatapxana markachiri jaqinakata. Chiqasa jupanakaxa qarwa uywanakwa taqikunatakiwa munapxirina: khariñataki (phayasiñataki), q'ipinaka khumuñataki jaya markanakaru.

15. Siglo XIX tukuykana uka pachata

Español jaqinakaxa kunaymana jach'a *empresa minera* ukanakwa apnaqapxana khaya *colonia* pachatpachawa aka Qullasuyu markanakanxa, ukhamarakiwa *poder político* jupanakakiwa amtataparjama apnaqapxana khaya 1825 uka maranakata; chiqasa español q'ara jaqinakaxa aka Qullasuyu markanakanxa wali qamiri jaqinakaruwa tukupxana, yaqhapaxa uraqui manqhatwa plata ukanatwa apsuyapxana anqa markanakaru apañataki. Jisnawa uraqui manqhanxa jiwasa jaqinakawa aruma uruwa

Akaxa tren sata sutimpi uñt'atawa

irnaqapxäna khaya *colonia* pachanxa ukhamarakiwa kipkakiwa irnaqapxana siglo XIX uka pachanakanxa; ukatpi irnaqiri jaqinakaxa janiwa yatxapxanti urutapatsa arumatapatsa. Yatisiwa irnaqiri jaqinakaxa uraqi manqhanxa sapa arumanakawa ikipxana, manq'asipxana, janiwa walja semana, phaxsinaka lupiruxa misturipkanti.

Siglo XIX uka pachanxa janiwa kuna auto ukanakaxa utjkänati mineral ukanaka apnaqañatakixa; ukatpi qamiri jaqinakaxa *empresa minera* nayraqataru sartañatakixa amuyt'apxataynawa mayja thakhina lurañanaka, ukhamata laqaki *mineral* ukanaka anqa markanakaru apsuñataki, kuna laykutixa qamiri jaqinakaxa wali ch'amanwa qarwanaka markachiri jaqinakata mayt'asiñaxa. Chiqasa q'ara jaqinakaxa sapa phaxsinakawa markachiri jaqinakata qarwanaka mayt'asipxäna mineral uka jathi qalaru uñtata khumuñataki lamara quta thiyakama⁵⁶. Jisnawa qamiri jaqinakaxa europa ukxa markana amtatarparjamawa aka Bolivia tuqinxä nayraqataru sartayapxana.

Chiqasa walja yatxatiri jaqinakaxa patapatakiwa uñarapxarakina, kuna laykutixa janiwa yatiskiti qawqha qarwanakatsa mineral ukanakata khumupxiripachäna khaya pachanakanxa, ukhamaraki qawqha urunaksa lamaru qutakama puriyapxiripachäna mineral ukanaka khumt'ata. Wakisiwa suma yatxatañasaxa qawqha qarwanakatsa mineral ukanaka khaya siglo XIX uka pachanxa annaqapxiripachana; chiqpachapuniwa Potosi markanxa, ukhamaraki Oruro markanxa walja qarwanakwa uywapxiritayna, ukhamaraki español jaqinakaruwa sapa phaxsinakawa mayt'apxiritayna mineral ukanaka khumuñataki.

Quiroga yatxatiri jaqixa sanwa, khaya 1890 uka maranwa machaqa ferrocarril thakhinaka tukuyapxarakitayna, chiqasa uka thakhinwa jutanwa khaya Chile anqa markata aka Bolivia markakama, uka thakhixa mineral uraqi manqhata apsutanaka apapxanakhaya lamara quta thiyakama. Uka ferrocarril thakhinwa sarnaqaña qalltapxana machaqa tren ukawa sapa uruwa kunaymana q'ipinaka apnaqana. Chiqasa uka machaqa tren ukanakatwa walja jathi q'ipinaka ukhamaraki mineral ukanaka annaqana khaya Potosi markata Arica markakama; kuna pachatixa sapa urunaka tren ukata q'ipinaka apnapxana janiwa markachiri jaqinakaxa qarwanakapata mineral ukanaka khumnapxanti⁵⁷; chiqasa uka machaqa thakhinaka uñchskana

56 Platt, Tristan, 1987.

57 Quiroga, María Soledad, 2009.

uka pachatpachawa qarwanakampi sarnaqiri jaqinakaxa juk'ata juk'ata janiwa markata markakama sarnaqxapxanti.

Chile markata uka jach'a tren ukatwa taqikuna aljañanaka anqa markata apanipxana aka Bolivia markachiri jaqinaka alasiñapataki; jisnawa tunqunaka, trigo, jank'u jaqunaka, isinaka, trigo ukanakwa apanipxana; chiqasa uka juyranaka apanipkana anqa markata markachiri jaqinakaruwa q'ala irnaqawinakapa t'unxatayna. Chiqasa nayra pachatpachawa

markachiri jaqinakaxa kunaymana juyranaka achuyapxana aljañataki centro minero uksa markanchirinakaru yaqhapaxa thaya markanakanxa achuyapxanwa ch'qinaka, apillanaka, ukhamaraki junt'u markanakanxa (Cochabamba, Sucre, Tarija) achuyapxanwa taqi kasta tunqunaka. Kuna pachatixa tren ukanaka q'ipinaka apnapqana uka thaya marka tuqinaka, janiwa markachiri jaqinakaxa aljasiña wakt'ayxapxanti.

Akaxa mä jach'a tren satawa, qamiri jaqinakawa alanipxatayna mineral ukanaka anqa markanakaru apsuñataki.

16. Thaya markanakana qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakata

Chiqasa walja yatxatiri jaqinakawa pata patakiwa uñischt'ayapxarakixa qarwanakampi sarnaqiri jaqinaka tuqita; ukatwa wakisixa amuyt'añasaxa nayra pachaxa kunjamsa junt'u markanakaru sarapxiripachana, kuna juyranapxa turkanipxiripachana. Thaya markanakana jakasipkana uka jaqinakaxa sapa maranakawa sarapxirina junt'u markanakaru; uka markanakaru sarañatakixa walja ch'uqinaka, ch'uñunaka, tuntanaka, kañawa pitunaka, ch'arkhinaka apaxipxirina thakhina phayasiñataki; ukhamaraki taqi markachiri jaqinakaxa thaya markanakata apapxirinwa jayunaka, phasanaka, qarwa untunaka, qarwa t'arwanaka apapxirina juyranakampi turkañataki. Chiqasa junt'u markanakanxa apanipxanwa kunaymana muxsa achutanaka: *higo, uva, oregones*, wayk'anaka, ukhamarakiwa, qhirwa markanakata apanipxarakinwa ch'uxña laphinaka (kuka) café, chankaka, sultana, caña de azúcar ukanaka⁵⁸.

58 Zalles, Jaime, 2004.

Khitinakatixathayamarkanakanxajakasipkăna uka jaqinakaxa janiwa walja juyranaka achuyapkănti markanakapana, ukatpî sapa maranakawa junt'u marka tuqinakaru sarapxirina kunaymana manq'anaka jikxatañataki, ukampiwa sapa maranakaxa yanapt'asipxirina. Chiqasa wasata wasatawa jistanxa, markachiri jaqinakaxa wali suma chuymampi urqu qarwanaka jisk'ata uywasipxirinwa, jaya markanakaru sariri qarwanakaniwa sasawa uywasipxirina. Chiqasa chachanakawa jilpacha urqu qarwanakaruxa wali munasipxirina, k'ayachasipxirina, kuna laykutixa sapxirinwa jaya markanakaru sariri qarwanakaniwa sasawa annaqapxirina. Jisnawa khaya inka pachatpacha, *colonia* pachatpacha maya markakaspasa ukhamawa markachiri jaqinakaxa sarnaqasipxiritayna: Argentina, Bolivia ukhamaraki Chile markakama. Chiqasa nayra pachaxa janiwa uraqinakaxa apnaqataxanti t'aqa t'aqa markakanti, ukatwa markachiri jaqinakaxa taqi markanakaruwa sarapxirina Chile marka tuqiru, ukhamaraki uksa markachiri jaqinakaxa jutapxirina Bolivia, Argentina markanakaru juyranaka turkasiñataki, uka pachanakanxa janiwa khitixa jarqasipxirikanti, taqi markanakana sarapxirinwa.

Jach'a urqu qarwanakawa sayaraskaraki

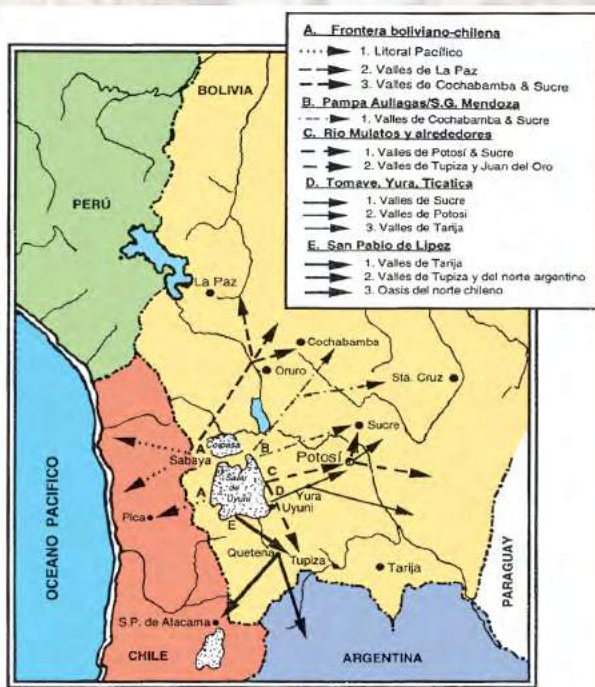

Kimsa qarwanakawa ch'iji pasto manq'asipkaraki qullu k'uchunakana

Aka mapa ukaxa Barbara Gobel uka kullakana wakt'ayatawa

aka mapa ukaxa Patrice Lecoq kullakana wakt'ayatawa

Kuna pachatixa kimsa markanakaru t'axkana ukhaxa: Bolivia, Chile ukhamaraki Argentina markachiri jaqinakaxa taqi markanakaruwa sarapxirina, kuna laykutixa markachiri jaqinakaxa walja markanakaruwa sarapxirina juyranaka jikxatañataki. Chiqasa yatxatiri jaqinakaxa janiwa suma uñischt'aykiti kunanaksa Bolivia marka tuqita apapxiripachana khaya Chile ukxa markaru, ukhamarakiwa, Chile marka tuqita kunanatsa apanipxiripachana aka Bolivia tuqiru turkañataki. Yaqhapa yakxatiri jaqinakaxa sapxanwa, Litoral pacífico ukxa tuqitxa apanipxiritaynawa algas ukhamaraki mariscos, pejealos (akanakaxa chawllaru uñtatanwa) kunaymana ch'uñunakampi, ch'arkinakampi, tuntanakampiwa turkapxana; ukhamarakiwa qhirwa tuqitxa turkasiñatakixa taqi kasta tunqunaka, pimienta, kukanaka, plato de madera ukhamaraki plumas⁵⁹ ukanakampiwa turkasipxirina. Chiqasa akaxa saña muniwa, khaya Litoral uksankirinakaxa lamara jach'a quta thiyanakata apanipxana taqi kasta chawllanaka.

khaya siglo XIX uka pachanakanxa markachiri jaqinakaxa sarasipkakinwa junt'u markanakaru, kuna laykutixa ukampiwa manq'asiñataki yanapt'asipxirina, ukatpi

59 Lecoq, Patrice, 1988.

wakt'ayapxirinx: qarwa t'arwanaka, kunaymana sawutanaka, jayunaka, qarwa chaluna, oro (uraqi manqhata apsutanaka), wari lip'ichinaka ukanakwa apapxirina juyranaka turkasiñataki; ukhamarakiwa Argentina marka tuqita apanipxirina aka Bolivia qhirwa tuqiruwa kunaymana qarwa chaluna, qarwa t'arwanaka apapxiritayna kuka, tunqunaka jikxatañataki; ukhamarakiwa Chile tuqita San Pedro de Atacama uksata sarapxiritayna khaya Huancar markakama, uksanxa tunaymana kunqunaka jikxatapxirina. Maysa tuqitxa, Argentina Santa Catalina, Rinconada uksa tuqinakatwa markachiri jaqinakaxa walja qarwanakampi, mulanakampi sarapxiritaynaxa Tarija junt'u markanakaruxa, chiqasa uksa markanakatxa kunaymana tunqunaka jikxatapxana, ukhamarakiwa sarapxiritaynaxa qarwanakata, asnunakata Sucre junt'u markakama tunqunaka turkasiñataki⁶⁰. Khitinakatixa thaya markanakana jakasipkana uka jaqinakaxa kunaymana junt'u markanakaruxa tunqu layku sarapxiritaynaxa. Jisnawa tunqunakaxa taqichaqaqanwa wali munatana manq'asiñataki ukhamaraki phunchawinakana chicha umjatañataki.

Khitinakatixa khaya norte de Argentina uksa markachiri jaqinakaxa colonia pachatpachawa sarapxiritaynawa Bolivia marka tuqinakaru, ukata jichhaxa qhanañchañasaxa, kuna pachatixa ch'axwaña utjkana khaya pachanxa (*independencia de Estados en Sud America*) ukhaxa, Bolivia tuqinakatwa walja

Akanxa walja jaqinakawa juk'ata juk'ata purintanisipki khathuru taqi markanakata aljasiñataki alasifiñataki

soldados españoles jupanakawa cha'ywapxana khaya Buenos Aires uksa markata jutapkana soldados españoles ukanakampi. Ch'axwanaka utjakana ukhaxa, markachiri jaqinakaxa wali sustjatawa jikxatasipxana, kuna laykutixa, soldados de Argentina jupanakawa Buenos Aires uksa markata purinipxana Rinconada uksa markaru, ukanwa walja urunaka qamapxiritayna;

60 Zalles, Jaime, 2004.

chiqasa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaruwa qarwanakapa aparapxiritayna manq'añataki; ukhamarakiwa yaqhapa soldados jaqinakaxa markachiri jaqinakata qarwanakapa aparapxiritayna khunaymana q'ipinaka khumuñataki jaya markanakaru, chiqasa *soldados* jaqinakaxa walja qarwanatwa munapxana juyranaka, armas, municiones apañataki, ukhamaraki soldados jaqinakaxa qarwanaka munapxana thakhina kharisiñataki, ukatpi uka soldados jaqinakaxa taqi markanakana ch'amapampiwa qarwanaka aparana markachiri jaqinakata.

Kuna pachatixa khaya Lima markata soldados jaqinakaxa purinipkana Potosi markaruxa kipkakiwa jupanakaxa qarwanaka markachiri jaqinakata aparapxiritayna khariñataki ukhamaraki q'ipinaka apnaqañataki munapxana. Chiqasa uka *soldados* jaqinakaxa walja qarwanakwa annaqapxana thakhinakana, ukhamaraki kunaymana juyranaka khumupxana qarwanaka thakhina phayasiñataki. Kuna pachatixa ch'axwañanaka utjkana markanakanxa ukhaxa janiwa markachiri jaqinakataki walikanti, kuna laykutixa soldados jaqinakaxa amanuta uywanakapa kharipxirina ukhamaraki amanuta qarwanakapa aparapxirina⁶¹.

Ukhamarakiwa yatxatirinakaxa sapxana, departamento de Jujuy, Huancar ukxa markanakanwa wali thayanwa nayra pachata, ukatpi ukxa markanakanxa kunaymana uywanakampiwa sakasipxirina, chiqasa uka thaya markanakanxa juk'aki kunanatsa achuyapxarakina, ukata jani pisina sarnaqasiñatakixa nayra pachatpachawa kunaymana junt'u markanakaru sapa maranakawa sarapxiritayna juyranaka jikxatañataki. Ukhamarakiwa Huancar markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa wakt'ayasipxana sawutanaka, qarwa t'arwanaka, jayunaka, qarwa chalunanaka, oro, wari lip'ichinaka, chiqasa ukanatwa apapxirina taqi junt'u markanakaru: Calchaquies, San Bernardo ukxa markanakaru. Ukhamarakiwa, Huancar markachiri jaqinakaxa qarwanakata, asnunakata sarapxirina Tupiza (Bolivia) ukxa markaru; chiqasa ukxa markanxa mä jach'a qhathuwa nayra pachata utjatayna, ukxa tuqinwa markachiri jaqinakaxa jikxatapxana ch'uxña laphinaka, ukhamaraki jikxatapxana kunaymana kasta tunqunaka. Chiqasa Huancar marka tuqinx apanipxiritaynawa qarwa chalunanaka, sawutanaka tunqunakampi turkañataki⁶².

61 Gil, Raquel, 2004.

62 Göbel, Barbara, 1998.

Jisnawa nayra pachatpachawa Argentina uksa tuqita sarapxiritayna Tupiza markakama juyranaka turkasiñataki; kuna pachatixa Bolivia markaxa ch'axwaru manpkana Paraguay uka markampi, uka pachatwa janiwa markachiri jaqinakaxa Tupiza markakamaxa sarxapxanti juyranaka turkasiñataki, kuna laykutixa soldados bolivianos uka jaqinakawa fronteras uksa tuqina janiwa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaru mantayanxanti. Uka pachatwa Rinconada ukhamaraki Santa Catalina markachiri jaqinakaxa janiwa Tupiza markaruxa qarwanakapata sarxapxanti ukhamarakiwa janiwa Tarija marka tuqiruxa qarwanakata sarxapxanti.

Patrice Lecoq warmixa walja maranakawa qarwanakampi sariri jaqinakampixa sarnaqatayna ukhamata suma yatxatañataki, ukatpi jupaxa sänwa Tomave markaxa departamento de Potosi uksa tuqinwa jikxatasixa. Tomave jaqinakaxa sapa maranakawa kunaymana markanakaru sarapxiritaynaxa, maysa tuqitxa sarapxänwa Salar de Uyuni uksa markaru, chiqasa uksa tuqitxa aptanipxänwa *productos industriales*: azúcar, trigo jak'unaka, alcohol, sardinas, bidones de plástico ukanaka ukhamaraki latanaka, chiqasa uka *producto industrial* janiwa jupanakaxa lurapkänti, jani ukasti jaya

markanakatwa apanipxäna markachiri jaqinakaru aljañataki. Ukhamarakiwa Tomave jaqinakaxa Camargo junt'u markanakaruwa sarapxirina, ukatakixa apapxirinwa qarwa chalunanaka, qarwa t'arwanaka, kunaymana qhuranaka, ukatxa junt'u markanakatxa apanipxänwa taqi kasta tunqunaka, wayk'anaka, madera, platos de madera, qhullasiña qhuranaka; ukhamarakiwa, sarapxirina Yura markakama, ukanwa jikxatapxäna kunaymana tunqunaka⁶³. Yatxatiri jaqixa janiwa suma qhanañchkiti, qawqha semana, phaxsinaksa Camargo markaruxa puripxiripachana.

Urqu qarwanakawa maya jach'a uyuna anantataski yaqhapa qarwaxa ch'inuta kuna

63 Lecoq, Patrice, 1997.

Jisnawa Patrice Lecoq jupaxa suma yatxatañatakixa walja maranakawa markachiri jaqinakampi sarnaqatayna taqikuna yatiñataki, ukatwa suma uñjaña kunjamsa nayra pachatxa qarwanakampi junt'u markanakaru sarapxiritayna; ukatpi mä *esquema* jisnawa ukhama wakt'ayatayna suma qhanañchañataki; Sabaya markata sarapxiritayna Chile markakama, ukhamaraki Salar de Uyuni markata jayunakwa apapxiritayna Pica markakama. Chiqasa janiwa sumpacha yatiskiti, Chile markatxa kunanaksa apanipxiripachäna Bolivia marka tuqiru. Ukhamarakiwa sarapxiritayna Cochabamba, Sucre markakama. Maysa tuqitxa, Pampa Aullagas markachiri jaqinakaxa sarapxiritaynawa Cochabamba, Sucre markakama, uksa tuqinakanwa tunqunaka jikxatapxirina. Ukhamarakiwa Tomave markachiri jaqinakaxa sarapxiritaynwa kimsa markanakaru: Sucre, Valles de Potosi ukhamaraki Tarija. Ukhamarakiwa khaya Provincia Lipez markachiri jaqinakaxa jaya markanakaruwa sarapxiritayna: Tarija, Tupiza, Norte Argentino, Norte Chileno⁶⁴. Jichha pachanakanxa janiwa uksa markanakaruxa sarataxiti juyranaka turkasiñatakixa, ukhamarakiwa Chile markaruxa janiwa markachiri jaqinakaxa qarwanakapata sarxapxanti kuna pachatixa Bolivia ukhamaraki Chile markanakaxa ch'axwañaruwa puripxatayna, uka pachanakatwa jani markachiri jaqinakaxa khaya uksa markanakaru sarxapxanti.

17. Auto ukhamaraki khathunakawa uñstätayna 1952 uka pachanakata

Denise Arnold ukhamaraki Juan Dios de Yapita qhanañchapxanwa, *revolución nacional de 52* uka pachatawa nayraqataruxa taqi markanakana qhathunakaxa juk'ata juk'ata uñstataynaxa taqichaqana, ukarukiwa markachiri jaqinakaxa kunaymana juyranaka alasipxirina ukhamaraki apapxirina achutanaka aljañataki: qarwa lip'ichinaka, qarwa t'arwanaka, ch'uqinaka, jawasanaka, kunaymana achutanaka aljapxirina qhathunakana. Kuna pachatixa qhathunakaxa

Mä colectivo walja q'ipinaka apxatatawa markanakaru saraskaraki

64 Lecoq, Patrice, 1997.

juk'ata juk'ata uñstkana ukatwa markachiri jaqinakaxa janiwa jaya markanakaruxa sarxapxirikanti juyranaka jikxatañatakixa, jani ukasti qhathunakarukiwa aljasiri alasiñataki sarapxiritaynaxa⁶⁵. Chiqasa Revolución de 52 uka pachatwa taqikuna marka taypinakanxa mayjt'arakina, kuna laykutixa, *gobierno central* uksa taypiruwa yaqha jaqinakawa mantarakitayna *poder político* ukanaka mayja amtanakampi apnaqañataki; chiqasa uka pachanakapwa hacienda jach'a uraqinakaxa k'ala t'unjatawa uñjasina taqi markanakanwa. *Colonia* pachatwa q'ara jaqinakakiwa taqikuna apnaqaña aka Qullasuyu markanakanxa kuna laykutixa jupanakakiwa jach'a uraqinaka amanuta katuntasipxatayna uywanaka uywañataki ukhamaraki yapunaka yapuchañataki ukhamarakiwa apnaqapxana *poder político* ukanaka amtatarjama.

Kuna pachatixa qala t'unjataxana *hacienda* uraqinakaxa ukatwa juk'ata juk'ata qhathunakaxa markanaka taypinakana uñstatayna. Chiqasa taqi markanakana qhathunaka uñstkatayna uka pachanakatwa sariri jaqinakaxa juk'ata juk'ata janiwa jaya markanakaruxa qarwanakapata sarxapxänti, kuna laykutixa qhathunakaxa markachiri jaqinakatakixa jak'akínwa alasiñatakixa ukhamaraki aljasiñatakixa. Chiqasa uka qhathunakanxa janiwa taqikunaxa turkasiñatakixa utjirikanti, jisnawa *carretilla, bicicleta, radio, arroz, calamina* ukanakaxa qullpimpi alasiñatakiwa utjarkina. Chiqasa qhathunakanxa kawhiri juyranakatixa markachiri taypinakana achuyatana ukanakakiwa qhathunakanxa turkasiñataki wakt'ayatana, jisnawa ch'uqinaka, chawllanaka, apillanaka, jawasanaka, *cebolla*, wayk'anaka ukhamaraki ñiq'i phukhunaka⁶⁶.

Chiqasa nayra jaqinakaxa jichhupxätaynawa jaya markanakaruxa qarwampi saririnakaxa, kuna laykutixa walja pachanakawa ukhama sarnaqasa jakasipxiritaynaxa. Jaya markanaka sarasawa kunaymana juyranaka jikxatapxirina, chiqasa khaya pachanxa janiwa auto ukanakaxa uñt'atakanti, ukhamaraki janiwa kuna thaxhinakaxa utjkanati, ukatpi taqi markachiri jaqinakaxa kayukiwa taqi markanakaruxa sarapxirina. Jisnawa nayraxa ukhamanwa markachiri jaqinakaxa kayukiwa taqi markanakaruxa sarnaqasipxiritayna. Khaya *provincia Ingavi* uksa markanakanxa walja markanakaruxa sarapxiritaynaxa, chiqasa janiwa sumpacha yakxatamxamaxiti, kuna

65 Arnold, Denise ukhamaraki Dios de Yapita, Juan 1998.

66 Nayra pachatpachawa markachiri jaqinakaxa ñiq'i phukhunakaki phayasiñataki apnaqapxana. Khaya provincia Ingavi uksa tuqinxa Jesus de Machaqa markachiri jaqinakawa ñiq'i phukhunaka lurapxirina, ukhamaraki lurapxirina uma yurunaka, jiwkinaka tunqunaka jamp'iñataki.

laykutixa uka sariri jaqinakaxa jichha pachanxa jiwataxapxiwa, taykanaka awkinakaxapxiwa jakasipki ukanakaxa pata patakiwa amptasxapxaraki. Jisnawa Jesús de Machaca uksa markachiri jaqinakaxa *colonia* pachatpachawa Yungas qhirwa markanakaru sapa maranakaruwa sarapxiritayna muxsanaka satañataki ukhamaraki sarapxiritaynawa yapuñaka apthapiñataki. Uksa markatwa walja muxsa achutanaka apanipxirina thaya markanakana aljañataki. Chiqasa janiwa yatiskiti qawqha phaxsinakatxa urunakapxa puripxipachana uksa markanakaru; maysa tuqitxa machaca jaqinakaxa Tacna markaruwa qarwanakata sarapxiritayna tunqunaka jikxatañataki, ukata janiwa yatiskiti qawqha phaxsinakaxa uksa markanakaruxa puripxiripachana.

Jichhaxa janiwa kumjamsa yatxatanxamakiti, kuna laykutixa janiwa sariri jaqinakaxa jakxapxiti, yaqhapa awkinakakiwa pata pata amtasipkaraki, sapxiwa: "Nayra jaqinakaxa Tacna uksa markaruwa sarapxiritayna, uksapxa puriyanipxanwa taqi kasta tunqunaka kunaymana qhuranaka qullasiñataki, kunanatsa uksa markaru apapxiripachana, nayaxa jisk'askayakwa ukhama ukhama uñjaskirita" sasawa

Aka khathunxa walja warminaka ukhamaraki chachanaka aljasipxi alasipxaraki

Aka julli ukaxa IICLA uksa tuqinkiwa. Akaxa mā khathuwa walja jaqinakawa purintasipkaraki ukhamaraki mā auto ukawa sayaskaraki

amtasipkaraki. Denise Arnold ukhamaraki Juan Dios de Yapita jupanakaxa sapxarkiwa, khaya 1952 uka maratpachawa qarwanakampi sarnaqisiri jaqinakaxa juk'ata juk'ata chhaqxana, kuna laykutixa, markachiri jaqinakaxa *transporte público* ukatakiwa markata markakama sarnaqxapxirina. Kuna pachatixa khathunakaxa taqi markanakana uñstkana ukhaxa taqikunawa mayjtarakina, jisnawa qhuthunakanxa yaqha juyranakawa aljañataki alasiñataki utjarkina: wayk'a, *cebolla*, *azúcar*, *fideo*, *zanahoria*, uva, algodón, chiqasa uka achutanakawa markachiri taypinakana manq'ataxana⁶⁷.

18. Kuna markanakansa qarwanakaxa uywataspacha

Chiqasa yatisiwa walja markanakana qarwanaka ukhamaraki alpakana uywatänwa Sud América uksa tuqina, nayra pachachpachawa uksa markanakana uywapxiritaynaxa, thaya markanakana; jichha pachanxa qarwanakaxa thaya markanakanatwa uywataxarakixa, nayrjama janiwa junt'u markanakanxa qarwanakaxa uywataxiti, América del sud uksanxa uywasipkiwa: Bolivia, Perú, Argentina, Chile, Estados Unidos⁶⁸ ukhamaraki Colombia markanakana. Yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa sapxiwa qarwanaka ukhamaraki alpakana uywapxiwa Bolivia, Peru, Argentina, Chile, Ecuador markanakana. Chiqasa sapa yatxatiri jaqinakawa mayja mayja amuyt'awinakawa utjarakixa. Jichhaxa qawqha markanakanxa jilpacha qarwanaka ukhamaraki alpakana uywapxpachaxa. Vladimir Menacho jaqixa qhanañchiwa aka America uksanxa Perú markana jilpacha alpakana uywapxarakixa, jisnawa 46% ukhama, maysa tuqitxa qarwanakaxa juk'akiwa uywapxarakixa uksa markanxa, ukatpi jisnaxa 44%⁶⁹ ukhamawa yatiyapxarakixa.

Jichhaxa uñarañani qawqha markanakansa jilpacha qarwanakaxa uywapxpachäna; Vladimir Menacho yatxatiri jaqixa siwa, Perú markanxa 900.000 qarwanakaki uywapxarakixa, maysa tuqitxa Bolivia markanxa jilpacha uywapxixa 2.500.000 qarwanaka, Argentina markanxa 75.000 qarwanaka uywapxäna, ukhamaraki Chile markanxa 85.000 qarwanaka uywasipkaraki. Chiqasa nayra pachatpacha aka paya anqa markanakanxa juk'aki qarwanaka alpakana uywapxarakixa;

67 Ibid.

68 Yatxatiri jaqinakaxa sapxanwa, nayraxa janiwa qarwanakaxa ukhamaraki alpakana uywatakanti khaya Estado Unidos uksa markanxa, jichhawa qarwanaka alpakana amanuta uywapxarakixa, kuna laykutixa uksa markachiri jaqinakaxa t'arwanakwa wali munapxarakixa isinaka lurañataki.

69 Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990.

Vladimir Menacho yatxatirixa siwa, Estados Unidos uksanwa uywapxixa 3.000 qarwanaka; jisnawa nayra pachaxa janiwa uksa markanxa qarwanaka ukhamaraki alpakana uywapkanti, jichha pachanakwa qarwanaka alpakana uywaña qalltasipkaraki, chiqasa wali jach'a qarwanatwa uywapxaraki, jach'a t'arwani qarwanaka, kuna laykutixa, uksa markanxa wali suma pasto taypinakaruwa sapa urunaka manq'ayapxaraki.

Maysa tuqitxa, janiwa suma yatiskiti, inka pachanxa janiwa qarwanaka alpakana uywäpxirikanti khaya Colombia uksa markanakanxa, jichhaxa yatxatiri jaqinakaxa sapxiwa khaya Colombia marka tuqinxaxa qarwanakaxa uywataxiwa, ukatwa yaqhapa yatxatirinakaxa sapxi 200 qarwanakaya uywataski sasawa sapxaraki⁷⁰, ukaxa saña muniwa janiwa uksa markanxa walja qarwanakaxa uywatakiti.

Alpakana qarwanaka uywata markanakan

Taqi markanaka	Qarwanaka	Alpakana
Peru markana	900.000	3.020.000
Bolivia markana	2.500.000	300.000
Argentina markana	75.000	200
Chile markana	85.000	500
Estados Unidos	3000	
Colombia markana	200	
Taqpacha	3.563.200	3.320.000

Menacho, Vladimir, 2007, ukawa Novoa,

Wheeler yatxatanakampi amuyt'ata.

Chiqasa nayra pachanxa walja qarwanakawa ukhamaraki alpakana markachiri jaqinakaxa uywapxana, jichhaxa janiwa nayrjama uywanakaxa uywataxiti, kuna laykutixa, taqi markanakanwa uraqinakaxa jisk'aruwa juk'ata juk'ata tukutaxaraki, ukatpi uywanakaxa janiwa nayrjama uywataxiti, ukhamaraki jachha pachanxa jani uñt'ata usunakawa qarwanakaruxa katuntaraki, ukanakawa juk'ata juk'ata ayñacht'ayarak. Aka cuadro ukanxa suma qhanañchasirakixa.

70 Menacho, Vladimir, 2007.

Alpaka qarwanaka markanakana uywata

Taqi markanakana	Qarwanaka	Alpakanaka
Peru markana	1.080.000	3.037.000
Bolivia markana	2.022.126	324.326
Chile markana	67.000	33.000
Argentina markana	134.000	1.000
Ecuador markana	10.000	200
Yaqha markanaka	7.500	15.000
Taqpacha	3.321.374	3.410.526

Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990 ukankiwa. Aka cuadro ukanxa kipkakiwa Bonavia 1996 uka marana uñacht'ayi Perú markata.

Aka paya cuadro uksanxa qhanañchasiwa qawqha qarwanakasa alpakanakasa sapa markanakana uywataski uka tuqinakata; Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola jupanakaxa ña kipkakiwa amuyt'apxixa, jisnawa Bolivia markanxa utjanwa 2.022.126 qarwanaka, ukata sapxixa Bolivia markanxa jilpacha qarwanaka uywapxaraki (Potosí, La Paz, Oruro, Cochabamba) uksa markanakana; ukhamaraki, Perú markanxa 1.080.000 qarwanaka uywapxarakina (Tacna, Puno, Cusco, Arequipa, Moquegua, Lima, Huancavillica), chiqasa janiwa walja qarwanaka uksa markanxa uywapkanti; maysa tuqitxa Argentina markanxa uywapxarakinwa 134.000 qarwanaka (Jujuy, Salta, Catamarca), ukhamaraki nayra pachaxa khaya Patagonia

Aka mapa uka tuqinxu uñjasiwa pusi markakanakanwa qarwanakaxa alpakanakaxa uywataskaraki

uksa markanwa uywapxana, ukata janiwa yatiskiti qawqha qarwanatsa uywapxpachana. Jichhaxa janiwa uksa markanakaxa qarwanakaxa uywataxiti, janiwa yatiskiti kunatsa uksa markanxa qarwanaka jani uywatäxpacha, inasa usunakaxa jiwaraychina. Chiqasa janiwa yatxatiri jaqinakaxa uka tuqinakata qhanañchapkiti.

Maysa tuqitxa, yatxatiri jaqinakaxa sapxiwa khaya Chile marka tuqinxa uywasipkarakiwa 67.000 qarwanaka (Tarapacá, Antofagasta, Atacama), uksa markanakana, ukhamaraki alpaka uywanakaxa juk'akiwa uywataraki uksa anqa markanxa. Ukhamaraki nayra pachatpachawa Chile uksa markana qarwanaka uywapxätayna, jisnawa khaya Magallanes uksa tuqina. Chiqasa janiwa yatiskiti qawqha qarwanakaxa uksa markanxa uywatapacha, ukhamaraki janiwa yatiskiti kunatsa jichha pachaxa qarwanakaxa jani uywatapxpachana. Jichhaxa amuyt'añaniwa nayrjama qarwanaka uywapxpachanti khaya Ecuador uksa markanxa. Jisnawa inka pachanxa amanutwa qarwanaka uywaña qalltasipkana uksa markanxa, ukatpi amanuta qarwanaka apapxana; jichha pachanxa 10.000 qarwanakawa uywataskaraki⁷¹.

Jichhaxa mä cuadro utjarakiwa, ukhanxa suma qhanañcharakixa qawqha departamento Peru uka markana qarwanakaxa uywatäski ukanakata uñist'ayarakina; Perú markanxa walja departamento qarwanakaxa uywatarakixa: Huancavellica, Apurimac, Cusco, Puno, Arequipa uksa markanakana jilpacha qarwanakaxa uywatarakiwa. Chiqasa nayra pachachpacha uksa departamento taypinxa qarwanakaxa uywatarakina, jichhaxa janiwa nayrjama uywataxiti, Puno departamento uksanxa walja qarwanakawa uywatäskaraki; Cajamarca marka tuqinxa janiwa jichha pachanxa qarwanakaxa uywataxiti, jaqinakaxa jilpacha yapunakampiwa sarnaqasipxarakixa, ukhamarakiwa janiwa jach'a uraqinakaxa utjarakiti qarwanaka uywañataki.

71 Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990.
Ibid.

Peru provincia markanakanwa qarwa alpakanaxa uywata

Departamentos	qarwanaka	Alpakanaka
Ancash	960	576
Huanuco	3.600	
Pasco	21.500	2.192
Junin	68.900	9.631
Huancavelica	112.000	244.212
Lima	32.000	32.562
Ayacucho	89.000	137.761
Apurimac	120.000	194.118
Cusco	150.000	345.654
Puno	314.000	1.702.724
Arequipa	122.000	294.307
Moquegua	32.000	38.824
Tacna	13.500	34.440
Taqpacha	1.080.000	3.037.000

Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990.

Jichhaxa qhanañchañaniwa qawqha departamento taypinakansa qarwanakaxa uywatapachäna. Chiqasa, yatxatiri jaqinakaxa siwa, paya markanakana qarwanakxa uywapxana: Parinacota ukhamaraki Iquique markanakana⁷²; natakixa janiwa chiqpachapunikiti amuyt'atakiti uka yatxatiri jaqinakaxa, kuna laykutixa Chile markanxa kimsa departamento uksa taypinwa qarwanakxa uywapxirina. Nayra pachatpacha uksa departamento tuqinxä qarwanaka uywapxirina; ukhamaraki José Berenguer jaqixa suma qhanañcharakixa khaya Atacama uksa markanakanxa qarwanaka uywasawa jakasipxirina⁷³. Maysa tuqitxa yatisiwa, khaya Loa jawira, Salar de Atacama uksanakana walja qarwanakawa uywatarakina, ukatpi uksa markanakata qarwanakata sarapxiritayna Provincia Norte de Lipez uksa markaru ukhamarakiwa, maysa tuqitxa Tucuman uksa junt'u markanakaruwa kunaymana sawutanakampi turkasiñataki

72 Berenguer, José, 2004. Yatxatiri jaqixa khaya Santa Barbara markana suma yatxatatayna, pankapaxa satanwa Tráfico de caravanas, interaccion interregional. Uka pankanxa qhanañchiwa kunjamsa nayra pachachpacha markachiri jaqinakaxa kunaymana markanakaruxa sarapxirina juyranaka jikxatañataki, kuna laykutixa, janiwa puna de Antofagasta uksanxa ch'uqinakaxa achkanti, chiqasa uksa markaxa wali thayanwa ukata.

Castro, Milka, 2000.

73 Ibid

sarapxiritayna⁷⁴. Inka pachatpachpawa qarwanaka alpakana uypapxiritayna Atacama uksa tuqinakana. Chiqasawasatawasatawa qhanañchtanxaakapankanxa, khaya Chile markatuqinakata markachiri jaqinakawa jutapxiritayna Bolivia marka tuqinakaru, ukatakixa apanipxiritaynawa: algas, pejeपाल, mariscos taqi kasta chawllanakampiwa yaqha juyranakampiwa turkapxirina. Chiqasa janiwa yatxatiri jaqinakaxa qhanañchapkiti khaya Chile marka tuqinakatxa jutasaxa kawhiri markanakarusa puripxiripachana juyranaka turkasiñatakixa. Jichhaxa utjasiwa mä cuadro ukanwa qhanañchasi kawhiri markanakansa qarwanakaxa uypataski uka tuqinakata.

Chile markanakana qarwa alpakana uypasi

Departamentos	Qarwanaka	Alpakana
Parinacota	39.700	29.460
Iquique	27.300	3.540
Taqpacha	67.000	33.000

Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990.

Chiqasa, nayra pachatpachawa Argentina marka tuqinx kimsa departamento taypinakanwa qarwanaka uypapxarak ukhamaraki alpakana: Jujuy, Salta ukhamaraki Catamarca; uka kimsa departamento wali thaya markanakawa, ukhamarakiwa utjaraki junt'u markana, ukatpi jisinaxa janiwa taqi markanakaxa junt'ukamakiti. khiti jaqinakatixa qamapkäna thaya markanakanxa sapa maranakawa sarapxirina junt'u markanakaru sawutanaka, jayunaka apapxirina taqi kasta juyranakampi turkasiñataki. Jichhaxa cuadro ukanwa qhanañchasi kawhiri departamento tuqinkanxa jilpacha qarwanaka alpakana uypataskaraki.

Argentina markanakana qarwanaka alpakana uypasipkaraki

Departamentos	Qarwanaka	Alpakana
Jujuy	93.748	1.000
Salta	20.000	
Catamarca	21.000	
Taqpacha	134.748	1.000

Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990.

74 Ibid

Jichha pachanxa Argentina marka tuqinxa janiwa markata markakama qarwanakampi sarnaqisiri jaqinakaxa utjarakiti, kuna laykutixa, juk'ata juk'ata nayra sarawinakaxa markachiri jaqinakata armatakixiwa; chiqasa jichha pachanxa *transporte público* ukatakiwa sapa urunakaxa markachiri jaqinakaru markata markakama apxapxaraki; jichha pachanxa khaya Argentina marka tuqinxa q'ara jaqinakakiwa ma qawqha qarwanaka uywasipkaraki, chiqasa uka qarwanakaxa anqa markata jutapki uka jaqinakaruwa mayt'apxaraki q'ipinaka apnaqañataki, ukatwa walja qullqinakwa jikxatapxarakina. Ukatpi jisnaxa, jichha pachanxa qarwanakaxa mayja amtawinakampiwa uywasipkaraki; nayra pachaxa qarwanakaxa uywatänwa markachiri jaqinakata kharisiñataki ukhamaraki q'ipinaka apnaqañataki, ukhamaraki qarwanaka uywapxarakinwa t'arwanaka yawirañataki, ukatwa kunaymana isinakwa lurapxirina.

19. Qawqhanakansa qarwanaka uywasippacha Bolivia marka tuqina

Jichhaxa wakisiwa qhanañchañasa kuna departamento uksanakanxa qarwanaka ukhamaraki alpanakaxa uywasippacha; yatisiwa khaya 1990 uka maranxa mä documento ukhama qillqapxatayna, ukanxa sapxiwa, departamente de Potosí uksa taypinwa jilpacha qarwanakaxa 819.029 sasawa qhanañchapxaraki; Chiqasa Potosi markanxa, nayra pachatpachawa walja qarwanaka, ukhamaraki alpanakwa uywapxarakina, kuna pachatixa plata, oro ukanaka uraqi manqhata apsupkäna ukhaxa, Potosi marka tuqinxa mayt'asipxänwa, barras de plata, khumuñataki, ukhamarusa Potosí markachiri jaqinakaxa Chile, Argentina markakamawa sarapxirina uywanaka juyranaka turkasiñataki.

Nayra pachatpachawa Oruro *departamento* uksa markanakanxa walja walja jach'a qarwanaka uywapxiritayna, chiqasa yatxatiri jaqinakaxa sapxanwa, 739.823 qarwanakawa uywatski khaya 1990 uka maranakana, ukhamarakiwa qarwanakaxa uywata walja markanakana: Sajama, Carangas, Sabaya, Pampa Aullagas, Challapata uksa tuqinakana. Yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa sapxarkiwa, Oruro markanxa jach'a qarwanakawa uywataski, ukatpi khaya Turku ukhamaraki Carangas markanakana nayra pachatpacha walja qarwanaka anqa markachiri jaqinakaru aljapxarakixa. Ukamarakiwa Carangas, Turku marka tuqinakata walja qarwatwa apanipxaraki aka La Paz markachiri jaqinaka alasiñapataki. Chiqasa yaqhapa jaqinakaxa Patacamaya marka tuqita jach'a qarwanaka alanipxarakixa walja qarwanaka uywañataki.

Wasata wasata jisnawa khaya Carangas ukhamaraki Turku uksa markanakata anqankiri jaqinakawa wali jach'a qarwanakwa aljapxirina yaqha markanakana uywañataki; ukatpi yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa sapxixa, aka Bolivia taypinxa janiwa utjiti kunaymana kamachinaka qarwanakaru suma jarqhaqañataki, jani ukasti qhipanakanxa janiya jach'a qarwanakaxa uywataxchispa ukhanwa qhanañchapxaraki. Chiqasa yaqha markanakanxa walja kamachinakawa utjaraki qarwanaka jani anqa markanakaru aljañataki, ukata sapxixa aka Bolivia marka tuqinatwa jani kuna kamachinakaxa utjkiti qarwanaka jani aljañatakixa sasawa amuyt'apxaraki.

Bolivia markanakana qarwa alpakana uywasi

Departamentos	Qarwanaka	Alpakana
La Paz	426.034	233.138
Oruro	739.823	86.040
Potosi	819.029	1.009
Cochabamba	37.240	4.139
Taqpacha	2.022.126	324.326

Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990.

Chiqasa Potosí ukhamaraki Oruro marka tuqinakanxa walja yatxatiri jaqinakawa taqi ch'amanpi uñakipapxarakixa, yatxatapxaraki, ukata suma qhanañchapxixa qarwa, alpaka uywaña tuqinakata, ukhamaraki yatiyapxixa markachiri sarnaqasiri jaqinakata. Jisnawa uka paya jach'a markanakanxa nayra pachatpachawa markachiri jaqinakaxa kunaymana markanakaruwa sarapxiritayna juyranaka jikxatañataki. Chiqasa jaya markanakaru sarañatakixa walja walja qarwanatwa uywapxirina q'ipinaka khumuñataki, ukhamaraki qarwa t'arwanakatxa taqi kasta isinatwa lurapxirina, ist'asiñataki turkasiñataki, ukhamarakiwa colonia pachatpachawa walja qarwanakata jathi q'ipinatwa apnaqapxirina, ukatwa mä juk'a qullqinaka jikxatasipxana.

Jichhaxa uñarañaniwa kunjamapachasa departamento de La Paz uksa tuqinxu qarwanakaxa uywataspacha, chiqasa askiwa suma qhanañchañasa uka tuqita; *Departamento de La Paz* markanxa janiwa sumpacha yatxatiri jaqinakaxa utjkiti qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakata; ukatpi jisnaxa yatxatiri jaqinakaxa pata pataki uñarapxarakixa, ukata sapxi, nayra pachanxa khaya

provincia Franz Tamayo, Camacho, Bautista Saavedra, uksa tuqinx qarwanakampiwa markachiri jaqinakaxa sarnaqasipxirina. Chiqasa thaya markanakata sarapxirinwa junt'u markanakaruwa, ukatakixa kunaymana sawutanaka, ch'arkinaka apapxirina juyranakampi turkasiñataki.

Khaya 1990 uka marananxa utjanwa 426.034 qarwanaka *departamento* de La Paz uksa tuqina, maysa tuqitxa, khaya *departamento* de Cochabamba markanxa 102.035 qarwanakwa uywapxarakina. Chiqasa thaya markanakanxa ukhamaraki junt'u markanakanxa qarwanakaxa uywataskarkiwa, jichqaxa junt'u markanakanxa janiwa walja qarwanakaxa ukhamaraki alpanakaxa uywataxiti.

Jichhaxa amuyt'añaniwa, 2008 uka maranxa Instituto Nacional de Estadística uksa tuqinwa suma qhanañchapxaraxinx qawqha qarwanakaxa ukhamaraki alpanakaxa sapa departamento taypinxa uywataspacha ukanakata qhanañchapxaraki. Chiqasa khaya departamento de Oruro uksa tuqinx waljpacha qarwanaka uywapxarakixa sasawa sapxaraxinx, 924.357 utjxa qarwanaka; ukhamaraki khaya Oruro markanxa pusi suyunakaninwa: mayirinx sapxiwa jach'a karangas, uksanxa walja qarwanakwa markachiri jaqinakaxa uywapxaraki, payirinx JAKISA uksanxa qarwanakaxa uywatarakiwa, kimsirinx Suras uksa markanakanxa juk'aki qarwanaka alpanakaxa uywapxaraki, pusirinx Uru chipayas uksa markanxa jilpachwa juyranaka achuyapxaraki, ukatxa juk'aki qarwanaka uywapxaraki⁷⁵.

*Urqu alqa qarwanakawa pasto ukanaka manq'asiskaraki
illimani k'uchuna*

Jisnawa 1990 uka marata 2008 marakamaxa qarwanakaxa mirantatakaspa ukhamawa amuyt'asiraki, maysa tuqitxa, *departamento* de Potosí uksa markanxa 756.458 qarwanakwa uywapxarakina; chiqasa Potosí marka tuqinx mä juk'akiwa qarwanaka uywapxarakixa,

⁷⁵ Cardozo yatxatiri jaqixa sanwa *departamento* de Oruro markanxa phisqa provincia uksanakanwa qarwanaka uywapxarakixa: Sajama, Atahuallpa, Litoral, Carangas ukhamaraki Ladislao Cabrera uksa provincia tuqinanwa.

ukhamawa qhanañchaspawa; maysa tuqitxa jisnawa khaya Potosí *departamento* taqinxa walja provincias taypinakanwa qarwanaka uywapxarakixa: Nor Lipez, Sud Lipez, Antonio Guizarro, Daniel Campos, ukhamaraki Enrique Valdivieso uksa tuqinakana.

Bolivia markanxa qarwanakwa alpakanakwa uywapxaraki

Departamentos	Qarwanaka	Alpakanaka
Oruro	924.357 (37.17%)	115.013 (32.31%)
Potosi	756.458 (30.44%)	39.039 (10.97%)
La Paz	703.319 (28.28%)	195.150 (54.82%)
Cochabamba	102.035 (4.11%)	6.762 (1.90%)
Taqpacha	2.486.169	355.964

Instituto Nacional de Estadística, Encuesta Nacional Agropecuaria, 2008.

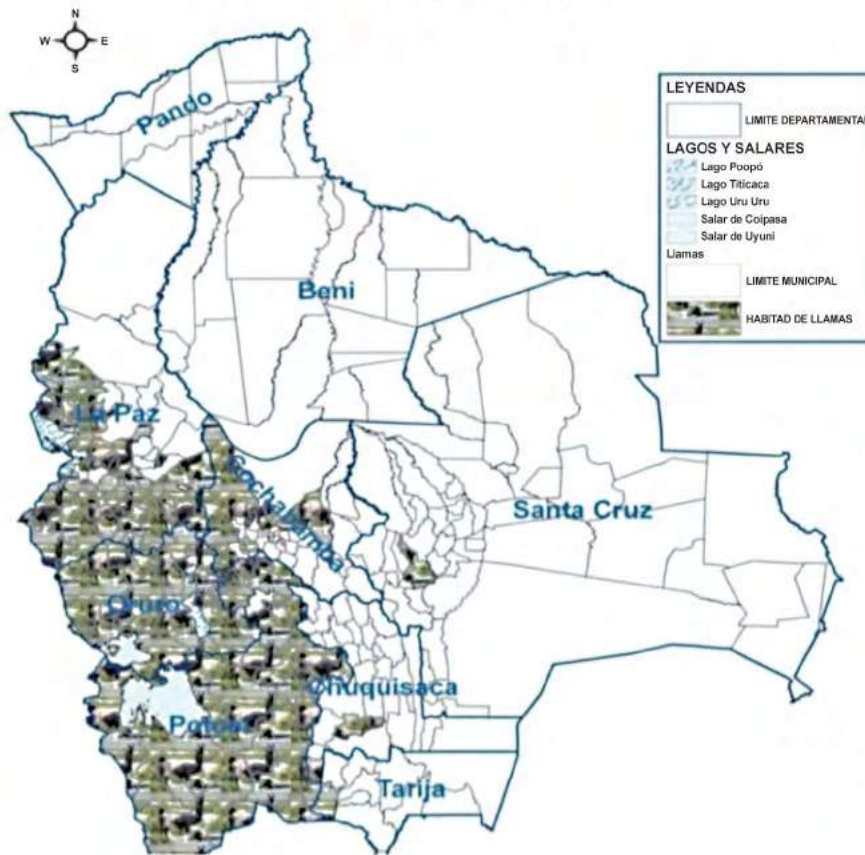
Jichhaxa mä mapa ukhawa wakt'ayata, ukanwa suma uñjasirakixa kawkanakansa qarwanakaxa, alpakanakaxa uywataskaraki uka tuqinakatwa qhanañchasiraki; ukhamarakiwa uka mapa tuqinxa suma qhanañchasiraki kuna departamentos tuqinakanxa walja qarwanakaxa ukhamaraki alpakanakaxa uywataspacha ukanakata yatiyarakixa.

Chiqasa amuyt'añani La Paz ukhamaraki Cochabamba marka tuqinakata juk'aki qarwanaka uywapxarakixa, ukatwa juk'ata juk'ata suma qhanañchañanixa uka marka tuqinakata.

Khaya 1990 uka maranakanxa sapxanwa Bolivia marka tuqinwa walja qarwanaka uywapxixa sasawa qhanañchapxana, ukatpi yaqha yatxatiri jaqinakaxa sana 2.022.126 jakuta qarwanakawa utjixa sasawa yatiyapxana; ukhamarakiwa khaya 2008 uka maranwa yatxatiri jaqinakaxa sapxana 2.486.169 qarwanakawa uywataxa sasawa qhanañchapxana. Jisnawa yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa wali askiwa amuyt'apxarakixa qawqha qarwanakaxa uywataspacha uka tuqinakata. Chiqasa janiwa juk'ampi yatxatiri jaqinakaxa utjkiti qawqha qarwanakaxa, alpakanakaxa uywatapacha uka tuqinakata, ukhamarakiwa yatxatiri jaqinakaxa sapxarkiwa aka Bolivia marka tuqinxa juk'aki alpakanaka uywapxaraki.

MAPA POLITICO MUNICIPAL DE BOLIVIA HABITAD DE LAS LLAMAS

Pelagio Pati ukhamaraki, Magin Herrera, 2010.

Chiqasa aka mapa de Bolivia uka tuqinx qhanañchasiwa kawkir departamentos uksanakansa qarwanakaxa uywataski. Jisnawa uka mapa tuqinxa uñjasiwa, jilpacha qarwanakaxa ukhamaraki alpanakaxa jilpacha uywataskiwa thaya marka tuqinakana, ukhamarakiwa jisnaxa uka mapa tuqinxa uñjasiwa, junt'u markanakanxa janiwa qarwanakaxa ukhamaraki alpanakaxa uywatakiti; chiqasa mä juk'aki qarwanakaxa uywatarakixa khaya Cochabamba uksa markana:

Morochata markana ukhamaraki provincia Bolivar, Ayopaya, Tapakari markanakana (Tallija, Ch'alla Tambo, Lacuyu)⁷⁶.

Jichhaxa amuyt'añaniwa qawqha qarwanakaxa uywatapacha khaya Cochabamba uksa markanxa. Yatxatiri jaqinakaxa sapxiwa, 102.035 qarwanakawa uywataskaraki sasawa yatiyapxaraki, ukata kimsa provincias taypinakanwa qarwanakaxa uywataskaraki: Bolivar, Ayopaya ukhamaraki Tapakari markanakana. Maysa tuqitxa, janiwa suma yatiskiti nayra pachaxa kawhiri provincias taypinakansa qarwanaka, alpanakaxa uywapxiripachana; ukhamarakiwa janiwa yatxatiri jaqinakaxa yatiyapkiti sapa provincias taypinakanxa qawqha qarwanaksa ukhamaraki alpanakaxa uywasipxpacha uka tuqinakata; chiqasa wakisiwa suma yatxataña uka tuqinakata.

20. Kuna provincia taypinakanxa qarwanaka uywatapacha La Paz markanxa

Jichhaxa suma qhanañchañanixa departamento de La Paz uksa taypinakanxa kawhiri provincias markanakansa qarwanaka ukhamaraki alpanakaxa uywapxpacha. Chiqasa, La Paz markanxa kunaymana uraqinakawa utjaraki; mayirinxaxa jishnawa thaya markanakawa utjaraki, uksa markanakanwa ch'uqinaka, apillanaka, jawasanaka achuyapxaraki, payirinxaxa La Paz tuqinxaxa utjarakiwa qhirwa markanaka, uksanwa pukhuta muxsa manq'añanaka achuyapxaraki; chiqasa uksa qhirwa markanakanxa janiwa qarwanaka uywapkarakiti, kimsirinxaxa utjarakiwa juk'ampi junt'u markanakaa, jishnawa Apolo, Ixiamas ukhamaraki Yungas uksa markanakanxa taqikuna yatapxarakixa.

Aka mapa uka tuqinxaxa uñjasiwa pusi markanakananwa qarwanakaxa alpanakaxa uywataskaraki

Aka mapa de La Paz uksanwa wakt'ayata suma qhanañchañataki, kawhiri provincias taypinakansa qarwanakaxa ukhamaraki

⁷⁶ Jichhaxa pachanxa Cochabamba uksa markanakanxa kunaymana amtanakawa utjarakixa, kuna laykutixa markachiri jaqinakaxa qarwanakawa uywaña amtapxaraki qhirwa tuqinakana.

alpakanakaxa uywataspacha uka tuqinakata uñischt'ayatawa. Chiqasa departamento de La Paz uksanxa janiwa taqi provincias markanakana qarwanakaxa uywatakarakiti, kuna laykutixa sapa provincias janiwa kipkakikiti, yaqhapaxa wali junt'u markanakawa, yaqhapasti wali thaya markanakarakiwa.

Chiqasa nayra pachatpachawa qarwanaka ukhamaraki alpakanaka thaya markanakana uywapxiritayna; jichha pachanxa yatisiwa, khaya Illimani qullu k'uchunakanwa qarwanaka ukhamaraki alpakanaka uywapxaraki; yatxatiri jaqinakaxa sapxanwa qarwanakaxa ukhamaraki alpakanakaxa uywatanwa walja provincias tuqinakana: Bautista Saavedra, Franz Tamayo, Camacho (Norte de La Paz) uksa markanakana. Ukhamarakiwa khaya norte de La Paz tuqita mä tesis doctoral qillt'apxatayna, ukanwa kunaymana sarawinakata, qarwanaka uywaña tuqinakata qhanañcharaki. Uka tesis doctoral ukanxa amuyt'iwa kumjamsa markachiri jaqinakaxa juk'ata juk'ata jach'a *mercado* uka taypiru mantapxaraki alpaka t'arwanaka aljasa, ukhamaraki qhanañcharaki kumjamsa markachiri jaqinakaxa qarwanakapata sarapxirina junt'u markanakaru tunqunaka, kunaymana qullasiña qhuranaka jikxatañataki.

Yatxatiri jaqinakaxa sapxanwa, uksa markanakanxa juk'ata juk'ata janiwa qarwanakampi nayrjama sarnapxapxanti, kuna laykutixa *transporte público* ukanakatakiwa markachiri jaqinakaxa sapa urunaka markata markakama sarnaqasxapxana; chiqasa uksa markachirinakaxa jilpacha sarnaqasipxanwa alpaka t'arwanaka aljasa jach'a qhathu tuqinakana⁷⁷. Jisnawa uksa markanakanxa, provincias de Franz Tamayo, Camacho ukhamaraki Bautista Saavedra jilpacha alpakanakwa uywapxaraki, ukatpi uksa markachirinakaxa juk'aki qarwanaka uywapxaraki. Chiqasa mä cuadro uksanwa wakt'ayata kuna provincias tuqinkanxa qarwanakaxa uywata ukanaka qhanañcharaki.

77 Caro, Deborah, 1985; Schulte, Michael, 1999.

Suyunakana qarwanakaxa uywata

Departamento de La Paz	Provincia	Qarwanaka	Alpakanaka
	Franz Tamayo	10.230	67.980
	Camacho	6.280	63.150
	Saavedra	7.910	48.750
	Omasuyos	10.990	1.010
	Los Andes	8.270	3.020
	Ingavi	70.130	5.630
	Pacajes	189.000	67.000
	Otras	52.330	7.920
taqpacha		428.410	272.170

Muriel Tichit, 1991.

Jichhaxa amuyt'añaniwa, kumjamsa khaya Provincia Pacajes (Calacoto, Achiri, Corocoro, Calacoto, Caquiaviri), Ingavi (Jesús de Machaca, San Andrés de Machaca, Chuncara Quta, Conchaqullu) ukhamaraki José Manuel Pando (Santiago de Machaca) ukhamaraki provincia Aroma (Santiago de Llallagua) uksanakanxa nayra pachatpacha qarwanaka ukhamaraki alpakanaka kharisiñatakiwa ukhamaraki jaya marakanakaru sarañatakiwa uywapxiritayna. Chiqasa sapa markanakawa nayra pachata sarawinixa, ukatpi jasnaxa Jesús de Machaca uksa markanxa *colonia* pachatpachawa walja qarwanaka uywapxiritayna, ukatpi sapa maranakawa kunaymana sawutanaka, mismitanaka, jayunaka wakt'ayapxiritayna Potosí markaru sarañataki, ukhamarakiwa qarwanakata sarapxirina Yungas junt'u markanakaru, uksanwa kunaymana yapunaka satapxiritayna.

Chiqasa khaya 1950 uka maranakatwa juk'ata juk'ata markachiri jaqinakaxa janiwa qarwanakapata jaya markanakaru sarxapxanti, kuna laykutixa taqi markanakanwa thaxhinakaxa jiskt'aratana *transporte público* sarnaqañapataki. Ukhamarakiwa uka pachata juk'ata juk'ata

uraqinakaxa taqichaqanxa jisk'akiwa tukxarakina, kuna laykutixa sapa familia taypinwa uraqinaka lakinuqasxapxarakina, ukatwa jichha pachanxa janiwa jach'a uraqinakaxa marka taypinakana utjarakiti; chiqasa nayra pachatpachawa qarwanaka jach'a uraqinakanwa qarwanaka uywapxiritayna. Jisnawa khaya provincia Pacajes, Ingavi ukhamaraki José Manuel Pando uksa markanakanxa jilpacha qarwanakwa uywapxaraki, ukatwa sapa maranaka sarapxirina qarwanakata jayunakaxa, phaxanakaxa khumt'ata, ukhamata jikxatapxana yaqha juyranaka. Jisnawa khaya provincias Ingavi, Aroma, Jose Manuel Pando, Pacajes uksa markanakanxa nayra pachatpachawa qarwanakwa ukhamaraki alpakanatwa uywapxiritayna, ukata jisnaxa waranqa waranqa pachanakawa ukhama sarnaqasipxiritayna.

Yatisirakiwa khaya provincia: Murillo (Cumbre, Zongo, Hampaturi, Milluni, Achachi Qala), Omasuyos, ukhamaraki Provincia Los Andes (Chacaltaya, Condorini) Illimani qullu k'uchunakanwa walja qarwanakwa uywapxiritayna; chiqasa uka kimsa provincias tuqinakanwa qullu k'uchunakana qarwanaka ukhamaraki alpakanaka uywapxarakixa. Chiqasa janiwa yatxatirinakaxa utjkiti uksa marka tuqinakata, ukata janiwa yatiskiti qawqha qarwanatsa ukhamaraki alpakanatsa markachiri jaqinakaxa uywapxpacha, ukhamaraki jiskt'awixa utjaraki, kuna pachatsa uksa markanakana qarwanaka uywapxpacha, ukhamarakiwa mä jiskt'awinakawa utjaraki, nayra pachaxa uksa markankiri jaqinakaxa qarwanakata jaya markanakaru sarapxiripachanti. Chiqasa janiwa ukanakaxa yatiskiti.

21. ¿Kunjamsa jisk'a qarwaqallunakaxa uywatapacha?

Jichhaxa amuyt'añaniwa kunjamsa jisk'a qarwaqallunakaxa markachiri taypinakana uywatapachana; nayra pachatpachawa jisk'a qarwaqallunakaxa yuriyapxiritaynawa jallu qallta, chinu, anata, achuqa phaxsinakana. Chiqasa jaqipaxa sapa urunakawa taqi chuymampi uñjapxirina, jani kuna chhijinakaxa ayñacht'añapataki. Markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa lapaka, jallu qallta phaxsinakanwa amanuta qarwanaka jarqhayapxirina ukhamata walja mirantañapataki, ukatpi jaqinakapaxa amanutwa sapa maranakaxa wakt'ayapxana jallu qallta pachanaka, kuna laykutixa uka pachanwa suma jach'a pasto ukanakaxa jiltana. Chiqasa

jaqinakapaxa amanutwa qarwaqallunakaruxa yuriyapxirina jallu pachanaka, janiwa kawkiri phaxsinakanatsa qarwaqallunakaxa juripxiqanti. Ukhamarakiwa markachiri jaqinakaxa nayra pachatpachawa suma jach'a qarwanaka jilañatakixa t'aqa t'aqa awatipxirina, ukatpi sapa maranakawa qachu qarwanaka t'aqapxana yaqha awatiñataki ukhamarakiwa sapa maranakawa urqu qarwanaka t'aqapxirina yaqha annaqañataki.

Kuna pachatixa yuriyapkana qarwaqallunaka awti pachanakaxa, janiwa jachpacha qarwaqalluxa jilsurikanti, kuna laykutixa awti pachaxa janiwa suma pasto ukanakaxa utjirikanti ukatwa jilpacha qarwaqallunakaxa ayñachst'ata jikxatasipxirina⁷⁸. Nayra pachatpachwa markachiri jaqinakaxa suma yatipxana, kuna phaxsinakanxa qarwanakaxa jarqhayaña uka tuqinakata, ukhamarakiwa markachiri jaqinakaxa wakt'ayapxapxana phaxsiparxama. Chiqasa qarwanaka uywiri jaqinakaxa kamachinakaparjamawa qarwanaka annaqapxana, jarqhayapxana, lakipxana t'aqa t'aqa.

Jichha pachanxa Veterinario yatxatata jaqinakawa yaqha amtanakampiwa nayra qataru sartayapxarakina marka taypinakana.

Mä jisk'a qarwaqalluwa sapaki sayasiski

Akhanxa uñjasiwa mä jisk'a qarwaaalluwa saraskiraki.

78 Jeri Leon, Antonio, 1989.

Chiqasa uka jilatanakaxa jach'a yatiquña utanakanwa uka amtanakampi sartayaña qalltapxaraki; uka yatxatata jaqinakaxa sapxiwa, jisk'a qarwaqallunakaxa yurikki ukhatpachawa suma uñjañaxa, thayanakxa jark'aqañaxa, ukhamarakiwa jallunakasa laqakiwa ayñachst'ayaspa ukatwa wakisixa isinakampi purakapata llawuntaña; ukatwa jichha pachanxa yaqhapa jaqinakaxa qarwaqallunakaxa yurikki uka urutpachawa isinakampi purakata ñach'antapxaraki; chiqasa walja yatxatiri jaqinakawa sapxaraki kuna pachatixa qarwaqallunakaxa yurki ukhaxa taqikuna usunakata jark'aqañwa sasawa qhanañchapxaraki: chhijchhinakata, khununakata, jallunakata jani qarwaqallaru ayñachst'añapataki. Chiqasa, yaqhapa markanakanxa janiwa jaqinakaxa jisk'a qarwaqallunakaruxa kuna isinakampisa ñach'aptapkarakiti, jani ukasti arumanakawa utaruwa qarwaqalluruxa ikiyapxaraki jani thayaxa thayxañapataki.

Kuna pachatixa jisk'a qarwaqallunakaxa yurkana ukhaxa, jaqinakapaxa sapa urunakawa wali uñch'utipxana, yatiñataki tawkapata ñuñuskiti janicha ñunki ukanaka yatiñatakiwa uñch'utikxirina. Ukhamarusa jisnawa sapa familia tuqinwa wali q'ayachapxirina jisk'a qarwaqallunakaruxa; yaqhapa chachanakaxa wali suma chuymampiwa q'ayachasipxirina kuna pachatixa yurkana urqu qarwaqallunaka, ukhamarakiwa warminakaxa taqi chuymampiwa

Mä tawka qarwawa wawaparu ñuñuyaski.

Walja qarwanakawa ch'iji manq'asipki qullu k'uchuna

q'ayachasipxirina kuna pachatixa jisk'a qarwaqalluxa qachu ukhaxa. Kana pachatixa qarwaqalluxa urqu yurkana ukhaxa chachanakaxa wali kosisipxirina, kuna laykutixa nayra pachaxa urqu qarwanakaxa wali munatanwa kunaymana q'ipinaka khumuñataki. Chiqasa chachanakaxa taqi chuymampiwa jisk'a urqu qarwanakaruxa uñjasipxirina, uywasipxirina, q'ipinaka khumuñatakiwa sasawa uywapxirina.

Chiqasa walja yatxatiri jaqinakawa sapxana, markachiri jaqinakaxa taqi chuymampiwa qarwanaka uywapxirina, kuna laykutixa markachiri taypinakanxa mä kamachinakawa utjarakina uywanaka uywañataki. Ukatpi jismaxa jaqinakapaxa sapa qarwanakaruwa kunaymana sutinakampi sutichapxirina, ukhamaruxa kuna pachatixa qarwanakaxa awatipkana ukhaxa jaqinakapaxa sapxirinwa, warurt'asawa qarwanakaxa annaqaña, uñjasiña ukhamaraki awatiña suma walja qarwanaka mirañapataki. Chiqasa qarwanaka uywiri jaqinakaxa jisk'a qarwaqallu yurki ukhatpachawa taqi chuymampi suma uñjasipxana. Sapa qarwaqalluxa paqallqu ukhamaraki kimsaqallqu phaxsinakawa tawkapata ñuñupxirina, ukatxa juk'ata juk'ata taykaparuxa janiwa ñuñxapxirikiti; chiqasa, sapa *familia* taypinwa wali suma uñjapxirina qarwaqallu t'aqañapataki. Jismawa sapa maranakawa jaqinakapaxa qachu qarwanakaru jallu qallta phaxsina jarqhayapxirina, ukhamata sapa maranakawa qachu qarwanakaxa wallq'ippxirina.

Markachiri taypinakanxa wali munasitanwa kawkiri qachu qarwanakatixa sapa maranaka wawachkana ukanakaxa, yaqhapa qachu qarwanakaxa janiwa sapa maranaka wawachirikanti ukatwa jaqipana wali uñisitanwa. Kuna pachatixa mä qarwaqallusa paqallqu phaxsinaka ñuñuskaki tawkapata ukhaxa, laqakiwa jaqinakapaxa kunaymana amuyt'apxirina jani taykapata juk'ampi ñuñuñapataki. Ukatpi yaqhapa jaqinakapaxa nasapata mä lawampinwa jununtapxirina jani taykapata ñuñxañapataki. Kunatsa ukhama jaqinakapaxa wakt'ayapxiripachana⁷⁹. Chiqasa, wakisiwa uka tuqinakata qhanañchañasa. Sapa *familia* taypinwa jaqinakapaxa kunaymana amtanakawa utjaraki, yaqhapaxa sapxiwa janiwa mä qarwaqalluxa marpacha taykapata ñuñkaspati sasawa sapxaraki, ukhamarakiwa yaqhapa sapxarakiwa janiwa mä qarwaqalluxa marpacha ñuñkaspati, kuna laykutixa janiwa taykaparu suma ch'amantaykiti sasawa sapxaraki. Chiqasa utjiwa taqi kasta amuyt'awinaka.

79 Casaverde, Juvenal, 1989.

22. ¿Kunjamsa usunakata jark'aqatxana?

Jichhaxa qhanañchañaniwa qarwa usunaka tuqita. Chiqasamayjamayjaamuyt'awinakawa uka tuqinakata utjaraki. Yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa sapxarakiwa, kunaymana usunakawa uñchtatayna kuna pachatixa markachiri jaqinakaxa qarwanaka uywaña qalltapkana utxjatpachawa usunakaxa uñstatayna sasawa sapxarakixa, chiqasa qarwa usunakaxa janiwa katunkarakinti wanak'u ukhamaraki warinakaruxa⁸⁰. Ukatpi jisnaxa kawkiri uywanakatixa jaqina uywataxana ukanakaruwa qharachi usunakaxa katuntarakina. Maysa tuqitxa, Duccio Bonavia yatxatiri jaqixa sarakinwa, qharachi usuxa

Akanxa maya qarwaruwa qullasipkaraki

uñstataynawa kuna pachatixa español jaqinakaxa aka Qullasuyu marka tuqiru purinipkatayna ukhanakawa kunaymana uywanaka apanipxatayna: wakanaka, iwijanaka, asnunaka, caballos; uka pachatwa qarwa usunakaxa uñschtatayna aka Qullasuyu markanxa sasawa sapxaraki. Anqa markata apanita uywanakaya kunaymana usunaka uñschtatayna sasawa sapxaraki⁸¹; chiqasa uka usunakaxa qarwanakaruwa ukhamaraki alpakanakaruwa jani walt'ayiti, kuna laykutixa juk'ata juk'ata ch'ama tukuyixa. Chiqasa uka usunakaxa walja walja qarwanakaruwa ukhamaraki alpakanakaruwa markanakana jiwarayapxarakixa; jisnawa markachiri jaqinakaxa janiwa suma yatipkiti kunatsa uka usunakaxa qarwanakaru katunkpacha.

Ukhamarusa utjarakiwa yaqhapa amuyt'awinaka, jichhaxa ukanakatwa qhanañcharakiñani. Nayra pachanakatwa markachiri jaqinakaxa aychanaka manq'asiñatakixa qarwanaka uywaña qalltapxana, sapa urunakawa uywanakaru arkanaqapxana katuñtataki; kuna pachatixa

⁸⁰ Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola, 1990.

⁸¹ Duccio, Bonavia, 1996. Español jaqinaka purinipkana aka markaru ukhatawa walja qarwanaka, alpakanakawa jiwaratayña jani uñt'ata usunakampi, ukhamarkiwa español jaqinakawa taqichaqana amanuta jiwayapxarkina.

markachiri jaqinakaxa uywanaka uywapxana ukha pachatwa kunaymana usunakawa uñstatayna aka Qullasuyu marka taypinakana; maysa tuqitxa jisnawa, taqi kasta usunakawa uñstatayna aka Qullasuyu markanakanxa kuna pachatixa q'ara jaqinakaxa purinipkatayna yaqha kasta uywanakwa jupanakaxa apanipxatayna uywañataki. Chiqasa español jaqinakaxa walja kasta uywanatwa apanipxatayna ukha pachatwa usunakaxa uñchstatayna: jamak'u, qharachi, garrapata usunaka. Uka ñanqha usunakaxa janiwa nayra pachaxa markachiri taypinakana uñt'atakanti, ukatwa walja qarwanatwa jiwarayapxirina.

Nayra pachatpachawa jamak'u usunakaxa jisk'a qarwaqallunakaruwa katuntiritayna, chiqasa uka jamak'u qhanapuniwa juk'ata juk'ata jisk'a qarwaqalluruxa ayñacht'ayana, ukhamarusa yaqhapa qarwaqallunakaxa uka usunakampiwa jiwatxana. Maysa tuqitxa, jach'a qarwanakaxa sapa semana qhillanakaruwa sunt'isipxirítayna ukhamata jamak'u usuta qullasipxirina; chiqasa taqi qarwanakawa sapa uru qhillanaru sunt'isipxarakixa, ukhamata jamuk'u usunakata jarqhaqasipxixa sasawa markachiri jaqinakaxa sapxaraki; ukatpi qarwanaka uywiri jaqinakaxa sapxarakixa: "qarwanatpachawa jamak'u usuta qullasipxarakixa".

Akhaxa qarwa usunaka qullañatakiwa jaqinakaxa alapxaraki

Qhanawa mä usuta qarwaxa t'arwanakapaxa inakiwa q'arartaskaraki.

Markachiri jaqinakaxa qhanañchapxarakiwa: “Nayra pachaxa janiwa sinti usunakaxa utjirikänti, jichha pachanxa kunaymana usunakakiwa uñt’ataxaraki... jani uñt’ata usunaka utjarakixa, chuymanakana phusuntata ukhamaraki qarwanakaxa jani uñt’ata usunakampi katunpxi⁸²”. Jichha pachanxa Karachi usuxa sintipuniwa qarwanakaruxa katuntarakixa, chiqasa ukhaxa janiwa qarwanakaruxa walt’aykarakiti. Nayra pachaxa markachiri jaqinakaxa qharachi usunaka qullañatakixa qarwa lik’inakampiwa

qullapxiritayna, sapa urunakawa lik’impi phiskupxirina; yaqhapa markanakanxa qharachi usunatxa ch’uxumpiwa wasata wasatata jarsupxiritayna qullañataki. Chiqasa yaqhapa markanakanxa ch’uxunakampi, qarwa lik’inakampiwa qharachi usunaka qullapxiritayna. Ukhamarakiwayatisixayaqhapa markachiri jaqinakaxa chukiyawuruwasarapxiritayna q’añu *aceite* alasiñataki, ukampiwa qharachi usunaka qullapxiritayna, kuna laykutixa sapa urunakawa uka

q’añu *aceite* ukampi jarsupxiritayna qullañataki. Ukhaxa saña muniwa markachiri jaqinakaxa kunaymana amtanakampiwa ch’amanchapxana qharachi usunaka qullañataki. Kuna pachatixa sintipini qharachixa katuntataxana ukhaxa janiwa kunampisa qullaña wakt’ayxapxanti, inakiwa kunaymana qullanakampi qullapxana. Chiqasa kuna pachatixa sintipini qharachi usuxa qallxatataxana ukhaxa juk’ata juk’ata laqakiwa qarwanakaxa ayñacht’ata uñjasina, ukata yaqhapa qarwanakaxa uka usumpiwa jiwapxirina. Kuna pachatixa uka qharachi usumpi

Akhaxa qarwa usunaka qullañatakiwa jaqinakaxa alasipxaraki chukiyawu markata

Qarachi usunaka qullasipkixa mä ayuxa ukampi

82 Quintín Laura 09/10/2011.

qarwanakaxa jiwapkana ukhaxa janiwa aychapaxa manq'ataxanti, ukata uraqi manqharuwa allintapxirina ukhamarakiwa t'arwanakapaxa inakiwa sikirtana.

Markachiri jaqinakaxa sapa urunakawa qarwanakaparu uñch'ukipxarakina, ukhamatwa yatipxana, kawkiri qarwanakaxa usutxama sarnaqasipxana, ukhamaraki yatipxana kawkiri qarwanakaxa suma manq'asiski uka tuqinakata; kuna pachatixa yaqhapa qarwanakaxa usutxama jikxatasipxana ukhaxa laqakiwa kunaymana qullanakampi qullapxirina. Chiqasa usuta qarwanakaxa janiwa suma manq'asipxirikanti, inakiwa sapa urunakaxa jipipxirina, ukatwa jaqinakapaxa yatipxana usumpi katutapata. Ukhamawa sapa uruwa jaqinakapaxa uñch'utipxana yatiñataki kuna usumpi katutaxa uka tuqinakata. Kuna pachatixa qarwanakaxa usutaxi ukhaxa juk'ata juk'ata laqakiwa ayñacht'araki, janiwa suma manq'asxapxiti, ukhamaraki sapa urunakaxa janiwa tama taypina manq'apxarakiti, jani ukasti yaqhaki sarnaqasxarakiti.

Jichha pachanxa taqi markanakanwa aruskipapxixa, amuyt'apxarakixa kunjamsa taqi usunakaxa sumpacha uywanakata jark'aqatäspa uka tuqinakata. Wakisiwa taqini suma yatiñasaxa, ukatwa jiliri irpirinakaxa wali ch'amanpiwa wakt'ayapxarakixa seminarios, talleres ukanaka, sumpacha amuyt'añataki, yatxatañataki kujamsa taqi kasta usunakata jark'aqataspa uka tuqinakata. Chiqasa uka seminario, talleres uksanakanxa wali yatxatata jaqinakawa qhanañchapxarakixa kunjamsa jani uñt'ata usunakata jark'aqataspa. Jisnawa uka seminarios, talleres uksa tuqinwa Veritnarios jach'a yatxatata jaqinakaxa mayja amtanakampiwa ch'amañchapraraki qarwa usunaka qullañataki. Uka talleres taypinakanxa jaqinakaxa yatiqapxarakixa sapa maranaka uywanakaru qullañataki, ukhamata taqi kasta usunaka qullañataki.

Jisnawa, yaqhapa jaqinakaxa talleres uksa taypinwa yatiqapxana, yatxatapxana taqi kasta usunaka tuqita, ukatwa markachiri taypinakanxa jupanakamawa kunaymana usunakata qullapxana, ukatakixa chukiyawu markaruwa sarapxirina qullanaka alasiñataki; chiqasa yatisirkiwa yaqhapa jaqinakaxa janiwa jupanakaxa qullapxirikanti, kuna laykutixa jupanakaxa wali axsarayasipxirina qarwanaka qullañatakixa, ukatpi sapa maranakawa suma yatxatata jaqinakaru achipt'asipxirina qarwanaka qullañataki.

Chiqasa sapa markanakanwa mä qawqha jaqinakakiwa utjarakina suma yatxatata usu qullirinaka. Uka jaqinakawa wali thaqhatana marka taypinakana uywanaka qullañapataki. Jisnawa uywanaka qullañatakixa chukiyawu markaruwa sarapxirina qullanaka alasiñataki, ukatwa markanakanxa qullapxana pusi patakata ukhamaraki phisqa patakata; ukata jichha pachanxa yaqhapa markanakanxa sapa maranakawa qullapxarakixa 1.50 ukhamaraki 2.50 bolivianos sapa maya qarwanaka; ukhamarusa yaqhapa markanakanxa janiwa sapa maranakaxa qarwanakaru qullayapkarakiti, kuna laykutixa janiwa markanakanxa talleres ukanaka wakt'ayapkiti usu tuqinakata amuyt'añatakixa, ukatpi uksa markanakanxa janiwa sinpacha yaqapkarakiti qarwa usu tuqinakatxa.

Akaxa paypacha qullanakawa uñjasiraki qarwanaka iwijanaka qullañatakixa

Taqi markanakanxa jilpacha chachanakawa yatiqapxarakixa seminario uka taypinakanxa, ukata taqi markanakanxa chachakamakiwa uywanaka qullapxarakixa, janiwa utjkiti warminaka qullirinakaxa. Jisnawa yatxaptata jaqinakaxa sapxarakiwa qharachi usuwa jilpacha katuntaraki taqi markanakana, kuna laykutixa uka usuxa walja markanakanwa qarwanakaruxa, alpanakaruxa jani walt'aykiti, ukhamarakiwa walja qarwanakawa uka usunakampi jiwapxarakixi. Kuna pachatixa qharachi usuxa qarwanakaru katunpkana ukhaxa laqakiwa juk'ata juk'ata ayñacht'ayarakixa, jani jaqinakapaxa yaqasipki ukhaxa laqakiwa qarwanakaxa jiwapxarakixa. Chiqasa kuna

Mä qarwawa qhillana sunt'isiskaraki usunakata jark'aqasiñataki

pachatixa qarwanakaxa qhasari usumpi jiwkana ukhaxa, janiwa aychapaxa manq'asinxamakiti, kuna laykutixa, uka aychapaxa mayja t'apayriwa, janiwa sumayrikiti, ukatwa uka usunakampi jiwki ukhaxa uraqi manqharuwa allinpxapxirina.

Chiqasa markchiri jaqinakaxa qharachi usunatxa kunaymana qullanakampiwa qullapxirina, ukatpi yatisixa yaqhapa jaqinakaxa jayumpi chhuxumpiwa qhirita walljta yapxirina, ukampiwa qarwanaka usutanakaruxa jarsupxirina, ukhampiwa nayra pachatpacha Karachi usunaka qullapxiritayna. Maysa markanakanxa janiwa ukanakampi qullaña yatipkanti, ukatpi jisnaxa sapa markanakanwa mayja mayja sarawinakawa utjarakixa. Jichha pachanxa janiwa nayra amtatarjamaxa qarwanakaxa qullataxiti, juk'a juk'ata armatakixiwa.

Chiqasa qhasari usuxa jilpacha chhiqanqarata tuqinakatwa katuntarakixa, ukata juk'ata juk'ata janiwa qarwanakaxa sarnaqaña wakt'ayxapxanti. Jisnawa qhasari usuxa qallpkana ukhaxa mayja wilakiwa uñartasina, ukatwa yaqhapa jaqinakaxa amuyupxana. Jilpacha qarwanakaxa jiwarapxiwa qharachi usunakampi⁸³, ukatwa yaqhapa familia taypinakanxa jani urqu qarwanakaniwa uñjasipxana, ukata janiwa sapa maraxa jaya tuqinakaru saraña wakt'ayxapxanti.

¿Jichha pachanxa kunjamsa uka qharachi usuxa markachiri jaqinakaxa jark'aqasikpacha? Chiqasa wakisiwa uka tuqita qhanañchañaxa. Khitinakatixa talleres, seminarios uka

Mã tawka qarwawa wawapampi saraskaraki

Mã tawka qarwawa uyupana sayasiskaraki

83 Rocha, Osman, 2004.

taypinakata suma qullaña yatiqanipkana, jupanakxa sapa maranaka uywanakaparu baño antisárnico ukanaka wakt'ayapxana kunaymana usunakata jark'aqañataki, ukhamaraki sapxarakiwa, maya maranxa paykutatwa baño antisárnico ukanaka lurapxaraki usunakaxa jani katuñapataki⁸⁴; jichha pachanxa jani uñt'ata usunakawa uñshtaraki; chiqasa ukanakaxa janiwa kunampisa qullaña wakt'ayxapxiti, kuna laykutixa chuymanaka, jiphillanaka phusuntayixa. Ukatwa markachiri jaqinakaxa sapxarakixa: *"Jichhaxa uywanakaxa jaqxama qullatakixiwa, kuna laykutixa jani uñt'ata usunakiwa utjaraki, ukhaxa laqakiwa uywanakaru ayñacht'ayarakixi"*.

Jallu pachanakanxa yaqha usunakawa uñshtaraki, jilpacha wich'u usunakawa sarnaqarakixa, chiqasa uka usuxa jilpacha jisk'a qarwaqallunakaruwa katuntaraki. Uka wich'u usuxa jisk'a qarwaqallunakaruwa paya semana pachana laqakiwa jiwayarakixa, kuna pachatixa paya semana qarwaqalluxa wichxi ukhaxa; jisnawa uka usuxa janiwa jach'a qarwanakaruxa katunkarakiti; ukhamarakiwa kuna pachatixa wali khununtki ukhaxa laqakiwa jisk'a qarwaqallunakaxa wich'uña qalltaraki.

Jichhaxa wasata amuyt'añani wich'u usu tuqinakata. Chiqasa janiwa taqi markanakana wich'u usunakaxa kunjamsa qullaña yatipkarakiti; yaqhapa markanakanxa wich'u usunapxa qullapxarakiwa, nayraqata mä jarro jisnawa ukaruwa uma walljtayapxaraki, ukaruwa mä limón ukampiwa ch'irwantapxi, ukata walljtayapxarakixa usuta jisk'a qarwaqalluru umantañataki, ukampiwa yaqhapa jaqinakaxa qullapxarakina, ukhamata yaqhapa jaqinakaxa jiwañapata qhispiyapxarakixa. Jisnawa markachiri jaqinakaxa sapxiwa: *"Limón ukaxa urasaparuwa walljtayaña ukata umantayaña, jani ukasti inakiwa limón ukanakampisa umayasxnaxa"* sapxarakiwa.

Walja qarwanakawa uyupamkaskaraki

84 Vacafior, Luis, 2007. Yatxatiri jaqinakaxa sapxarkiwa kunarusatixa mä qarwaxa qharachi usumpi katuntataxi ukhaxa laqakiwa uka usuta qarwaruxa yaqha awapxaña jani k'umara qarwanakaru katuntañapataki.

Ukhamarakiwa, jamak'u usuxa wali uñt'atawa markachiri taypinakanxa, kuna laykutixa nayra pachatpachawa uka usunakaxa uñt'atana. Yaqhapa jaqinakaxa sapxiwa, jach'a qarwanakaxa jupapachawa qullasipxi, sapa urunakawa jach'a qarwanakaxa qhillanakaru sunt'isipxi, ukampiwa juk'ata juk'ata jamak'unaka jiwayarapxi,

Warminakawa qarwanaka anakisipkarakixa

ukhamatwa jark'aqasipxi uka usunakata sasawa jaqinakaxa sapxaraki. Jamak'uxa sapa urunakawa wilanaka ch'amsuraki, ukatwa juk'ata juk'ata qarwanaka ayñacht'ayarakí, kuna pachatixa walja walja jamak'unakaxa aqantataxi ukhaxa qarwanakaxa janiwa suma manq'asxiti. Qarwanaka uywirinakaxa kunaymana qullanakampiwa qullapxaraki uka usunaka jark'aqañataki; jisnawa kuna pachatixa maya, paya qarwaxa usutäxi jamak'u usumpi ukhaxa janiwa qarwanakaxa sapa urunakaxa manq'asxiti, ukatwa jaqinakapaxa amuyapxaraki.

Maysa, tuqitxa uñt'atarakiwa markachiri taypinakanxa garrapata sutimpi, uka usaxa sapa uruwa wila ch'amuraki qarwanakata, ukatpi juk'ata juk'ata qarwanakaruxa ayñacht'ayarakí, t'ukhantayaraki, kuna laykutixa qarwanakaxa janiwa ch'amanixanti, kuna laykutixa janiwa suma sapa urunaka manq'asxiti, tamapapxa khipha khiphakiwa sarnapxaraki. Kuna pachatixa qarwanakaxa jach'a lap'anakanikana ukhaxa sapa uruxa inakiwa jat'isipxirina, ukatwa t'arwanakapaxa inakiwa q'arartaña qalltana, ukata yaqhapa jaqinakaxa yatipxana jach'a lap'ampi katuntatapata.

Jichhaxa amuyt'añani kunjamsa markachiri jaqinakaxa qullapxarakina uka usu tuqinakata. Chiqasa wakisiwa mä juk'ampi qhanañachañasa uka ñanqa usunakata, yatxatiri jaqinakaxa sapxarakiwa, sapa maranakawa wakt'ayapna *baño antisárnico* ukanaka qarwanakata qullañataki, chiqasa maya maranxa paya ukhamaraki kimsa kutiwa qullayapxixa sasawa ukhama qhanañchapxarakixa.

Uka yatxatata jaqinakaxa sapxarakiwa wakisiwa qullayaña injectables Ivomec ukanakampi ukhamata sumpacha usunakata jark'acaqñataki, uka jach'a lap'anaka jiwañapataki. Maysa tuqitxa sapxarakiwa, uka jach'a lap'anakaxa phisqha willxta pachanakawa qarwanakaru makataraki, ukatwa yatxatiri jaqinakaxa sapxarakixa, wakisiwa willxtanki uka pachawa qarwa uyunakaruxa irpantaña wallpanaka q'ala manq'antañapata uka jach'a lap'anakaru⁸⁵.

Ukhamarakiwa yaqha usunakawa utjaraki, kuna laykutixa mayja ninakiwa taqpacha cuerpo wali ak'antarakixa, castellano arunxa uñt'apxiwa fiebre uka sutimpi. Kuna pachatixa uka fiebre usu qarwanakaru katunkki ukhaxa usuta qarwanakaxa inakiwa saynaqxapxaraki, janiwa sumpacha sapa urunakaxa manq'asxapxarakiti; chiqasa kuna pachatixa jaqinakapaxa amuyki ukhaxa laqakiwa mä jarro jisnawa ukaru uma walljtayapxirina phasampi, ukwa qarwanaka usutaru umantayapxana. Walja kutiwa jisnaxa qarwanaka awatiri jaqinakaxa sapa urunakawa qarwanakaparu uñch'utipxirina yatiñataki, kawkiri qarwanakasa usutxama sarnaqasipxna ukanaka yatiñataki.

Ukhamarakiwa mayja mayja usunakawa utjaraki, mayaxa satawa muruq'u laq'unakawa ukhaxa puraka taypinwa uñchtaraki, ukata juk'ata juk'ata qarwanakaxa tixikiwa tukxaraki, kuna laykutixa janiwa sumpacha manq'asxiti. Kuna pachatixa qarwanakaxa puraka manqhana kunaymana laq'unakanipki jukhaxa janiwa kunampisa qullaña wakt'ayapkiti; yaqhapa markachiri jaqinakaxa sapxarakiwa, nayra pachatpachawa uka laq'unaka qullañatakixa t'ulanaka manq'ayapxiritayna, kuna laykutixa uka t'ulanakaxa wali qatawa, ukatwa laq'unakaru jiwayarakina. Yaqhapa markanakanxa janiwa kuna t'ulanakaxa utjkarakiti, ukatxa janiwa kunampisa uka usu laq'unaka qullaña wakt'ayapkanti. Ukhamarakiwa puraka manqhana utjarakixa jani uñt'ata usunaka, chiqasa jiphilla manqhanwa jakasipxarakixa, yaqhapaxa chuyma, k'iwcha manqhanakana jakasipxarakixa, uka usunakaxa janiwa kunampisa qullatakarakiti. Uka muruq'u laq'unakaxa pasto chikawa jakasipxarakixa, ukatwa qarwanakaxa pasto chikawa uka laq'unakampi manq'antatarakixa, ukatwa puraka manqhana jaqasixa.

Chiqasa uka muruq'u laq'unakaxa kunjamsa jark'aqataspa qarwanakata, uka jiskt'awinakawa utjaraki. Wali askiwa sumpacha yatxapt'añaspa uka usu tuqinakata. Kuna pachatixa uka

⁸⁵ Vacafior, Luis, 2007.

muruq'u laq'unakaxa puraka manqharu mantataxi ukhaxa qarwanakaxa juk'ata juk'ata t'ukhartatakiwa uñjasipxarakixa, ukhamarakiwa t'arwanakapaxa inakiwa jikirtaskarakixa, ukatwa yaqhapa jaqinakaxa yatipxaraki usunitapata. Jisnawa markachiri jaqinakaxa sapxarakiwa: *"Usuta qarwanakaxa qhanapuniwa sarnaqarakixa, kuna laykutixa, inakiwa pampanakanxa sayaskarakixa, janiwa suma manq'asxiti, ukhamaraki jipiski, qhipakiwa sarnaqarakixa ukhamurusa q'alakiwa tixirtxarakixa"*⁸⁶ sasawa sapxarakixa.

23. Mayja mayja kasta qarwanaka uywatarakina

Inka pachatpachawa paya kasta qarwanakawa utjatayna aka Qullasuyu markanxa: mayirinx a uywapxänwa **paqu**, pardo, (carneros de lana) qarwanaka wali jach'a t'arwanakani, payirinx a uywapxarakinwa jani t'arwani qarwanaka, chiqasa uka qarwanakaxa wali jach'anakwa uywapxana, kuna laykutixa kunaymana q'ipinakana khumuñatakiwa annaqapxana⁸⁷. Chiqpachasa, nayra pachatwa paya kasta qarwanakwa markachiri jaqinakaxa uywapxiritayna. Jichhaxa wakisiwa sumpacha qhañanchañasa aka paya kasta qarwanaka tuqitanakata. Armando Cardozo, jupa yatxatiri jaqixa sarakiwa, jichha pachanxa jilpacha uywasipkiwa q'ara qarwanaka ukhamaraki, t'amphulli qarwanaka juk'aki markachiri taypinakanxa uywapxaraki. Jisnawa t'amphulli qarwanakaxa ukhamaraki sapxiwa ch'uku qarwanakaxa, yaqhapa markanakanxa sapxarakiwa t'aja sutimpi uñt'atarakiwa⁸⁸. Yaqhapa markachiri jaqinakaxa sapxarakiwa kimsa kasta qarwanakwa uywapxarakixa: mayirinx a jisnawa t'amphulli qarwanaka, sapxarakiwa t'axa qarwanaka, payirinx a uywapxarakiwa q'ara qarwanaka,

Akanxa uñjasiwa walja qarwanakawa uyupana anantataski.

86 Quintin Laura 19/09/2011.

87 Dedenbach Salazar, Sabine, 1990.

88 Cardozo, Armando, 1995.

kimsirinxá uywapxarakiwa mayja t'amphulli ukhamaraki q'ara qarwanaka. Chiqasa uka qarwanakaxa tantiyu qarwanakakiwa⁸⁹. Jisnawa t'amphillu qarwanakaxa wali jach'a t'arwanakwa jilayapxarakixa, ukatwa sapxarakixa t'amphulli qarwanakaxa alpaka kipkakiwa uñjasirakixa. Yaqhapa markanakanxa sapxarakiwa, t'aja, ch'uku ukhama sutinakaniwa. Yatisirakiwa nayra pachatpacha inka jaqinakaxa t'amphulli qarwanakwa wali uywapxirina, kuna laykutixa jach'a t'arwanata jilayapxan, ukatwa sapa maranakaxa kunaymana isinatwa lurapxirina.

Nayra pachaxa janiwa kuna isinakaxa alasiñatakixa utjkänati aka markachiri taypinakana, ukatpi sapa mayni familia taypinwa, jupanakakiwa sapa maranakaxa isinakapa lurasipxirina, p'itasipxirina, t'arwanakata qapupxäna, sawupxäna, ukhamarakiwa kustalanaka sawupxäna, wiskanaka k'anapxana. Ukatpi nayra pachatpachawa markachiri jaqinakaxa t'amphulli qarwanaka amanuta uywasipxana jach'a t'arwanitapata. Chiqasa nayra pachaxa wali munasinxá qarwa t'arwanaka, kuna laykutixa isinaka lurapxana ukhamaraki sawupxana juyranaka turkasiñataki yaqha markanakana. Jisnawa nayraxa paypacha kasta qarwanaka wali suma munata annaqasipxana. Jichha pachanxa taqikunasa mayjakixiwa, chiqasa markachiri jaqinakaxa janiwa nayrjama t'amphulli qarwanaka uywxapxiti, ukhamarusa janiwa nayra pachanapxama t'arwanakaxa munataxiti, jichha pachanxa markachiri jaqinakaxa khathunakanxa kunaymana isinaka alasxapxaraki, ukatpi jisnaxa janiwa jichha pachanxa nayrjama warminakaxa sawjapxiti, taqi isinakaxa khathunakata alasitakixiwa.

Jichhaxa amuyt'añaniwa q'ara qarwa tuqinakata. Yatxatiri jaqinakaxa sapxarakiwa, inka pachatpachawa paya kasta qarwanakaxa uywapxiritayna: q'ara ukhamaraki t'amphulli qarwanaka. Chiqasa q'ara qarwanakaxa uywapxiritaynawa q'ipinaka khumnaqañataki

Mä ch'iyara qarwawa uñch'utisinaraki

89 Juan Cruz Quispe 20/09/2011.

markata markakama, ukatpi uywapxana wali jach'a qarwanaka, ukatakixa wali suma ajllipxiritaynaxa, ukhamaraki yaqha tama annaqapxana, awatipxana wali suma ch'amani qarwanakañapataki; ukhamarakiwa yaqhapa markanakanxa uywapxana q'ara qarwanaka, kunaymana q'ipinaka apnaqañataki. Chiqasa taqi markanakanxa urqu qarwanakaxa wali muntanwa, kuna laykutixa jathi q'ipinakwa sapa urunakaxa apnaqapxana.

Mã ch'iyara qarwawa uñch'utisinaraki

Jisnawa, jichha pachanakanxa mayja mayja amtanakawa utjaraki, janiwa kunasa nayrjamaxiti, janiwa qarwanakampi jaya markanakaru markachiri jaqinakaxa sarxapxiti, kuna laykutixa taqi markanakanwa utjaraki kunaymana qhathunaka, uksanwa taqi kunanatsa alasitaxarakixa, aljasitaxaraki ukhamata qullqinaka jikxatapxarakixa; ukhamarusa jichha pachanxa janiwa walja qarwanakaxa uywataxiti marka taypinakana, kuna laykutixa uraqinakaxa juk'a juk'ata jisk'arukiwa tukutaxaraki aka Qullasuyu markanakanxa, ukatwa qarwanakaxa jani nayrjama waljpacha uywataxiti. Jisnawa markachiri jaqinakaxa janiwa jach'a qarwanaka uywapxiti, kuna laykutixa jichha pachanxa uraqinakaxa taqichaqana jisk'anakakixiwa.

Maysa tuqitxa jisnawa, nayra pachaxa janiwa thakhinakaxa utjirikanti, ukhamaraki auto jisnawa ukasa janiwa utjirikanti, ukatpi markachiri jaqinakaxa walja qarwanakwa sapa maranaka uywanakapata yaqha markanakaru sarantapxirina, turkasiñataki, jikxatañataki juyranaka junt'u marka tuqinakana. Khitinakatixa qamasipkana thaya markanakana sapa maranakawa ukha jaqinakaxa wakt'ayasipxirina jaya markanakaru

Akaxa maya ch'iyara qarwanakaxa sayaskaraki

sarañataki. Jichha pachanxa qarwanakaxa uywataxiwa mayja amtanakampi, kuna pachatixa qarwanakaxa paya ukhamaraki kimsa maranixi ukhaxa laqakiwa khathuna aljataraxaki, ukatpi jisnaxa markachiri jaqinakaxa aljañatakiwa urqu qarwanaka uywxapxarakixa; ukhamarusa q'ara qarwanakaxa wali munataxiwa jichha pachanxa kuna laykutixa kharipki ukhaxa wali jach'awa uñatatarakixa, ukatpi suma chaniparu khathunaka aljasipxarakixa.

Jichha pachanxa khaya Provincia Ingavi ukxa markanakanxa q'ara qarwanakakiwa uywataraxaki. Chiqasa urqu q'ara qarwanakaxa uywataxiwa khathunaka aljañataki, ukatwa qullqinaka markachiri jaqinakaxa jikxatapxarakixa isinaka, juyranaka alasiñataki⁹⁰. Jisnawa urqu qarwanakaxa paya, kimsa marankamawa uywatarakixa, nayra urqu qarwanakaxa uywatanwa paqallqu, kimsaqallqu marankama, kuna laykutixa sapa maranakawa jaya markanakaru q'ipinaka khumupxirina. Khaya provincia Ingavi ukxa markanakanxa janiwa t'amphulli qarwanakaxa uywataxiti ukhamarusa markachiri jaqinakaxa janiwa munxapxiti t'amphulli qarwanaka uywaña, kuna pachatixa t'amphulli qarwanaka kharipkana ukhaxa janiwa chaniparjama qhathunaka aljasipkanti.

24. Qarwa t'arwa yawiraña sawuñataki mismiñataki

Jichhaxa qhanañchañaniwa nayra pachaxa kunjapachansa qarwa t'arwa yawiña tuqinakata, Sabine Dedenbach siwa, inka pachanxa taypi sata uka phaxsinwa qalltapxana qarwa t'arwanaka yawiraña, ukhamarakiwa jilpacha yawipxanwa alpaka uka uywanakaru, ukhamaraki t'amphulli qarwanakaru yawirapxirina; chiqasa kuna pachatixa t'arwanaka yawirapkana ukha urunakaxa phunchawinakwa wakt'ayapxana taqi chuymana k'uchirt'asiñataki ukhamata walja qarwanaka mirañapataki⁹¹. Chiqaxa,

Akaxa maya ch'iyara qarwanakaxa sayaskaraki

90 Ukanakaxa uñjatawa khaya provincia Ingavi Ch'ijipukara markana.

91 Dedenbach, Sabine, 1990.

markachiri jaqinakaxa nayra pachatpachawa qarwa t'arwanaka yawirapxiritayna khaya taypi sata phaxsinakana, ukhamarakiwa, iwija t'arwanaka yawipxirina kunaymana isinaka lurañataki.

Chiqasa qarwa t'arwanakaxa qapupxirinwa kunaymana isinaka sawuñataki, ukhamaraki p'itapxirina taqi kasta chompanaka. *Colonia* pachanxa iwija t'arwanakaxa yawirapxanwa ikiñanaka sawuñataki. Jisnawa markachiri jaqinakaxa janiwa kuna phaxsinakansa t'arwanaka yawirapxirikanti, jani ukasti sata qallta, taypi sata ukhamaraki lapaka uka phaxsinakanwa yawirapxiritayna, kuna laykutixa uka phaxsinakanwa pachaxa mä juk'aki thayarkina⁹². Chiqasa markachiri jaqinakaxa wali suma amuyapxirina, janiwa juyphi pachanakaxa t'arwanakaxa yawirapxirikanti, kuna laykutixa taqiniwa sapxana thayxaspawa sasawa jani yawirapkanti thaya pachanakaxa.

Jichha pachanxa taqi kunawa mayjt'atarakixa, janiwa nayrjama qarwa t'arwanakaxa yawiratäxiti, ukatpi jisnaxa markachiri jaqinakaxa sapxarakiwa: *"Nayraxa sapa maranakawa t'arwanakaxa yawirapxana, ukata lurasipxana taqi kasta isinakapa; jichaxa pachanxa janiwa ukhamaxiti, inakiwa t'arwanakaxa tukusiskaraki, janiwa sapa maranakaxa t'arwanakaxa nayrjama yawirataxiti; chiqasa janiwa nayrjama t'arwanaka munataxiti"*; Chiqasa mayja mayja amtanakawa jichha pachanxa utjxaraki markachiri taypinxa; yaqhapa markanakanxa qachu qarwanakaruwat'arwanakaxa yawipxarakixa (paya ukhamaraki kimsa marani qarwanakaruwa); nayraxa janiwa q'ara urqu qarwanakaruxa yawirapxirikanti, kuna laykutixa, markachiri jaqinakaxa sapxanwa, urqu qarwanakaxa q'ipinaka khumuñatakiwa sasawa sapxirina. Chiqasa q'ipinakaxa katunwa kuna pachatixa qarwanakaxa jach'a t'arwanakanikana ukhawa, ukata yaqhapa jaqinakaxa janiwa urqu qarwanakaruxa yawirapxirikanti.

Akaxa maya ch'iyara qarwanakaxa sayaskaraki

92 Casaverde, Juvenal, 1989; Jeri Leon, Antonio, 1989.

Markachiri jaqinakaxa sapxärakinwa: “Nayraxa urqu qarwanakaxa janiwa t’arwanakapaxa yawirañakanti, kuna laykutixa phisqha marañapxi ukhawa khuthunakaxa aljapxirina, yaqhapaxa alakipa jaqinakaruwa aljapxirina, ukhamaraki janiwa urqu qarwanakaruxa t’arwanaka yawirañakiti, kunata? Chiqasa uka t’arwaparuwa qi’ipixa katuraki”. Maysa tuqitxa, yaqhapa markanakanxa thiyataki qarwa t’arwanaka yawirapxiritayna, janiwa yaqapkanti qachuspa urquspa kipkaki yawirapxana; ukatpi jisnaxa, qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa t’arwanakata taqikuna lurapxirina, t’arwanakata qapupxirina, mismipxirina wiskanaka, ukhamaraki k’anthapxana ikiñanaka sawuñataki.

Akaxa maya ch’iyara qarwanakaxa sayaskaraki

Jichha pachanxa yaqhapa yaqhapa jaqinakakiwa t’arwanaka yawisipkaraki. Ukata jiskt’awinakaxa utjarakixa, ¿kunatsa jichha pachanxa qarwanakaxa yawirataxpacha? Chiqasa wali askiwa sumpacha qhanañchañasaxa. Jisnawa, jichha pachanxa mayjakixiwa taqikunaxa, janiwa nayrjamaxiti. Janiwa markachiri jaqinakaxa sapa maranakaxa t’arwanaka yawirxapxiti, janiwa nayrjama t’arwanaka munxapxiti, kuna laykutixa taqikunasa qhathunakata qullqimpi alakixiwa: yanaka, isinaka, radio, calamina, arroz, fideo, taqi kasta manq’anaka.

Chiqasa aka pachanakanxa, waynanakaxa tawaqunakaxa janiwa yatxapxiti sawuñanaka, wiska k’anañaka, kuna laykutixa jupanakaxa khathunakanwa taqikuna alasxapxarakixa isinaka, zapato ukhamarakiwa awkinakapa taykanakapa janiwa jichha pachanxa wawanakaparuxa sawuñanaka tuqinakata yatipxapxarakiti; ukata jichha pachaxa janiwa qarwa t’arwanaka yawirataxiti, kunatixa janiwa nayrjama qarwa t’arwanaka munataxiti, chiqasa janiwa qarwanakata jaya markanakaruxa sarxapxarakiti.

Jichhaxa waynanaka tawaqunaka jach'a yatiquña utanakaruwa mantapxaraki suma yatiquñataki aka Bolivia markaru nayraqataru laqanchañataki, janiwa markanakapana qamaña munxapxarakiti, ukatwa patata chukiyawu uñtatakiwa sarxapxarakixa; yaqhapa waynanakaxa ukhamaraki tawaqunakaxa anqa markanakaruwa sarxapxarakixa juk'ampi qullqinaka jikxatañataki. Chiqasa jichha waynanaka tawaqunaka mayja amtanakampiwa sarnaqapxaraki. Jisnawa khaya Condorini ukxa markanxa yaqhapa warminakaxa sawusipkarakiwa, ukhamarakiwa marka taypinakanxa wali suma uñt'atapxarakiwa. Ukxa markanxa ikiñanaka, awayunaka sawupxarakixa; chiqasa uka sawuri warminakaxa anqa markanakata jutapki uka jaqinakaruwa aljapxarakixa. Ukatwa uka warminakaxa sapxarakiwa: *"Janiwa wawanakaruxa sawuñanakatxa yatichataxiti, kuna laykutixa tawaqunakaxa jach'a yatiquña utanakanwa yatiquña munapxi, uka amtanakampikiwa sapa urunaqaxa sarnaqapxaraki, janiwa sawuñanaka yapxapxarakiti"*⁹³.

25. Qarwa t'arwanakatxa kunanaksa lurapxiripachana

Chiqasa wakisiwa jiskt'asiña, ¿Nayraxa kunanatsa t'arwanakata lurapxiripachana?, ¿kunanatsa lurapxiripachana qarwa t'arwanaka? Jisnawa wakisiwa qarwa t'arwanaka tuqita suma amuyt'añasaxa. Yatxatiri jaqinakaxa sapxarakiwa, inka pachatpachawa qarwa t'arwanakata taqikuna lurapxiritayna, jisnawa kunaymana isinaka, chompa, wayitanaka, ukhama taqikuna sawupxirina, p'itapxirina markachiri jaqinakaxa; ukata jisnaxa khaya pachatpachawa wali munapxirina qarwa t'arwanaka kunaymana isinaka lurañataki. Inka pachanxa walja warminakawa utjana, wali yatxatata sawuña tuqinakata. Chiqasa

Akaxa mä kuka apnaqaña wistallawa uraqina apñuqañataski.

93 Juan Cruz, 17/10/2011.

uka warminakaxa sapa urunakawa wali sawupxirina, p'itapxana gobierno Inka laqanchayiri jaqinakataki.

Chiqasa *colonia* pachanxa taqikunawa mayjt'atayna, kuna laykutixa taqi markanaka taypinakwa sawupxirina, ukatpi español jaqinakaxa caciques jaqinakaruwa achipt'asina jaqinaka mayt'asiñataki, ukatakixa mä contrato lurapxirina, ukanwa purapata amuyt'apxana, amtapxana phuqhañataki. Caciques jaqinakaxa markachiri warminakaruwa kunaymana p'itapxana, wayitanaka sawupxana, ikiñanaka, kustalanaka wakt'ayapxana, ukhamarakiwa chachanakaxa qarwa t'arwanakata wiskanaka k'anapxirina; khaya pachanxa español jaqinakaxa wali munapxänwa kustalanaka juyranaka, thajanaka, tunqunaka qarwanakata khumuñataki; ukhamaraki khaya *colonia* pachanxa español jaqinakaxa comercio ukanatwa irnaqapxana, ukatakixa munapxanwa walja wiskanaka, kustala sawutanaka; chiqasa juyranaka apnaqañatakixa wakiwa munapxana wiskana ukhamaraki kutalanaka, ukanaruwa taqikuna winantapxana qarwanakaru khumxatañataki.

Colonia pachanxa janiwa caciques jaqinakaxa sawupxirikanti, jani ukasti markachiri warminakaruwa amanuta sawuyapxirina, aruma urunakawa sawuyapxirina español jaqinakataski, ukhamata amtatarjama phukhapxirina. Jisnawa markachiri jaqinakaxa sawutapakxa janiwa kuna qullqinapxa katuqapxirikanti español q'ara jaqinakatxa, jani ukasti caciques jaqinakakiwa qullqinaka qatuqasipxäna *español* jaqinakata. Chiqasa caciques jaqinakaxa qullqinaka

Akaxa k'anatullma sata sutimpi uñt'atawa

Akaxa mä waqawa pitunaka apasifiñataki

katuqasipxana *impuesto colonial* ukanakampi phukhañataki, janiwa markachiri jaqinakaru kunsu waxt'apxirikanti. Yatxatiri jaqinakaxa uka tuqita qhanañchapxiwa, markachiri jaqinakawa uywanakapatwa t'arwanaka yawirapxirina qapuñataki, ukhamaraki yaqhapa caciques jaqinakaxa walja t'arwanakwa churapxirina markachiri warminakaxa kustalanaka sawuñapataki ukhamaraki wiskanaka k'anañataki.

Jichhaxa sumpacha qhanañchañäni wiska tuqinakata; chiqasa wiskaxa qarwa t'arwanakata k'anatawa. Markachiri jaqinakaxa sapxarakinwa, wiskanakaxa qarwa t'arwanakapwa luratarakixa, kuna laykutixa walja maranakawa wiskanakaxa apnaqañataki, ukatwa qarwa t'arwanakata jaqinakaxa k'anapxarakixa; kuna pachatixa wiskanakaxa qarwa t'arwanakata k'anatakana ukhaxa, walja maranakawa apnaqapxana, janiwa laqaki mirq'isirikanti, chiqasa sapa urunakawa wiskanakampixa q'ipinaka khumupxirina. Sapa familia taypinwa, wiskanakaxa chachanaka k'anatanwa. Nayraxa, walja wiskanakawa k'anapxiritayna q'ipinaka qarwanakaru chinuntañataki, ukhamarusa wiskanaka wali munatanwa qarwanakaru ñach'antañataki. Sapa familia taypinxa sapa maranakawa phisqha tunka ukhamaraki suxta tunka wiskanakwa k'anapxiritayna juyranakampi turkañataki ukhamaraki sapa sarawinkanwa walja wiskanaka apasipxirina. Chiqasa sapa sarawinkanwa pusi ukhamaraki kimsa tunka qarwanakampiwajaya markanakaru sarapxirina, ukhamarakiwa walja wiskanakwa apasipxana q'ipinaka ñach'antañataki, ukhamarakiwa sapa samart'awinkanwa wiskanaka jakhupxirina jani chhaqañapataki.

Akaxa mä wiskawa qarwa t'arwata luratawa uraqina ignuqataski

Aka kimsa sawutanakawa uñjasiraki, waqa, qarwa kustala ukhamaraki asnu kustala

Nayra pachata warminakaxa sapa maranakawa k'anasipxana k'anatullmanaka ñik'utanaka k'anasinñataki, ukhamarakiwa jupanakaxa munapxanwa k'anatullmana phuchanakapa k'anasinñapataki; ukhamarusa jisnawa tawkanakawa k'anapxirina taqi familia tuqinakataki. Chiqasa yaqhapa warminakaxa sapa maranakawa k'anapxana yaqha markanakaru apañapataki juyranakampi turkañataki. Jisnawa junt'u markanakanxa janiwa k'anatullmanaka k'anapxirikanti kuna laykutixa janiwa uksa markanakanxa qarwa t'arwanakaxa utjkarakiti. Khitinakatixa sarapki junt'u markanakaruxa, uka jaqinakaxa sapa maranakawa masinakapataki apapxirina juyranakampi turkasiñataki; ukatpi jisnaxa sapa sarawinwa apapxirina pusi ukhamaraki phisqa k'anatullmanaka. Chiqasa k'aniri warminakaxa sapa maranakawa lurapxirina qarwa t'arwanakata, kuna laykutixa satipxanwa yaqha markanakanxa wali munapkaxa k'anatullmanaka.

Qarwa kustala juyranaka apñaqañataki

Akaxa asnu kustalawa, ukatpi wali jachpachaxa

Aka Qullasuyu markanxa *colonia* pachatpachawa sawupxiritayna taqi kasta wāqanaka sata sutimpi uñt'apxana. Chiqasa uka waqanakanxa kunaymana pitunakwa winantapxana sapa sarawinakana, ukatwa ch'ankhampi ñach'anpaxana. Uka waqanakaxa jisk'anakakiwa sarapxirina, chiqasa janiwa kustalanapxama jachpachakiti. Jisnawa uka waqanakaxa siwara ukhamaraki qañawa pitunakwa winantapxirina, ukata apasipxirina jaya markanakaru sarañataki. Khaya *colonia* pachanxa caciques jaqinakaxa kunaymana pitunatwa markachiri jaqinakaru lurayapxirina jaya markanakaru sarañataki, ukatwa walja waqanakwa thakhina sarañataki

apasipxirina. Ukhamaraki yatisirakixa, khaya *colonia* pachanxa caciques jaqinakaxa walja pitu waqanatwa Potosi markaru apapxirina aljañataki; ukatpi walja phaxsinakawa markachiri jaqinakaxa pitunaka wakirayapxirina, ukhamaraki waqanakaru winarapxirina aljañataki. Chiqasa uka wäqanakaxa qarwa t'arwanakata sawutawa, ukatwa walja walja maranakawa markachiri jaqinakaxa apnaqapxarakina.

Chiqasa waqanakaxa kunaymani sami luratawa: janq'u tarwanakata, ch'iyara t'arwanakata ukhamaraki chupika t'arwanakata; yaqhapa markachiri jaqinakaxa paya samitkwa lurapxarakixa: janq'u t'arwampita ukhamaraki ch'iya t'arwampita. Nayra pachatpachawa markachiri jaqinakawa sapa maranakawa waqanaka sawupxana: mayirinxsa sawupxanwa familia taypina apnaqasiñataki, kuna laykutixa chachanakaxa kunaymana yaqha markanakaruwa saripxirina ukatakiwa pitunaka waqanakaru apasiñataki thakhinaka manq'asiñataki; payirinxsa markachiri jaqinakaxa sawupxirinwa caciques jaqinakataki, kuna laykutixa uka jiliri irpirinakaxa wali munapxana waqanaka pitunaka apnaqañataki, ukhamaraki munapxana qawanaka pitumpi aljañataki. Chiqasa khaya Potosi marka tuqinwa pitunatxa waqanakatakiwa aljapxirina markachiri jaqinakaru, ukatakiwa walja walja waqanaka munapxana.

Jichhaxa qhanañchañaniwa kustala tuqinakata. Chiqasa *colonia* pachanxa markachiri jaqinakaxa walja walja kustalanakwa sawurapxirina kunaymani yaqnaka apnaqañataki: mayirinxsa jisnawa markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa sawupxirina español q'ara jaqinakataki, chiqasa uka jaqinakaxa wali munapxana taqi kasta kustalanaka yanaka winantañataki, ukhamaraki kustalanakata apnaqapxana ch'uqinaka, jawasanaka, tuntanaka; payirinxsa markachiri jaqinakaxa qarwa t'arwanakapwa sawupxirina kunaymana kasta kustalanaka caciques

Mã chachampi warminpiwa asnuru ch'uqinaka
khumxatasipkaraki

jaqinakataki; chiqasa jupanakaxa walja walja kustalanaka munapxana juyranaka apañataki Potosi markakama, kuna laykutixa caciques jaqinakaxa juyranakwa aljapxana, alasipxana ukhamata qullqinaka jikxatapxana; kimsirinx markachiri jaqinakaxa kustakatwa sawusipxarakina jupanakataki, chiqasa qarwanakampi sariri jaqinakaxa walja walja kustalanapwa munapxana juyranaka apnaqañataki, ukhamaraki kustalanakwa munapxana jayunaka, phasanaka apnaqañataki.

Jisnawa walja kasta kustalanatwa markachiri jaqinakaxa sawupxirina. Chiqasa markachiri jaqinakaxa sawupxarakinwa jach'a kustalanaka, ukanakaxa apnaqatanwa asnunakaru khumuñataki. Jisnawa nayra pachatpachawa sapa *familia* taypinxa warminakawa suma yatxatapxirina kustalanaka sawuña tuqinakata. Khitinakatixa sumpacha kustalanaka sawupkana ukanakaxa wali askirxama uñjatanwa markachiri taypinakana. Chiqasa, nayra pachatpachawa kustalanaka munapxana taqi markanakana juyranaka imañataki, winañataki, khumnaqañataki. Jisnawa taqi

familia taypinwa kustalanakaruwa apnaqapxana ch'uqinaka, thajanaka, yanaqa apnaqapxana; ukhamarakiwa taqi junt'u marka tuqinakanwa wali munapxana kunaymana kasta kustalanaka, chiqasa jupanakaxa munapxanwa yanaqa apnaqañataki: ch'uqinaka, jawasanaka, tunqunaka winantapxana asnunakaru khumuñataki. Ukatwa junt'u markankiri jaqinakaxa thaqhapxanwa jach'a kustalanaka asnunakaru khumxatañataki. Sapxiwa asnunakaxa kimsa ukhamaraki pusi arroba jathi q'ipinatwa khumtapxarakixa; markachiri jaqinakaxa sapa sarawinakanwa paya tuunka asnu kustalanapwa apapxirina juyranakampi turkasiñatakixa. Yaqhapa jaqinakaxa masinakapatakiwa mä phisqa ukhamaraki pusi asnu kustalanaka apapxirina; kuna pachatixa utaparu puripxana ukhaxa laqakiwa masinakaparu asnu kustalanaka churapxirina.

Mä chachampi warminpiwa ch'uqi aptasiki

Jichhaxa qhanañchañaniwa qarwa kustalanaka tuqitanaka. Chiqasa taqi kasta kustalanakawa utjarakixa; jisnawa nayra pachatpachawa markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa qarwa t'arwanaka yawirapxirina kustalanaka sawuñataki; jisnawa sapa *familia* taypinwa warminakaxa nayraqata qapupxäna qarwa t'arwanakata, ukhamaraki sapa urunakawa k'anthapxäna walja ch'ankhanaka wakt'añataki, kuna pachatixa walja ch'ankhanaka qaputaxi ukhawa sawuñataki wakt'ayaña qalltapxana.

Akaxa mä istallawa uraqina ch'usna kuka apnuqataski

Nayra pachatpachawa markachiri jaqinakaxa walja walja qarwa kustalanakwa munapxirina juyranaka markata markakama apnaqañataki. Ukhamarakiwa qarwa kustalanaka munapxirina español q'ara jaqinaka, chiqasa jupanakaxa qarwanaka mayt'asipxana ukatakiwa munapxana yanaqa khumnaqañataki; ukhamarakiwa kustalanaka munapxana caciques jaqinakaxa juyranaka apnaqañataki, ukhamaraki kunaymana juyranaka khumunaqañataki; chiqasa caciques jaqinakaxa taqi kasta juyranakwa apnaqapxana aljañataki: ch'arkinaka, ch'uñunaka, tuntanaka, pitunaka, tunqunaka, apillanaka; maysa tuqitxa jisnwa markachiri jaqinakaxa munapxarakinwa walja kustalanaka, ukatwa sapa *familia* taypinwa mayja mayja kustalanakwa sawupxirina, yaqhapaxa mayja ch'iyara ch'ankhanakata sawupxana ukhamarakiwa sawupxana mayja ch'ixi kustalanaka. Jilpacha qarwa kustalanakaxa paya arroba ch'uñunaka ukhamaraki jawasanaka winantataxa phuqhakiwa uñjasina; ukatpi jisnaxa markachiri jaqinakaxa amanuta qarwa kustalanaka sawupxirina jani qariñapataki.

Akaxa jach'a qulluwa wali janq'uki khunutaski

Sariri jaqinakaxa kimsa tunka ukhamaraki pusi tunka kustalanakwa jayunaka, thajanaka, phasanaka khumuñataki munapxirina, ukhamarusa munapxarakinwa pusi tunka, phisqa tunka

asnu kustalanaka apapxirina juyranakampi turkasiñataki. Sariri jaqinakaxa masinakapatakiwa apapxirina churañataki, chiqasa ukatakixa suma kustalanaka ajllipxirina masiparu churañataki. Kuna pachatixa kustalanakaxa wali thanthaxana ukhaxa, jaqinakapaxa karunatwa sapa qarwataki apnaqasipxana, kuna laykutixa sapa qarwanakawa atipata karunampi jat'xatapxana jani q'ipinaka jaquptañapataki. Markachiri jaqinakaxa thaxtha karunakampiwa sapa qarwanakaruxa jat'xatapxana, jani ukasti q'ipinaxa janiwa kaqt'arakiti. Kuna pachatixa jaya markanakata purinipkana ukhaxa janiwa karunanakxa laqaki apaqapxirikanti, jani ukasti suyt'apxirinwa q'ala thayarañapataki, ukatwa jaqipaxa karunanaka iqaqapxirina.

26. Qarwa ch'akhanaka ukhamaraki sullunakata amuyt'añani

Nayra pachatpachawa kunaymana lurapxäna qarwa ch'akhanakata, chiqasa janiwa qarwa ch'akhanakaxa ukhamaraki jaqtapkänti, jani ukasti suma imasipxirina taqikuna lurañataki. Denise Arnold ukhamaraki Juan Dios de Yapita jupanakaxa sapxiwa, qarwa t'arwanakapxa kunaymana kustalanaka, wiskanaka, q'urawanaka lurapxäna, ukhamaraki lik'inakatxa lurapxänwa espilma michiru arumanaka qhantasiñataki; mayasa tuqitxa, qarwa liq'inakatxa jaya markanakaruwa apasipxirina qarwa kayunakata jusq'usiñataki, ukhamarakiwa sariri jaqinakaxa qarwa lik'inakampiwa kayunakapata jusq'usipxarakina, ukhamaraki apasipxana thakhina manq'anaka phayasiñataki.

Chiqasa qarwa lik'inakaxa wali manatänwa markachiri taypinakana, jisnawa junt'u markanakana ukhamaraki thaya markanakana

Aka kimsa wich'uñanakaxa qarwa ch'akhanakata luratawa

Aka kimsa wich'uña sawuñatakiwa munapxäna

taqikuna lurañatakiwa apnaqapxana. Jisnawa qarwa lik'inakaxa munatanwa jach'a qullunakaru yupaychañataki, ukatakiwa lik'inakampi yapt'apxirina. Chiqasa markachiri jaqinakaxa manq'asiñataki, jaya markanakaru sarañataki, qarwanakaru jusq'uñataki, ukhamaraki waxt'anaka lurañatakiwa qarwa lik'inaka munapxirina; ukatpi kuna pachatixa qarwanaka kharipkana ukhaxa taqi lik'inakawa mä lamanuru apthapitana suma imañataki. Yaqhapa jaqinakaxa qarwa lik'inaka munapxirina kuna pachatixa sataña qalltapxana ukhawa mä waxt'a lurapxirina ch'uqinakaxa suma achuñapatak, ukhamaraki lik'inaka apnaqapxana kuna pachatixa wak'anakaru yupaychapxana, achipt'asipxana walja uywanaka uywañataki. Chiqasa nayra pachanakaxa, yaqhapa maranakaxa mach'anakawa utjana, uka pachaxa markachiri jaqinakaxa qarwa lik'inakampiwa manq'anaka phayasipxana, kuna laykutixa janiwa utjirikanti qarwa ch'arkixanakaxa.

Yatxatiri jaqinakaxa qhanañchapxiwa cálculos intestinales qarwa jiphilla qalanakaru uñtatawa qarwa puraka manqhata apsupxirina, chiqasa ukanakaxa wali k'ayawa imasipxirina, kuna laykutixa usunaka qullasiñataki walixa sasawa apnaqapxirina⁹⁴. Ukhaxa saña muniwa qarwanakatxa taqikuna lurapxirina: ch'arkinaka, ukhamaraki lik'inakatxa waxt'anaka wakt'ayapxana, ukhamaraki manq'anaka phayasipxana.

Akaxa qarwa sulluwa qala patana apnuqataski

Jisnawa janiwa suma qhanañchatakiti kuna pachanakatsa qarwa ch'akhanakata wich'unaka lurapxana aka Qullasuyu taypinakanxa. Yatxatiri jaqinakaxa sapxarakiwa, nayra pachanakaxa qarwa ch'akhanakatwa wakt'ayapxiritayna yapunaka lurañataki, kuna laykutixa janiwa nayra pachanakaxa uñt'apkanti fierro ukanaka, qhipatwa azadón apnaqapxana yapunaka lurañataki⁹⁵; chiqasa janiwa suma qhanañchatakiti kunjamsa nayra pachaxa yapunaka qarwa ch'akhanakampi lurapxiripachäna, janiwa utjkiti juk'ampi yatxatiri jaqinakaxa uka tuqinakata. Wakisiwa suma amuyt'añasa, qhanañchañasa kunsä qarwa kayu ch'akhanakata lurapxiripachana markachiri

94 Denise Arnold ukhamaraki Dios de Yapita, Juan, 1998.

95 Ibid.

jaqinakaxa. Walja kutiwa jistanxa, qarwa aychanakatxa ch'arkinaka wakt'ayapxirina ukana phayasiñataki, ukhamaraki jaya markanakaru sarapkana ukhaxa ch'arkinapwa apasipxirina thakhina phayasiñataki, ukhamarakiwa ch'arkinaka apasipxirina waxt'añataki masinakaparu khaya junt'u markanakana. Jichhaxa juk'ampi qhanañchaskakiñani qarwa ch'akhanakata tuqita. Jisnwa maya *familia* taypina kuna pachatixa qarwanaka kharipkäna ukhaxa taqpacha qarwa chhuchullinakwa suma imasipxäna wich'uña lurasinñataki, kuna laykutixa ukanakampiwa sapa *familia* taypina sawusipxarakixa. Chiqasa janiwa kunatakisa ch'akhanakxa jaqtapkanti, jani ukasti suma imasipxana, ukatwa walja wich'uñanaka lurapxirina jupanaka sawuñapataki, ukhamaraki sapa maranakawa apapxirina junt'u markanakaru juyranakampi turkasiñataki, ukhamarakiwa walja wich'uñanaka apapxirina masinakaparu waxt'añataki, ukhamarakiwa wich'uñanakampiwa yapt'apxirina kuna pachatixa juyranaka turkasipkana ukhaxa.

Jisnawa qarwa chhuchullinakxa walja wich'uñanakwa lurapxiritaynaxa kunaymana sawunaka sawuñataki, chiqasa jisnawa ikiñanaka, punchunaka, istallanaka, qarwa kustalanaka, asnu kustalanaka, awayunaka. Maya *familia* taypinxa sapa maranakawa

Akaxa qarwa lip'ichiwa lupiru wañichitaski

Qarwanaka jarqhañatakiwa wakt'ayapxanwa mä waxt'a taqi qarwanaka katusiñapata

wich'uñanaka lurapxirina, kuna laykutixa, wich'uñanaka paya mara, kimsa ukhamarakiwa apnaqatarkixa, ukhamarakiwa sapa maranakawa walja wich'uñanaka apapxarakixa junt'u markanakaru juyranakampi turkañataki. Jichhaxa wakisiwa jiskt'asiña, kunjamsa lurapxirina wich'uñanaksa. Jisnawa wich'uña lurañatakixa umaruwa jaquntapxirina paya ukhamaraki kimsa semana q'ala chulljañapataki, kuna pachatixa qarwa ch'akhaxa wali chulljataxi ukhakiwa apsupxarakixa kuchillumpi k'achata k'achata suma khithurañataki suma llusk'akiñapataki.

Nayraxa sapa sarawinwa paya tunka ukhamaraki kimsa tunka wich'uñanaka apapxiritaynaxa juyranakampi turkasiñataki, chiqasa juyranakampi turkasipkana ukawa paya, kimsa, phusi wich'uñanakampi yapt'pxana taqi chuymampi taqikuna turkasiñataki. Chiqasauntu makanakanxa janiwa markachiri jaqinakaxa wich'uña lurañanaka yatipkanti, kuna laykutixa janiwa jupanakaxa qarwanaka uywapkanti, ukhamarkiwa yatisixa, khaya departamento de Puno ukxa markanakanxa janiwa wich'uñanaka luraña yatipkanti, chiqasa ukxa markanxa markachiri jaqinakaxa yapunakampiwa sarnaqasipxana. Yapumpi sarnaqasiri jaqinakaxa masinakaparuwa achipt'asipxana wich'uñanaka jikxatañataki.

Akaxa mä qarwa sulluwa kunaymana t'arwanakampi ñach'añtataski

Jichhaxa pachanxa taqikunawa mayjt'atarakixa, chiqasa markachiri jaqinakaxa janiwa lurataxiti wich'uñanakaxa, kuna laykutixa janiwa jichha pachanxa nayrjama sawunakaxa lurataxiti, yaqhapa markanakanatwa warminakaxa sawusipkaraki, ukhamarusa markachiri jaqinakaxa najiwa nayrjama junt'u markanakaru sarxapxiti juyranaka turkasiñataki. Jichha pachanxa janiwa tawaqunakaxa sawuñanakxa yatxapxarakiti, ukhaxa taqichaqanwa uñjasirakixa; tawaqu waynanakaxa chukiyawu amptatakiwa sarnaqasxapxarakiti, janiwa sawuña tuqinakata

amuyataxiti. Ukatpi jisnaxa jichha pachanxa yaqhapa awkinakaxa, taykanakakiwa sawuñanakata yatisipkarkixa, ukhamarakiwa yaqhapa taykanakaxa nayrapachanaka imasipkana uka wich'uñanakwa annaqasipxaraki.

Maysa tuqitxa jisnawa, qarwanaka uywiri jaqinakaxa sapa maranakawa wali tantachasipxana qarwa sullunaka. Chiqasa, sapa familia taypinakanwa utjana walja sullunaka. Nayra pachatwa yaqhapa qachu qarwanakaxa inakiwa wallq'ikasaxa sulluririna; kuna pachatixa qachu qarwanakaxa sullskana ukhaxa sumwa jaqipaxa imasipxäna yaqha markanakaru apasiñataki; markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa walja sullunaka apasipxirina junt'u markanakaru juyranakampi turkasiñataki. Chiqasa junt'u markanakanwa munapxana sullunaka jach'a qullunakaru, jach'a qalanakaru jupaychañataki, ukhamaraki mayipxana usunakata, ñanqanakata jarqhaqasiñataki, ukatwa sullunaka munapxana waxt'anaka lurañataki. Ukhamarakiwa familia taypina munapxana sullunaka waxt'anaka wakt'añataki, kuna laykutixa sullunakwa munapxana usunakata, ñanqanakata jark'aqasiñataki; ukatpi markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa taqi chuymawa wakt'ayapxana waxt'anaka.

Akanxa uñjasiwa kimsa kasta wiskanaka uraqina ignuqataski.

Chiqasa sapa tamanakanwa utjarakina sulluri qarwanakaxa, kuna laykutixa yaqha maranakaxa jani sumapasto jisnawa utjkanti, ukhamaraki yaqhapa qachu qarwanakaxa urqu qarwanakampiwa takintayasipxana ukatwa wallq'ikasaxa sullsupxana. Jisnawa sapa qachu qarwanakwa pusi khitinakatixa wawachirikana, ukhatxa janiwa juk'ampi wawachaña wakt'ayxanti, ukatpi maya markachiri jaqinakaxa sarakina: *“Qarwanakaxa jaqxamawa wawacharaki, mä pusi wawachxi ukhaxa qachu qarwaxa taykakixiwa, kuna pachatixa taykaxi ukhaxa janiwa juk'ampi wawachaña*

wakt'ayxarkiti"⁹⁶. Chiqasa markachiri jaqinakaxa qarwa sullunakxa suma imasipxaraki, kuna laykutixa junt'u markanakanxa wali munapxirina wakt'anaka luptañataki, ukatpi yaqhapa jaqinakaxa wali iwjasipxirina sullunaka apaniñapataki. Kuna pachatixa juyranakampi turkasipkana ukhaxa paya sullunakampiwa yapt'apxana.

Jichha pachanxa markachiri jaqinakaxa janiwa yaqha markanaku sarxapxiti, ukatpi yapunakampi sarnaqasiri jaqinakaxa qhathunakanwa qarwa sullunaka jikxatapxarakixa, yaqhapa jaqinakaxa chukiyawu markaruwa sarapxarakixa qarwa sullunaka alasiñataki. Chiqasa khaya provincia Ingavi tuqinx sapa familia taypinwa qarwa sullunakaxa wali munataskiwa, kuna laykutixa chukiyawu markanwa, ukhamaraki jisk'a markanakanwa qarwa sullunakaxa chaniparu aljasipxarakixa, ukatpi markachiri jaqinakaxa wali suma imasipxarakixa qarwa sullunakpxa. Chiqasa jupanakaxa qarwa sullunapxa munapxarakiwa wakt'anaka wakt'añataki, kuna laykutixa markachiri jaqinakaxa sapxanwa sapa maranakawa achachila, jach'a qullunaku wakt'anaka lurapxana, yupaychapxana sasawa sapxarakixa. Kuna pachatixa jani wakt'anaka wakt'ayapkana ukhaxa kunaymana jani walt'awinakawa ukjaspa sasawa amuyt'apxaraki.

27. Qarwanaka jarqhayaña walja urqu qarwaniñataki

Chiqpachaxa janiwa suma qhanpacha yatiskarkiti kuna pachatsa qarwanakaxa jarqhayapxiripachana markachiri jaqinakaxa. Chiqasa yatisiwa inka pachanxa qarwanakaxa uywapxanwa t'aqa t'aqa walja qarwanaka mirañataki. Jisnawa janiwa sumpacha qhanakiti inka pachanti jarqhañanaka ukjpachana. Qarwanaka mirayañatakixa nayra pachatpachawa sapa maranakawa wakt'ayapxiritayna qarwanaka jarqhayañataki, ukatakixa walja semana jani purinkipanwa

Urqu tamanakawa sarasipkaraki thakhina

96 Fidel Laura 20/07/11.

taqikuna wakist'ayasipxirina, ukatpi maya familia taypinxa jaya markanakaruwa sarapxiritayña ch'uxña laphinaka (coca) jikxatañataki, ukhamaraki kunaymana tunqu kastanaka, ukatpi jarqhayaña uruxa chichanatwa wakt'ayapxana ch'allt'asiñataki. Chiqasa jarqhayaña uruxa taki chuymampiwa taqikuna wakt'ayasipxana, phayasipxana, taqini akhullt'asipxana, taqikunasa amtatarjama mistuñapataki. Jarqhayaña uruxa maya familia taypinxa mä awki jaqinakaruwa achipt'asipxana ch'usña laphinakata uñjat'añapataki; kuna laykutixa sapa familia taypinwa yatiña munapxirina, askikipachaniti qarwanakaru jarqhayaña uksa tuqinakata yatipxana. Chiqasa awki jaqixa ch'uxna laphinakata yatina, aski uruti janicha waki uruki, ukhamarakiwa ch'usna laphinaka akhullt'ana, ukatwa amuyt'ana walikiskaniwa sasa, jani ukasti janiwa walikaniti sasawa yatiyana taqi familia taypina.

Khaya provincia Ingavi tuqinxa jueves ukhamaraki sábado uka urunakawa wakt'ayapxana qarwanakaru jarqhayañataki, kuna laykutixa suma wakiskiri uka urunakaxa sasawa sapxarakirina. Maysa tuqitxa, jarqhayaña uruxa chachaxa ukhamaraki warmixa sankanaka amtasipxana, kuna pachatixa samkasipkana walja qarwanakampi ukhaxa sapxänwa wakisiwa wakt'ayaña jueves urunaka, kuna pachatixa sankasipkana wakanakampi ukhaxa janiwa qarwanakaxa jarqhayaña wakiskiti sasawa sapxarakina; ukhamarakiwa sapxarakinwa, kuna pachatixa sankasipkäna iwijanakampi, asnunakampi ukhaxa sapxänwa, janiwa askikaniti qarwanakaru jarqhayaña sasawa jupanapkama aruskipapxana. Maysa tuqitxa chachampi warminpixa suma amuyt'apxana kawhiri uyunakansa qarwanakaxa jarqhayatäspa uka tuqinakata. Yaqhapa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa sapxarakiriwa, qachu uyuwa wakist'añaspa, kuna laykutixa taqi qachu qarwanakawa laqakiwa katusipxarakiri sasawa jupanapkama aruskipapxarkiri⁹⁷.

Akaxa walja urqu qarwanakawa thakhina sarasipkarakixa

97 Santos Quispe, 17/09/2011.

Yaqhapa jaqinakaxa urqu uyuruwa jarqhayaña wakt'apxarkiri, kuna laykutixa wali aski uyuwa sasawa sapxarakiri. Chiqasa maya familia taypinxa kunaymana amtanakawa utjarakirixa. Yaqhapa familia taypinxa sapa maranakaxa mä uyunaki jarqhayapxarkirixa, kuna laykutixa wali suma yanapt'iri uyuwa sasawa sapxarakiri. Sapa familia taypinwa wakt'ayapxaraki qarwanakaru jarqhayañataki, chiqasa jani sapa maranaka jarqhayapki ukhaxa janiwa qarwanakaxa mirkarakiti. Chiqasa sapa familia taypinwa amtapxaraki qarwanakaru jarqhayañataki; jisnawa janiwa kawkiri phaxsinakansa qarwanakaruxa jarqhayapkärkiti, jani ukasti laqaka ukhamaraki jallu qallta phaxsinakanwa wakt'ayapxaraki. Jisnawa nayra pachatpachawa uka phaxsinakaxa qarwanakaru jarqhayapxiritayna. Markachiri jaqinakaxa amuyt'apxanwa, qarwaqallunakaxa yuriñapataki kuna pachatixa wali jach'anakaxana pasto ukanaka, ukhamata qarwaqallunakaxa wali jach'a jilañapataki. Ukatpi janiwa markachiri jaqinakaxa kawkiri phaxsinapxa qarwanakaparuxa jarqhayapkanti.

Qarwanakaparu jark'ayañatakixa uka uruxa chachaxa ukhamarakiwa warmisa suma chuymampiwa awlata taqikuna wakt'ayasipxäna, ukhamaraki manq'anakxa awlata phayt'asipxäna taqini manq'asiñataki; janiwa uka uruxa warmisa ukhamaraki chachasa kunanakapxa ch'axwapxirikänti. Jisnawa qarwanaka jarqhayaña uruxa chachasa warmisa suma chuymampiwa taqikuna amtapxäna, lurapxana, ukhamaraki taqi chuymampiwa yanapt'iri

Aka foto ukaxa Denise Arnold ukhamaraki Elvira Espejo ukanakana apst'tatawa.

Akanxa walja qarwanakawa uyupana anantataski

jaqinakaruxa katuqt'apxana, aruskipapxana. Chiqasa taqi markanakanwa jiliri jaqinakaxa wali iwxsapxirina jarqhayaña urunakaxa taqi chuyma irnaqañataki, kuna pachatixa jani taqi chuyma lurataxi ukhaxa taqikunasa janikiwa amtatarjama kunasa miskarkispati sasawa qhanañchapxaraki⁹⁸. Qarwanaka jarqhayaña qalltañatakixa maya familia taypinxa achipt'asipxanwa mä jiliri jaqiruwa uyunaka ch'allt'appataki, ukhamaraki permisoapsuñataki illanakata, jach'a qullunakata, achachilanakata, ukhamaraki mayt'ana taqikunasa amtatarjama mistuñapataki; maysa tuqitxa, chachanakaxa warminakaxa qarwanaka jarqhayañatakixa walja jaqinakaruwa achipt'asipxirina yanapt'asiñataki. Chiqasa, uka uruxa qarwanaka jarqhayiri jaqixa aguardiente, azucar, arroz, ukanatwa wakist'asipxaña qarwa uyuru phawsuñataki taqikunasa sumaruki mistuñapataki. Maya familia taypinxa taqiniwa masinapakaxa yanapt'iri sarapxirina (jilanakapa, kullanakapa, awki taykanakapa) qarwanakaru jarqhayañatakixa; kuna laykutixa nayra pachaxa aka Qullasuyu markanakanxa taqiniwa markachiri jaqinakaxa yanapt'asipxäna maynita maynikama. Kawkiri jaqinakatixa markanakana jani yanapt'asipkana ukhaxa janiwa waliruwa uñjatana, k'umitana, jani waliru uñt'atanwa maya familia taypina⁹⁹. Taqi markanakanwa wali yaqatanwa khiti jaqinakatixa taqi chuymampi khuyaptaykana masinakaparu, khamaraki munasina familia taypina. Chiqasa yanapt'asiri jaqinakaxa, munasiri jaqinakaxa wali askiru uñjatanwa markanaka taypinana.

Walja urqu qarwanakawa mä uyuna chinutaskaraki aljañataki

Qarwanaka jarqhayañatakixa jaqinakapaxa alwatawa sartasipxäna aguardiente wakt'ayañataki; nayra pachaxa tunqunakata chicha ukanatwa wakt'ayapxana masinakapampi ch'allt'asiñataki, jichha pachanxa janiwa chichanaka wakiyxapxiti, ukatpi jichhaxa aguardiente ukanakaki apnapxapxarakixa. Ukhamarakiwa, warmixa alwatawa suma manq'anaka phayärkirixa masinakapampi manq'asiñataki. Chiqasa uka urutakixa qhathunakaruwa sarapxirina *arroz*,

98 Ibid.

99 Huanca, Teodosio, 1989; Rocha, Osman, 2004.

azúcar ukanaka jikxatañataki, jarqhayapki uka uruxa suma manq'anaka phayasiñatakixa. Maysa tuqitxa *familia* taypinxa paya tunka, kimsa tunka jisk'a wiskanapwa wakt'ayapxana qachu qarwanakaru chinurañataki. Chiqasa qachu qarwanaka ñach'añatakixa walja chachanakawa munasirakixa, kuna laykutixa maynixa qachu qarwanakaru kapxañapaxa, ukatayaqha chachaxa jisk'a wiskanakampiwa ñach'antarkixa. Kuna pachatixa taqi qachu qarwanakaxa ñach'arataxi ukhaxa wasatawa jaqinakapaxa aguardiente ukampi taqi chuymampich'allt'apxarkixa sapa qarwanakaruxa suma katusiñapataki.

Kuna pachatixa ch'allt'asipkana ukhaxa mayisipxanwa uywirinakata, jach'a achachilanakata, jach'a qullunakata khuyapt'awinaka katuqañapataki. Maysa tuqitxa jisnawa qarwanaka uywiri jaqinakaxa sapxarakinwa, sapa tamanxa taqi kasta qarwanakawa utjaraki sasa, kuna laykutixa, yaqhapa qachu qarwanakaxa sapa maranakawa wawacharakixa, uka kasta qachu qarwanakaxa wali suma munatärakinwa jaqinakapata, chiqasa janiwa qarwaqallunaka jiwaykanti; maysa tuqitxa utjarakinwa ankuta qachu qarwanaka, chiqasa uka qarwanakaxa ajllitänwa jarqhayañataki, yaqhapa qarwanakaxa laqakiwa katusina, yaqhapaxa janiwa laqaki katuskanti, ukatwa wasata wasata jarqhayapxana.

Akanxa walja qarwanakawa uyupana anantataski

Akaxa paya janq'u qarwanakawa Jesus de Machaka tuqina chinutasipkaraki

Ukhamarakiwa mä tama taypina utjarakina tawka qarwanaka, ukanakaxa janiwa jarqhayañataki ajllitaxanti, kuna laykutixa janiwa wawaparu suma uyxaspati sasawa sapxarakirina; ukhamarakiwa tama taypina utjarakina qachu qarwanaka sapa maranakawa wawanakaparu jawayana, chiqasa uka kasta qarwanakaxa janiwa jaqinakapana munatakanti, ukata kipkakiwa ajllitana jarqhañataki. Ukhamarakiwa tamana utjarakina, yaqhapa qachu qarwanakaxa janiwa sapa maranakaxa wawachirikanti, inakiwa sapa maraxa jarqhayapxana, ukatpi uka qarwanakaxa satana jura. Uka qachu qarwanakaxa janiwa jaqinakapata munatakanti, ukatpi yaqhapa jaqinakapaxa jani wawachiritapata aljañatakiwa, ukhamaraki khariñatakiwa uywapxana. Maysa tuqitxa, sapa tamanakanwa utjarakixa qachu qarwanakaxa janiwa suma qarwaqallunakaruxa uywaña wakt'aykarakiti, kuna laykutixa uka kasta qarwanakaxa jisk'a ñuñunikiwa, ukatwa wawanakaparu tixiki uywataki, chiqasa uka kasta qachu qarwanakaxa suma uñt'atarakiwa jaqinakapata. Jisnawa uka kasta qarwanakaxa janiwa q'aya uywataxiti, ukatwa yaqhapa jaqinakaxa janiwa uka kasta qachu qarwanakaruxa jarqhayañatakixa ajllitaxiti, wali munatanwa uywatarakina kawkiri qachu qarwanakatixa suma lik'inaka uywapkirina wawanakaparuxa ukanakaxa.

Chiqasa, taqi kasta qarwanakawa utjarakixa sapa tama taypinakana: yaqhapa qarwanakaxa sapa maranakawa wawachasipxarakixa, ukhamaraki yaqhapa jisk'a qarwaqallunakaraki uywapxarakixa (wali tixi), ukhamarakiwa utjarakixa jani wawachiri qarwanaka (inakiwa sapa maranakaxa jarqhayapxarakixa). Jisnawa chachanakaxa ukhamaraki warminakaxa qarwanaka jarqhayañatakixa sapa qachu qarwanakaruwa ajllipxarakirixa laqaki katusiñapataki, ukhamarakiwa jaqinakapaxa wali suma ch'amani qachu qarwanakaruwa jarqhayañatakixa ajllipxarakixa. Jisnawa maya tama qarwa taypinakanxa mayja usuta qarwanaka janiwa ajllitajapxiti jarqhañatakixa. Ukatpi jisnaxa jaqinakapaxa sapa mayni qarwanakaparuwa suma uñt'asipxarakixa, jarqhayañatakixa wali suma

Mä ch'iyara qarwawa uyupana sayasiskaraki

uñararkixa qachu qarwanaparuxa. Chiqasa kawkiri qarwanakatixa thuq'aki, ukhamaraki usutaki ukanakaxa janiwa ajllitaxiti jarqhañatakixa.

Jaquinakaxa qachu uyuru mantasawa mayata mayatwa qarwanakaru katurasa chakumpiwa wiskaru uñtata ukanakampiwa yapirapxana jarqhayañataki. Chiqasa waljaniwa yanapt'asipxana qachu qarwanakaru ñach'antañataki. Qarwanaka ñachxasaxa jaquinakaxa wasitata wasitatawa mä vaso de aguardiente ch'allt'asipxana ukhamaraki umantapxana, chiqasa taqiniwa suma chuymampi ch'alltasipxarakixa taqi qachu qarwanakaxa katusiñapataki. Chiqasa janiwa

Akanxa paya janq'u qarwanakawa jupanapkama wali ch'urkisipxixa

qachu qarwanakarukixa ajllikanti jani ukasti ukhamarakiwa ajllipxarakixi urqu qarwanakaru, kuna laykutixa jaquinakapaxa nayra pachaxa taqi markanakana wali munapxana t'amphulli kasta qarwanaka, chiqasa nayraxa wali munapxana jach'a t'arwanaka qarwanaka kunaymana isinaka lurañataki, turkasiñataki, ukhamarakiwa munapxana q'ara qarwanaka, chiqasa uka kasta qarwanakaxa kippakirakiwa munapxana jaya markanakaru sarañataki, ukatpi markachiri jaquinakapaxa amanuta ajllipxana urqu qarwanakaru. Ukhamaraki ajllipxana jach'a urqu qarwanaka, wali ch'amani qarwanaka, ukhamaraki ajllipxana taqi kasta saminaka, jisnawa janq'unaka, ch'iyaranaka ukhamaraki alqanaka.

Jisnaxa markachiri jaquinakaxa ajllipjanwa pusi, phisqa marani urqu qarwanaka jarqhayañataki, chiqasa jarqhayañatakixa janiwa ajllipxirikanti anquta qarwanaka, kunatixa inakiwa anatapxirina; chiqasa sapa urqu qarwanakawa uñt'at'arakixa jaquinakapata ukatwa alljipxana. Jisnawa ankuta qarwanakaxa janiwa ajllitakiti jarqhayañatakixa kuna laykutixa janiwa suma jarqhaña tukuyapkiti ukatwa yaqatakiti sasawa sapxarakixa. Ukhamarakiwa achachi (kimsa, pusi, phisqa marani) qarwanakawa ajllitakiwa jarqhañatakixa. Chiqasa, markachiri jaquinakaxa ajllipjarakinwa janq'u,

ch'iyara, ch'umphu, ch'ixi urqu qarwanakaru jarqhayañataki, kuna laykutixa, jaqinakapaxa amuyt'apxanwa kunarusatixa janq'u, ch'umphu urqu qarwanakampi jarqhayapki ukhaxa ukhamarkiwa wawanakapaxa kikipakiwa yurispa sasawa sapxarakina. Chiqasa, janiwa ukhamakiti, yaqhapa qarwaqallunakaxa mayja alqa, ch'iyara ukhamawa yuripxaraki, janiwa kikipakiti.

Yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa sapxarkiwa, kuna pachatixa qarwanakaxa jarqhayataki ukhaxa jaqinakapaxa ukhamaraki yanapt'iri masinakapaxa Qaqachaka uksa markanakanxa wali warurt'apxana (jayllint'apxixa) qachu qarwanakaxa katusiñapataki, ukhamarakiwa, chachaxa warmisa wali ch'allt'asipxaraki taqikunasa amtatarjama mistuñapataki, ukhamarakiwa masinakapaxa ch'allt'asipxaraki, mayipxaraki jutiri marana walja qarwaqallunaka utjañapataki. Kuna pachatixa qarwanaka jarqhayapki ukhaxa taqiniwa wali uñch'utipxaraki, jisnawa jamach'inaka. Chiqasa kuna pachatixa walja jamach'inaka uyupata thuqhukipapki ukhaxa sapxarkiwa maranxa walja qarwanakawa mirani sasawa sapxarakinxaxa; kuna pachatixa mä jamach'iki uyupata thuqhukipki ukhaxa sapxarkiwa, janiwa walja qarwanakaxa miraña utjkaniti sasawa

Paya qarwanakawa mä khathuna ñach'ataski aljañataki

Akanxa mä tawka qarwawa pasto manq'asiskaraki jisk'a qarwaqallumpi

amuyt'apxaraki; chiqasa yaqhapa jaqinakaxa sapxarkinwa, ñanqha usunakawa, ukhamarakiwa qamaqi ukanakawa jani qarwanakaru walt'ayaspati sasawa aruskipapxirina.

Chiqasa yaqhapa urqu qarwanakaxa jarqhayasaxa jupapachawa saraqxapxarakixa ukatwa wali askixa sasawa sapxarakina, ukhamarakiwa yaqhapa urqunakaxa jarqhasaxa wasata wasata, ukanaka uñjasaxa jaqinakapaxa amanutawa wich'inkhata wayuqapxarakina. Kuna pachatixa q'ala jarqhayaña tukuyxapxi ukhaxa wasitawa jaqinakapaxa ukhamaraki masinakapaxa ch'allt'asipxaraki, ukhamaraki mayt'asipxaraki tata mallkunakata, illanakata jach'a qullunakata walja qarwanaka mirañaapataki. Chiqasa kuna pachatixa q'ala jarqhayaña tukuyxapxi ukhaxa jaqinakapaxa taqiniruwajallallt'araki, ukhamaraki manq'a phayatanaka waxt'apraki yanapt'iri jaqinakaru, ukhamarusa qarwanaka jarqhayiri jaqinakaxa wasatawa aguardiente, chichanaka taqi yanapt'iri jaqinakaruwa waxt'arakina. Jisnawa yanapt'iri jaqinakaxa juk'ata juk'ata wali umantasipxarakina, ukhamaraki qarwanaka jarqhayiri jaqinakaparuxa wali umxayapxana, chiqasa sapxanwa wali kusisiña uruwa sasawa taqini wali umxasipxana. Nayra pachaxa kuna pachatixa qarwanaka jarqhayapkana ukhaxa wali umantatawa thuqhurapxaraki; ukhamawa mä costumbre ukanakaxa utjatayna. Jichha pachanxa khaya *provincia Ingavi* janiwa uka costumbre ukanakaxa utjarakiti, kuna laykutixa janiwa nayrjama qarwanaka jarqhayataxiti.

Mä janq'u qarwawa sapaki saraskaraki

Markachirijaqinakaxajaniwamayakijarqhayatakantijani ukastipaya, kimsatuqiwa jarqhayapxirina, taqi qarwanaka katusiñaapataki. Qarwanaka uywiri jaqinakaxa qhanañchapxarakiswa kimsa ukhamaraki pusi tuqinakawa jarqhayapxärkina taqi qachu qarwanaka katusiñaapataki, kuna laykutixa, kuna pachatixa mayaki jarqhayapkana ukhaxa walja qarwanakawa jani katusirikiti sasawa sapxarakinxaxa. Chiqasa sapa familia taypinxa janiwa khitixa maykutiki qarwanakaparu jarqhayapkarkiti, jani ukasti taqiniwa kimsa, pusi tuqinakaxa jarqhayapxaraki.

28. Jichha pachanxa janiwa qarwanakaxa jarqhayataxiti

Jichha pachanxa taqikunawa mayjt'ataxarakixa, nayra sarawinakaxa juk'ata juk'ata janikiwa lurataxiti. Jistanwa nayra pachanakaxa sapa maranakawa wakist'apxana qarwanakaru jarqhayañataki, jichhaxa janiwa uka sarawinakarjama wakt'ayataxiti, ukhamarakiwa nayraxa tama tama qarwanakwa uywapxana, jichhaxa pachanxa ukanakaxa janiwa t'aqa t'aqa uywataxiti, kuna laykutixa taqichaqanwa uraqinakaxa jisk'aruwa tukutaxaraki, ukatpi jichha pachanxa mayarukiwa qarwanakaxa awatitaxaraki. Chiqasa khaya provincia Ingavi tuqinx, nayra pachatpachawa taqi markanakanwa jaya markanakaru sarapxirina juyranaka jikxatañataki, chiqasa sapa maranakawa sawutanakampi, jayunakampi, phasanakampi sarapxiritaynakaxa khaya junt'u markanakaruxa, kuna laykutixa jupanakaxa janiwa marka taypinakanxa taqikuna achuyapkarakiti, ukatwa yaqha markanakaru sarapxirina manq'anaka yhaqhasa.

Wakisiwa qhanañchañasa kunjamsa jichha pachanxa qarwanakaxa uywatäskpacha khaya provincia Ingavi tuqinx. Chiqasa jichha pachanxa taqikunawa mayjt'atäxi, janiwa kunasa nayrjamaxiti. Nayraxa taqi markanakanwa jach'a uraqinakaxa utjana,

Walja qarwanakawa sarasipkaraki

Akaxa maya ch'iyara t'amphulli qarwawa sayaskaraki

ukanwa walja qarwanaka uywapxarakina, kuna laykutixa qarwanaka uywañatakixa jach'a uraqinakawa munasirakixa; jichha pachanxa taqi markanakanxa janiwa jach'a uraqinakaxa utjarakiti, ukatpi markachiri jaqinakaxa janiwa nayrjama walja qarwanaka tama tama uywatäxiti; chiqasa uraqinakaxa juk'ata jak'ata jisk'anakakiwa tukutaxaraki. Khaya provincia Ingavi tuqinxa, markachiri jaqinakaxa sapxarakinwa, amt'asipxarakiwa, nayra pachaxa sapa familia taypinwa walja qarwanakwa uywapxiritayna. Khitinakatixa walja qarwanaka uywapkana (päya pataka, kimsa pataka) uka jaqinakaxa wali yaqatanwa markachiri taypinakata, taqiniwa kipkaki walja qarwanaka uywaña munapxana; nayra pachata markachiri jaqinakaxa taqi chuymampiwa uywanaka uywapxana, ukhaxa mä kamachikaspaxa ukhanwa yaqapxana. Kuna pachatixa jani taqi chuymampi uywanaka uywapkana ukhaxa ayñacht'atakiwa jikxatasipxana.

Jichha pachanxa, nayra sarawinakaxa janikiwa amtataxiti, kuna laykutixa juk'ata juk'ata armatakixiwa; chiqasa waynanaka ukhamaraki tawaqunaka janiwa jupanakaxa yatxapxiti nayra sarawinaka; jichhaxa janiwa tama tama qarwanakaxa uywataxiti, kuna laykutixa qachu ukhamaraki urqu qarwanakaxa mayarukiwa uywataxaraki; ukhamarakiwa, jichha pachanxa *provincia Ingavi* tuqinxa janiwa markachiri jaqinakaxa qarwanakaruxa jarqhayxapxiti, uka sarawinakaxa jichha pachanxa juk'a juk'ata markachiri taypina armatakixiwa; jisnawa taqi markanakanwa taykanaka awkinakakiwa qarwanaka uywasipkaraki, janiwa tawaqunakaxa waynanakaxa nayra amtatarjama uywapxarakiti, kuna laykutixa jichha waynanakaxa jach'a yatiquña utanakaruwa juk'ampi yatiquñataki mantapxaraki. Chiqasa taykanaka ukhamaraki awkinaka jichha pachanxa janiwa wakt'ayxapxiti jarqhayañataki, ukatwa jichha pachanakanxa kawkiri phaxsinakanxa qarwanakaxa wawanikixiwa, janiwa nayrjamaxiti. Jichha pachanxa qarwanaka uywiri jaqinakaxa

Mä sapaki qarwawa chinuta pasto ukanaka manq'asiski

janiwa chaku ukanatsa k'anxapxarakiti, ukhamarusa janiwa markachiri jaqinakaxa aka pachanxa wiskanakxa k'anxapxiti.

Jisnawa, kunatsa jichha pachanxa qarwanakaxa jarqhayataspacha? Chiqasa uka jiskt'awinakawa utjarakixa. Aka pankanxa wasata wasatawa jistanxa, khaya provincia Ingavi tuqinxu janiwa nayrjama qarwanakaxa uywataxiti, chiqasa taqikunawa aka pachanxa mayjaxi, kuna laykutixa, uraqinakaxa janiwa jach'anakaxiti walja qarwanaka uywañataki, ukatwa jichhaxa qachu qarwanaka urqu qarwanakaxa mayarukiwa awatitaxaraki, ukhamarakiwa jichha pachanxa qarwanakaxa taykanaka ukhamaraki awkinakana uywatakixarakiwa, janiwa waynanakaxa ukhamaraki tawaqunakaxa uywanaka uywaña munxapxarakiti, ukhamarusa jupanakaxa janiwa yatxapxiti qarwanaka uywañanaka tuqinakata. Chiqasa jichha pachanxa awkinakaxa taykanakaxa janiwa ch'amanixapxiti qarwanaka jarqhañatakixa, kuna laykutixa janiwa nayra maranatkama sarxapxiti yapu markanakaru manq'anaka turkasiñataki, ukatwa nayraja taqi *familia* taypinxa wali munapxana urqu qarwanaka uywañataki, chiqasa munapxanwa junt'u markanakaru sarañataki kunaymana q'ipinaka apañataki. Jichha pachanxa janiwa markachiri jaqinakaxa jaya markanakaru sarxapxiti, kuna laykutixa qhathunakarukiwa sarxapxaraki juyranaka alasiñataki ukhamaraki turkasiñataki. Ukatpi jisnaxa jichha pachanxa qarwanakaxa uywataxiwa manq'asiñataki, qhathunakana aljasiñataki, ukatwa jichha pachanxa qarwanakaxa janiwa uywataxiti khumuñataki, jaya markanakaru sarañataki, jani ukasti kharisiñataki ukhamaraki qhathunakana aljasiñataki.

29. Urqu qarwanaka uywaña tuqinakata

Nayra pachatpachawa urqu qarwanakaxa yaqhapuniwa uywaxarakina wali jach'anaka ukhamaraki wali lik'i qarwanaka; jichha pachanxa janiwa ukhama uywataxiti, kuna laykutixa, taqikunawa mayjaxaraki jichha pachanxa, uraqinakasa taqichaqana jisk'akixarakiwa, ukhamarusa janiwa jichha pachanxa *pasto* ukanakaxa nayjamaxiti, jisk'anakakiwa jiljaxaraki, ukatpi qarwanakasa jisk'anakakiwa markanakana uywataxaraki. Kuna pachatixa jach'a uraqinaka utjakana uka pachanakanxa, urqu qarwanakaxa yaqhawa uywatipxana, qullu k'uchunakanwa uywapxarkina; chiqasa nayra pachaxa janiwa sapa urqunakaxa qarwanakaxa awatipxirikanti,

jani ukasti payuruta kimsa uruta uñjiriwa sarapxirina, ukhamaraki qarwanaka jakhuriwa sarapxirina, ukatpi janiwa sapa urunakaxa urqu qarwanakxa awatipxirikanti, kuna laykutixa jupanakpachawa jark'aqasipxana kuna ñañqanakatpxa. Ukhamarusa jisnawa qachu qarwanakawa sapa urunakawa uñjatana, awatipxirina, annaqapxirina, suma uñjapxana, kuna laykutixa jisk'a qarwaqallunakwa sapa urunaka uñjapxirina; chiqasa sapa urunakawa uka jak'anakwa awatipxirina, janiwa jayanakaru awatiri anakipxirikanti.

Wasata wasatwa jistanxa nayraxa pä marani urqu qarwanakwa qachu tamata ajllipxirina urqu tamaru yatkaptañataki ukhamaraki jichhunuptañataki. Chiqasa sapa maranakawa jaqinakapaxa qachu tamanakata ajllipxana, kawkiri ankuta qarwanakatixa qallqana jarqhayaña. Sumpacha yatkatañatakixa ankuta qarwanapxa sapa urunakawa amanuta awatipxana. Chiqasa yatkatayañatakixa, mä jaqiwa kimsa urunaka, mä *semana* jak'ata awatipxana ankuta qarwanaka jichhunuptañapataki. Wasata wasata jistanxa, nayra pachatpachawa, urqu qarwanakaxa wali munatanwa jaqinakapata, kuna laykutixa, sapa maranakawa wakt'ayapxana jaya markanakaru sarañataki, juyranaka turkasiñataki, ukatakixa kunaymana jayunaka, sawutanaka, phasanaka urqu qarwanakata khumupxana. Maysa tuqipxa, urqu tama taypinxa utjarakiwa kunaymana kasta qarwanaka: achichi qarwanaka (phisqa, suxta marani qarwanakaruwa sapxarakina

Urqu qarwanakawa jayu khumuntata thakhina sarantasipkaraki

Walja jayunakawa arkutaskaraki aljañataki

achachi). Sapa taypi tamanakanwa achachi qarwanakaxa walja q'ipinaka khumupxanaraki, ukhamaraki uka qarwanaka suma thakhinapxa amuyupxaraki; yaqhapaxa uñt'atarkiwa ankuta qarwanakata, ukanakaxa paya, kimsa marani janiwa sumpacha thakhinapxa uñt'apkarkiti, ukatwa ankuta qarwanaka sapa sarawinkanxa qhipaki sarapxarkirina. Jisnawa ankuta qarwanakaxa juk'aki q'ipinaksa khumupxarakina, chiqasa uka qarwanaka juk'ata juk'atwa sarawinkanxa yatinuptapxarakixa. Ankuta qarwanakaxa jilpacha ikiñanaka, kustala sawutanaka, wiska k'anatanaka, juyranaka thakhina phayasiñataki ukanatwa khumupxirina.

Kun pachatixa, jaya markanaku sarapxirikana ukhaxa kunaymana qarwanakawa sapa tamanakana utjarakixa, yaqhipaxa jach'a qarwanaka wali jathi q'ipinakwa khumupxarakirina; utjarakiwa tamanakanxa tantiyu urqu qarwanaka, uka kasta qarwanakaxa pä arroba jathinaka q'ipinaka khumupxarakina, ukhamarusa, utjarakiwa jisk'a urqu qarwanaka, wali lik'inaka, yaqhapa urqunakaxa jisk'a qarwanakawa utjaraki, jani suma ch'amani qarwanaka, kuna pachatixa, sarapxana yaqha markanaku ukhaxa, thakhinxa qariñatakiwa uka tixi qarwanakaxa uñjasina, ukatwa jaqinakapaxa ikiñanaka, sawutanaka, wiska k'anatanatwa uka kasta qarwanakwa khumupxarakirina.

*Mä urqu qarwawa wiskampi ñach'ataskaraki
qhathuna aljañataki*

Jichhaxa amuyt'añaniwa kunaymana kasta qarwanakata. Sapa tamanxa walja kasta qarwanakawa utjaraki, kuna pachatixa jaya markanaku sarapki ukhaxa, yaqhapa urqu qarwanakaxa nayraqata sariripuniwa utjarkina. Sapa sarawinxaxa nayraqatapuniwa sarantarkiri, qawqha thakhinakarusa mantiri qarwanakawa utjarkiri, ukhamarakiwa jach'a, jisk'a jawiranakarusa laqakiwa makatarkiri, janiwa asxarasirikiti; chiqasa uka kasta qarwanakaxa wali ch'amani, lik'inaka qarwanaka. Uka

nayraqata sariri qarwanakaxa t'ijtasata t'ijtasawa sararkiri nayraqatana manq'asiñataki, janiwa yaqha qarwanakampisa atipayasirikiti. Maysa tuqitxa, yaqhapa arkiri qarwanakaxa utjarakinwa tamanakanxa; chiqasa maya tamanxa walja qarwanakawa nayraqata sariri qarwanakaruwa arkirinakaxa utjaraki. Kuna pachatixa jach'a jawiranaka makatañani ukhaxa, uka arkiri qarwanakaxa janiwa jupanapkamaxa makatapxirikiti, jani ukasti nayraqata sariri qarwanakwa suyapxarkiri jawira makatañataki. Uka arkiri qarwanakaxa sapa sarawinkanxa nayraqata sarapki uka qarwanakaruwa arkapxarkiri.

Maysa tuqitxa, yaqhapa qarwanakaxa qhipakipiniwa thakhinakana sarnaqapxiri ukatwa jaqinakapaxa mayurunxa walja tuqiwa tumpapxirina. Chiqasa kuna pachatixa jaya markanakaru sarapki ukhaxa qhipaktiri qarwanaka amanutwa jaqinakapana anakitana, kuna laykutixa qhipaptiri qarwanaka thakhinwa manq'asiski ukhamaraki k'achata sarasipki ukhamawa uka kasta qarwanakaxa. Ukatpi qhipaktiri qarwanakaxa amanutwa anakipxana, kuna laykutixa thakhita jalsusawa manq'asina. Ukhamarakiwa utjaraki qhipakipina sarnaqasiri qarwanaka, ukatwa yaqhapa qarwanakaxa thakhina chhaqayapxaraki, kuna laykutixa sapa kisa thakhina manq'asiskakispawa.

Mä qarwawa jaqusiskaraki

30. Warurt'aña urqu qarwanakaru

Inka pachanxa qarwanakaruwa, alpakanakaruwa wali aski chuymampiwa warurt'apxir'itayna, ukhamata walja qarwanaka mirayañataki aka Qullasuyu markanakana. Jichha pachanxa mayjakixiwa, janiwa nayrjama qarwanaka uywataxiti, ukatwa yaqhapa markanakanxa janiwa uywanakaxa warurt'ataxiti, juk'ata juk'ata qarwa uywañanakaxa armatakixiwa; chiqasa yaqhapa

markanakanatwa qarwanaka annaqasaxa warurt'ataski. Jistanwa inka pachanxa qarwanakaru ukhamaraki alpakanakaru kunawa taqi chuyma annaqasipxirina, ukatwa markachiri jaqinakaxa taqi uywanakaruwa warurt'apxirina, ukata jichhaxa janiwa nayrjamaxiti. Jisnawa khaya Qakachaca utsa marknakanwa uywanaka annaqasaxa warurt'asipkaraki k'uchirt'añataki; chiqasa khaya *provincia Ingavi* tuqinxaxa janiwa uywanakaparuxa warurt'apxiti, ukhamarusa jichha pachanxa waynanakaxa, tawaqunakaxa janiwa warurt'aña yatxapxiti, jiliri taykanaka ukhamaraki awkinakakiwa pata pata amtasipkaraki; jichhaxa jupanakaxa janiwa qarwanakaparu annaqasaxa, awatisasa qarwanakaparuxa warurt'apxiti, ukhamarakiwa wawanakapasa janiwa warurt'aña yatichxapxiti, ukatpi jisnaxa juk'a juk'ata armatakixiwa.

Mä ch'umpi sapa qarwawa pasto ukanaka manq'asiskaraki

Sapa *familia* taypinwa wawanakaparu jisk'ata yatichapxirina taqi chuyma uywanaka annaqañapataki ukhamaraki awatiñapataki, ukhamata walja uywanaka uywañataki, kuna laykutyixa, markachirinakaxa sapxirinwa janiwa qarwanakasa, iwijanakasa, alpakanakasa annaqasaxa jayrasiñakiti, ukatwa jani walja uywanakaxa iyawskiti markachiri jaqinakaru. Chiqasa awkinakaxa taykanakaxa sapxirinwa, wali munasita chuymampiwa qarwanakaxa ayunakapatxa ansuña, ukhamaraki thakhinakansa anakina, pampanakansa awatiña, ukatwa qarwanakaxa iyawsaraki, laqaki mirantaraki. Taqiniwa markachiri jaqinakaxa uka amuyarxamawa sarnaqapxarkixa, chiqasa khiti jaqinakatixa jayrapki uywanaka awatiñatakixa, uka jaqinakaruxa janiwa uywanakaxa iyawskarkiti, kuna usunakampisa laqakiwa uywanakaxa jiwarxaraki; ukata markachiri jaqinakaxa sapxarkixa: *"Jayra jaqinakaruxa janiwa qarwanakaxa isawskiti"* sasawa

sapxarakixa.

Kuna pachatixa jaqinakapaxa taqi chuymanpi warurt'apxi ukhaxa taqi qarwanakasa wali kusisitawa uñjasipxarakina, wich'inkhanakapasa maysaru maysaruwa unuqt'ayapxaraki sasawa sapxaraki markachiri jaqinakaxa, ukhamaraki, yaqhapa qarwanakaxa laqaru laqaruwa thuqt'apxaraki¹⁰⁰, wali k'uchisitawa jalnaqapxaraki. Jichhaxa aka laphinxaxa uñjatawa mä julli, ukanwa sumpacha uñstaraki mä chacha inka jach'a tatawa qarwaparu makatarakixa amparampi qarwaru jusq'urt'añataki, ukhamaraki, inka jaqixa taqi chuymanpiwa qarwanakaruxa munart'asina ukhamaraki warurt'äna, ukhamaraki sumaru yaqana. Chiqasa ukanakaxa suma uñicht'ayistu kunjansa nayra pachanakaxa qarwanaka alpakanakaxa wali yaqatanwa, suma chuympiwa uñjasipxana, ukhamata pachamamtsa, uywirinakapxa khuyapt'awinaka katuqañataki.

Nayra pachaxa taqi markanakanwa qarwanakaparuxa kunaymana warurt'asawa, jayllt'asawa uywapxiritayna, annaqapsiritayna, ukhamata walja qarwanaka uywañataki marka taypinakana. Chiqasa inka pachatpachawa ukhama kamachinakaspaxa ukarjamawa qarwanaka uywapxana. Jisnawa inka pachanxa wali ch'amanpiwa sumpacha qarwanaka, alpakanakapa uywapxiritayna,

Mä ch'umpi sapa qarwawa pasto ukanaka manq'asiskaraki

Aka jullixa Waman Poma uka jaqiwa ukhama pankapana qhanañicht'araki

100 Arnold ukhamaraki Dios de Yapita, Juan 1998.

awlata uyunakapatsa ansupxiritayna suma jach'a qarwanaka jilañapataki. Jisnawa walja kamachinakawa utjana qarwanaka suma uywañataki, ukhamaraki jark'aqañataki. Chiqasa markachiri jaqinakatixa jani phukhapxana kamachirjama uka jaqinakaxa wali juchanchatawa uñjasina. Inka pachanxa, taqiniwa walja qarwanaka uywaña munapxana, kuna laykutixa walja qarwanaka uywiri jaqinakaxa markachiri taypinxa wali sumaru yaqatanwa. Khiti jaqinakatixa jani walja qarwanaka uywapkäna ukanakaxa janiwa sumpacha uñjatakänti markachiri taypinxa, kuna laykutixa, jayra jaqinakata uñt'atanwa uka jaqinakaxa.

*Jach'a urqu qarwawa ch'inutaskaraki ukhamaraki
mä jisk'a qarwampi*

Chiqasa, yatxaptiri jaqinakaxa kunaymana warurt'awinaka, jayllt'añanaka unischt'yaraki khaya Qaqachaka marka tuqina. Ukhamarakiwa yatisiraki, kuna pachatixa qarwanakaru jarqhayapki ukhawa taqi markachiri jaqinakaxa taqi chuymampiwa warurt'apxiritayna taqikunasa amtatarjama phukhasiñapataki, ukhamarusa, warurt'apxänwa kuna pachatixa qarwanaka apsupkana uyunakata pamparu awatiñataki. Ukata sapxixa kuna pachatixa qarwanakaxa jarqhayataki, uyunakapata ansutaki pampanakana manq'asiñapataki, ukhamaraki awatiplana ukhanakaxa jayllt'atawa sarnaqapxirina. Chiqasa jani taqi chuymampi uywanakaxa annaqataxi ukhaxa qarwanakaxa alpanakaxa kunaymana usunakampiwa jiwarapxarkiri, ukhamaraki, yaqhapa jisk'a qarwaqallunakaxa tiwulanakampiwa pampanakana manq'antayasipxiri¹⁰¹.

Maysa tuqitxa, qarwanaka uywirinakaxa taqi chuymanakampiwa warurt'apxana kuna pachatixa jinchunaka k'illphapkana ukhanakaxa. Nayra pachanxa qarwanakaruwa k'illphapxäna carvanal urunaka, ukhamaraki, uka urunakawa taqiniwa machaqa isinakampiwa isintasipxäna qarwa t'arwanakaxa suma jachhanaka jilañapataki. Janira qarwanakaru k'illpkasinxa, jaqipaxa mä

101 Lopez, Kantuta, 2003.

waxt'akasphasa ukhanwa waxt'ayapxäna. Uka uru k'illphapki ukhaxa taqi wawanakaruwa mä qarwa, pusi qarwa churapxirina taqi chuymampi awatiñapataki, annaqañapataki, ukhamaraki, uka uruxa jisk'a qarwaqallunakaxa tiwulanakatakiwa k'illphapxarakina jani qarwaqallunakataki manq'antañapataki. Ukhamarakiwa uka urunakaxa sarsillunaka qarwana jinchupata uskatapxarakina, wali suma qarwanakaxa mirañapataki. Kuna pachatixa qarwa jinchu khariqapki ukanakaxa utaruwa suma imasipxakina, ukhamaraki, yaqhapa jaqinakaxa uka jinchu kharitanapxa qullu k'uchuruwa allintapxana, ukhamarakiwa taqi chuymampíwa mayt'asipxana walja walja qarwanaka mirañapataki.

31. Waxt'anaka wakt'ayaña

Jisnawa inka pachatpachawa taqi aski chuymampiwa markachiri jaqinakaxa yupaychaxiritayna *dioses espirituales* (illanaka, condori mamani, achachilas, wak'anaka, yanapt'iri qullunaka) ukanakaru luptapxana, ukatpi yaqha qarwanaka uywatanwa yupaychañataki, janiwa manq'asiñatakixa kharipxirikanti; kuna pachatixa sataña qalltakäna, ukhamaraki jalluñapataki kipkakiwa janq'u qarwanaka kharipxirina *dioses espirituales* ukanakaru achipt'asiñataki.

Kimsa qarwanakawa jinchunakapxa kunaymana saminpi t'ipkatata.

Akanxa uñjasiwa mä waxt'awa achachilas, uywirinakawa yupaychataskixa

Ukhamänwa inka pachanxa sarnaqawinakapaxa, wali yaqapxäna qullunakaru, jach'a jawiranakaru, q'ixunakaru, phaxsiru khuyapt'awiñataka katuqañataka. Yatxatiri jaqinakaxa sapxarkiwa nayra pachatwa, markachiri jaqinakaxa alpakanakaru, qarwanakaru sumpacha mirañapatakixa pachamama, illanaka, achachilas (*dioses tutelares*) ukanakaruwa yupaychapxäna khuyapt'awiñataka katuqañataki ukhamaraki, qarwanaka jani kunatsa t'aqisiñapataki; chiqasa markachiri taypinakanxa qarwanakaxa mä wawakaspasa ukhamawa uywasipxäna, munasipxana. Ukata sapa maranakawa waxt'anaka wakt'ayapxäna taqi chuymampi yupaychañataki pachamama, achachilas, illanakaru, ukhamaraki masipxana walja qarwanaka, iwijanaka mirañapataki ukhamaraki jani usunakasa katuñapataki. Khiti *familia* taypinxa jani yaqapkanti, jani waxt'anaka wakt'ayapkänti ukanakaxa sapa maranakawa ukhaxa walja iwijanaka, qarwanaka, alpakanakaxa jiwarayapxana ukhamaraki ayñacht'äpxana¹⁰².

Chiqasa, mayja mayja waxt'anaka wakt'ayapxirina sapa markanakana. Yaqhapa markanakanxa mä licencia apst'asipxirina jach'a uywiri qullunakata, yanapt'iri qullunakata, ukatakixa willjtatawa sartasipxirina taqi chuymampi ch'allt'asiñataki ukhamaraki mayt'asiñataki jach'a uywiri qullunakata, ukhamata jark'aqañataki kunaymana ñanqanakata, jisnawa usunakata, thayanakata, ukhamarusa jaqinakaxa mayisipxirinwa qarwanakaxa thakhina jani qariñapataki, jani kuna ñanqasa puriñapataki. Jisnawa taqi

Mä chachawa waxt'anaka phichkataskaraki

Akanxa mä chachawa killt'asixa taqi chuyma achachilanakaru maysiskixa

102 Juvenal Casaverde, 1988.

familia taypinxa urqu qarwanakaruwa amthapisa uyuna ch'allsupxirina ukhamaraki kuka akhullt'apxirina taqi chuymampi kunasa amtatarjama phuqhasiñapataki. Kuna pachatixa ch'allaña tukuyapxi ukhaxa achachi ukhamaraki nayriri sariri qarwanakaruwa q'ipinaka khumuntapxiriña¹⁰³, ukatwa jaqha arkiri qarwanakaruxa khumuntapxirina. Jani utata sarapqasawa sariri jaqinakaxa maya waxt'anaka wakt'ayapxaraki jach'a achachila, jach'a qullu uywirinaka, khuyapt'ayirinaka, apachita qullunaka, ukhamarakiwa yupaychayapxana qawqhanakansa ikipkani; maysa tuqitxa taqpacha sutinakatwa aytapxana sarawinakana, jani kuna ñanqhanaka utjañapataki. Chiqasa sapa sarawinakanwa ukhama taqi chuymampi wakt'ayapxana, thakhina jani kunasa chhijisa utjañapataki.

Kuna pachatixa waxt'anaka luptapkana ukhaxa suma chuymampiwa mayisipxana jani sarawinakana usuntañataki, kuna laykutixa, yaqhapa jaqinakaxa sarawinakanxa puraka usunatwa sartayasipxirina, ukhamarakiwa yaqhipa jaqinakaxa jani uñt'ata usunakwa katjatapxirina, ukatwa janiwa kunampisa qullasina wakt'ayapxirikanti, ukanaka yatisawa kuna pachatixa waxt'anaka luptapkana ukhaxa mayisipxana jani usunaka katuñataki; maysa tuqitxa ukhamarakiwa yupaychapxana jani kuna chhijirusa qarwanakaxa puriñapataki, kuna laykutixa saririnakaxa yatipxarakixa, yaqhapa qarwanaka k'awanakaruwa jalantapxirina, ukhamaraki yaqhapa qarwanaka jani uñt'ata qhuranapwa manq'antasawa jiwapxana, ukhamarakiwa qarwanaka usutakiwa uñstana. Ukanaka

Akhaxa mā istallawa coca apnaqañataki jaqinakaru akhulltañataki tantachawina

Akanxa mā waxt'awa luptasipkaraki

103 Molina, Ramiro, 1987.

yatisawa sariri jaqinakaxa taqi chuymanpiwa yupaychapxana jani kunarusa chhijiru puriñapataki. Sariri jaqinakaxa yatipxanwa, thakhinx, qullu k'uchunakanxa qarwanatwa chhaqayapxana kuna pachatixa urpunti ukhanakaxa, yaqhapa janiqnakaxa qarwanaka chhaqatxana aruma ikasina; ukanaka yatisawa sariri jaqinakaxa waxt'anaka luptasawa taqi chuymanpi achipt'asina jani thakhina qarwanaka chhaqayañataki.

Yaqhapa sariri jaqinakaxa mä jisk'a qalanaka apasipxäna jani qarwanakaxa thakhina qariñapataki, kuna laykutixa uka qalanakaxa qarwanakaruwa ch'amanchixa sasawa sapxarakirina markachiri jaqinakaxa, ukatwa uka jisk'a qalanaka sapa sarawinakana apasipxana qarwanakaxa jani qariñapataki. Ukhamarakiwa sapa sarawinakanxa kimsa sami kasta tunqunakwa apasipxirina walja tunqunaka jikxatañataki; chiqasa markachiri jaqinakaxa sapa sarawinakanwa apasipxana tunqunaka, ukhamarata walja tunqunaka turkasiñataki¹⁰⁴.

Chiqasa yaqhapa sariri jaqinakaxa janiwa sapa ikiwinakanxa waxt'anaka luptapxirikanti, jani ukasta utapanakwa wakt'anaka luptapxirina taqpacha qullunakaru, uywirinakaru, jani kuna chhijinakaxa thakhina utjañapataki. Markachiri jaqinakaxa suma uñt'apxana kawkiiri qullunakasa wali ch'amani ukhamaraki yanapt'iri qullunaka. Yaqhapa sariri jaqinakaxa sapa willjtawa killt'asisa achikt'asipxana, mayt'asipxana jani kuna llaqinakasa thakhina utjañapataki; ukata mayt'asisaxa ch'usña laphinakwa taqini akhullt'asipxana, ukatwa yaqhapa awki jaqinakaxa kuka akhullt'asawa yatina kunjamakanisa sarawinakaxa uka tuqinakata. Kuna pachatixa kuka akhullitaxa wali muxsana ukhaxa sapxirinwa: *"Jichhuruxa kunasa walt'askaniwa, kuka akhullitaxa suma muxsaskiwa sasawa taqini aruskipapxana alwata manq'ant'asixa, kuna pachatixa kuka akhullitaxa jani muxsaxi ukhaxa jani walitakiriwa, ukatxa kunasa*

Aka jullinx pusi alqa qarwanakawa qullu k'uchuna ch'iji manq'asipki

104 Dios de Cocha, Juan, 1975.

*amuyumpiwa sarxaña*¹⁰⁵ sasawa jupanatkana aruskipapxirina. Kuna pachatixa kuka akhullitaxa k'allk'ukana ukhaxa sapxirinwa: *"kuka akhullitaxa k'allk'ukiwa, inasa ch'ama tukuña utjchini, ukhama amuyt'apxana"* sasawa jupanapkama aruskipapxirina.

Kuna pachatixa chachaxa yaqha markanakaru sarañatakixa, warmixa awlatawa sartasipxana manq'anaka phayañataki. Chachaxa alwatarakiwa sartasina taqikuna wakicht'añataki (sawutanaka, jayunaka, ch'arkinaka, wiska k'anatanaka). Taqikuna q'ipinaka apt'apisaxa taqiniwa uta manqhana manq'asipxana, ukata manq'anaka tukuyasaxa anqaruwa taqini mistanipxirina mä misa wakt'ayañataki, ukanwa janq'u tunqunaka, jak'unaka, incienso, k'uwa, ch'usña kuka, alcohol, kupalanaka, ukhamaraki walja yuru chichanakwa apsunipxana. Ukatpi familia taypinxa wakt'ayapxana sawuñataki, ukhamaraki mayt'asipxana taqi ñanqha chhijinakata. Chiqasa urqu uyunakaruwa mantapxana qarwanakaru sahumañataki jani qariñapataki, ukhamaraki jani chhaqañapataki. Maysa tuqitxa chichanakampiwa ch'allt'asipxana, ukhamarusa amuntapxana, ukatwa sariri qarwanakaru ch'allsupxana q'ipinaka suma apañapataki. Chiqasa, ukaxa unist'ayistuwa sapa markanakanwa utjana mayja mayja kamachinaka, amuyt'awinaka, ukatpi yaqhapa markanakanxa waxt'anaka wakt'ayapxana, ukatakixa sapa sutinakapa aytapxana jani kuna llakinakaxa utjañapataki, ukhamarakiwa yaqhapa markanakanxa suma manq'anaka, chichanaka,

Mä chachawa waxt'anaka wakt'ayasaxa taqi chuymampiwa achipt'asiskaraki

105 Andres Condori 21/11/2011.

kupalanaka sahumanaka wakt'ayapxana
qarwanakaru jani qariñapataki.

Ukatpi jistanxa taqpacha qarwanakaruwa
ch'allapxirina, ukhamaraki q'ipi wakiyatanakaru,
wiskanakaru, ikiñanakaru. Taqikunaru ch'allasaxa
jupanakawa chichanakaru umantapxana,
chiqansa ukanxa taqiniwa umantapxana
taqikunasa amtatarjama phukhasiñapataki:
taykanaka, awkinaka, jisk'a wawanaka,
warminaka, sariri chachanakawa taqi chuymanpi
ch'allasipxana. Ukata ch'allasisaxa qarwa uyuwa
mantasa mayata mayata q'ipinaka khumurapxarkiri. Taqpacha qarwanakaru khumurasaxa
wastawa chichanakampi ch'alltasipxirina; ukatwa sariri chachanakaxa qarwanakampi utapata
saraptapxirina jaya markanakaru sarañataki. Kuna pachatixa chachanakaxa saraptapkana
ukhaxa warminakaxa taqi chuymanpiwa qarwanaka anakiña yanapt'apxarkina. Chiqasa yaqhapa
warminakaxa chachapa sariri uñjasaxa juk'ata juk'ata llapt'atawa uñjasipxarkirina, ukhamaraki
jachapxirina, kuna laykutixa wali llakisipxirina jaya markanakaru saratapata¹⁰⁶. Kuna pachatixa
chachanakaxa qarwanakampi sarapki ukhaxa, warminakaxa wali llapt'atawa uñch'utipxirina
chachanakaparuxa chhaqtañapkama.

Kunjamapachänsa khaya Provincia Ingavi uksa
tuqinxä. Chiqasa qarwanakampi sarnaqiri
jaqinakaxa uka tuqita qhanañchañani. Nayra
pachaxa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa
taqi chuymanpiwa uywirinakaru achipt'asipxana
taqikunasa amtatarjama phukhasiñapataki: "*Jani
qarwanakaru khumuntapkana ukhaxa taqiniwa
utana ch'allt'asipxaña, mayt'asipxaña condori
mamanita, achachilata, jach'a qullunakata jani*

*Akanxa mä misa phichkatasipkaraki jani kuna llakinakaxa
utjañapataki*

Akaxa mä waxt'a wakt'ayatawa

106 Nielsen, Axel, 1997.

kuna ñanqhanakasa thakhina utjañapataki"¹⁰⁷ sasawa arsurakina.

Yaqhapa markachiri jaqinakaxa sapxirinwa: "Yaqhapa jaqinakaxa chiqaki samkasipxirina, kuna pachatixa qullu patanakaru makatapkana ukhaxa wali suma sarañatakiwa sasawa sapxirina, kunärusatixa asnunakampi samkasipkana ukhaxa kuna qarwanakasa qaritakiwa uñjasipxarkina, ukhamarakiwa kunaymani llakinakawa thakhinakana utjana"¹⁰⁸. Ukhamarakiwa yaqhapa familia taypinxa, jani utata sarapqasaxa taqiniwa ch'usña laphinaka akhullt'asipxana, ukatwa amuyt'apxana ukhamaraki aruskipapxana jupanapkama: walikiskaniwa, kuka ukaxa suma muxsäskiwa, jani walt'añatakixa kuka akhullt'ataxa k'allk'uyiriwa" sasawa jupanapkama aruskipapxirina. Chiqasa yaqhapa familia taypinxa mä kamachikaspaxa ukhamawa yaqatanwa, kuna laykutixa sapa sarawinakanwa ch'usña laphinakata uñjat'asipxana yatiñataki, wakisispataki qarwanakampi sarañataki, janicha wakiskasa sarañaxa uka tuqinakata yatipxana. Kuna pachatixa jani khusakiti ukhaxa wali amuyumpiwa thakhinaka sarapxirina, suma thakhina sarkasaxa uñjasipxana qarwanakapa jani chhaqañapata, ukhamaraki arumanakaxa janiwa sumpacha ikipxirikiti, sapa mayniwa qarwanaka uñjiri sartasipxirina, ukhamaraki kuna pachatixa anunakaxa waxki ukhaxa laqakiwa tuptapxirina qarwanaka uñjañataki. Khaya provincia Ingavi tuqinxaxa jaqinaka wali llapt'atawa sarapxirina Perú markanakaru, kuna laykutixa palla pallanakawa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaru lluchsupxirina, chiqasa uka palla pallanakaxa taqikuna mayipxirina Bolivia markachiri jaqinakaruxa, ukatpi kunarusatixa Perú markanaka sarapkama ukhaxa wali llapt'atawa sarapxirina. Maysa tuqitxa jisnawa, mä kamachikaspaxa ukhama markachiri taypinakanxa utjana, taqiniwa ukanaka wali yaqapxana, ukatpi sapa familia taypinwa paya, kimsa tunka, pusi tunka ukhanwa qarwanaka anakipxirina, kuna pachatixa ch'ullaki ukhaxa sapxirinwa markachirinakaxa janiwa kuna askikisa sasawa amuyt'apxirina.

Mä ch'umpi qarwawa sarnaqasiskaraki

Chiqasa markachiri jaqinakaxa kunaymana

107 Florentino, Plata, 19/09/2011.

108 Florentino, Plata, 19/09/2011.

kamachinakawa utjana, uka kamachirjamawa sarnaqasipxana. Yaqhapa jaqinakaxa *familia* taypinxa chiqaki samkasipxana, ukarjamawa sartasipxana, amuyt'asipxana, ukhamarakiwa utjaraki, yaqhapa *familia* taypinxa waxt'anaka wakt'ayapxana, jach'a qullunakaru, achachinakaru, uywiri qullunakaru ukanakaruwa taqi chuymampi luptapxana jani kuna chhijinakaxa utjañapataki. Ukhamarakiwa yaqha markanakanxa kimsa kasta tunqunaka apasipxana, suma tunqunaka jikxatañataki, ukhamarakiwa utjana, saririnakaxa jisk'a qalanaka sapa sarawinakana apasipxana; chiqasa uka qalanakaxa wali yaqatanwa, uka qalaruwa taqi chuymampi achipt'asipxana jani qarwanakaxa qariñapataki. Yaqhapa sariri jaqinakaxa sapa willjtanakawa jupanapkama aruskipapxana samkanakata, jani suma samkaki ukhaxa sapa urunakawa wali amayumpiwa sarnaqapxirina.

32. Sariri jaqinakata khaya norte de La Paz uksa tuqinakata

Jichhaxa amuyt'añaniwa khaya norte de La Paz utsa tuqinakata. Jisnawa khaya norte de La Paz uksa tuqinx walja provincia: Franz de Tamayo, Camacho ukhamaraki Bautista Saavedra uksa markanakanwa walja alpakanaka uywapxaraki, ukatpi yatxatiri jaqinakaxa sapxaraki, nayra pachatpachawa uksa Provincia tuqinkanxa walja alpakanaka uywapxiritayna, ukatwa uka alpaka t'arwanaka anqa markanakaruwa aljapxiritayna. Chiqasa ukanaka walja yatxatiri jaqinakana suma qhanpacha uñischt'ayapxarkixa. Khaya provincia Franz Tamayo, Camacho ukhamaraki Bautista Saavedra uksa markanakanxa jilpacha alpakanakwa uywapxaraki; chiqasa qarwanakaxa uksa tuqinxa juk'aki uywapxaraki.

Chiqpachaxa, uksa markanakanxa wali thayawa, janiwa achuyapkarkiti taqikuna maq'asiñataki, ukatpi markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa jaya junt'u markanakaru

Khaya norte de La Paz uksa markanxauntu
markanakaruwa sarapxirina

sarapxarkiritaynaxa kunaymana juyranaka jikxatañataki, kuna laykutixa, thaya markanakanxa juk'aki ch'uqinaksa, kañawanakxa achuyapxarkixa; ukatpi markachiri jaqinakaxa jani pisina sarñaqasiñatakixa sapa maranakawa junt'u marka tuqiru sarapxirina tunqunaka jikxatañataki, kunaymana qullasiña qhuranaka jikxatanipxana ukhamaraki jikxatapxarkina taqi kasta lawanaka utanaka lurañataki. Chiqasa janiwa kawkiri phaxsinapxa sarapxirikataynakati junt'u markanakaru, jani ukasti awti pachawa sapa familia taypita kimsa tunka, pusi tunka qarwanakampiwa sarapxirina.

Chiqasa wakisiwa suma qhanañchañasaxa kawkiri markanakansa sarapxiripachäna junt'u markanakaru. Jisnawa Suchis, Ulla Ulla ukxa markachiri jaqinakawa junt'u markanakaruxa sarapxiritaynaxa, chiqasa nayra pachaxa pusi urunakatwa puripxiritaynaxa Wankani markakaxa. Suchis markata sarapxana Chinari markakamawa puripxiritaynaxa, uka tuqinwa arumaxa ikipxirina. Jisnawa payurunxa, alwatawa sartasipxirina Guato satawa mä markaxa ukaruwa puripxina, uka markanwa arumaxa wakt'ayasipxirina ikiñataki. Uka markata sartasaxa Isqani markaruwa jurnala sarasawa puripxirina; chiqasa pusi urunakatwa mantapxiritayna Mollo, Saywani, Wanku junt'u markanakaru.

Päya chachanakawa qarwanakaru khumuñataki wiskampi chinuraskaraki

Markachiri jaqinakaxa jupanakaxa yatipxanwa qawqha markanakanxa arumaxa ikitaspa uka tuqinakata. Chiqasa maya jiskt'awinakawa utjaraki, junt'u markanakaru sarasaxa kuna manq'anapxa apasipxiripachana thakhina phayasiñatakixa. Chiqasa markachiri jaqinakaxa kunaymana manq'anatwa apasipxirina thakhina phayasiñataki: qañawa pitunaka, tunqu jump'itanaka, ukhamaraki k'alagrana jump'itanaka thakhina manq'asiñapataki. Ukhamarusa apasipxirinwa qarwa lik'inaka manq'aru phayasiñataki, ukhamaraki jak'unaka. Chiqasa qarwa

lik'inakaxa apasipxirinwa qarwa usuchjatanaka qullañataki, ch'uñu chhulluchitanaka manq'a phayasiñataki, ch'uqinaka, ch'usña laphinaka thakhina akhullt'asiñataki. Sariri jaqinakaxa thakhinxa jilpacha phayasipxirinwa kaltunaka. Sapa urunakawa willjtatawa sertasixa phayasipxirina, ukata manq'antasaxa laqakiwa qarwanakaru q'ipinaka khumuntapxirina.

Khitinakatixa jakasipkana thaya markanakanxa jupanakaxa sapa maranakawa sarapxirina junt'u markanakaru. Chiqasa thakhinakanxa janiwa jurnal sarapxirikanti, jani ukasti walja kutiwa qarwanaparu pasto ukanaka manq'ayapxirina. Chiqasa chika uruxa pasto ukanakaru anantasawa manq'ayapxirina, ukatwa sariri jaqinakaxa sarawinakanwa thaqapxirina uma utjki ukanakaruwa samart'apxirina. Ukhamarakiwa sapa jayp'unakawa qarwanakaru suma manq'ayapxirina, ukatwa arumaxipanwa ch'inurapxirina; chiqasa ankuta qarwanakaxa taypinakaruwa ikiyapxirina jani arumaxa jalamukuñapataki, kuna laykutixa ankuta qarwanakaxa laqakiwa kunanakatsa sustjasipxirina.

Chiqasa, ukxa norte de La Paz tuqina utjänwa jucumari, ukhamaraki pumas, ukhanakanxa utjiwa jach'a qullu quchunakana, ukhamaraki junt'u markanakana. Jucumari ukhamaraki pumas jach'a qarwanaka manq'arxiri. Ukata markachiri jaqinakaxa anunaka irpasipxäna jark'aqasiñataki uka ñank'a uywanakata. Chiqasa amuyt'atäspawa sapa viaje sariri

Mä wiskawa uraqina iquqataski

Junt'u markanakatxa iykaliptu ukanatwa apapxirina ch'uxu usunakata qullasiñataki

jaqinakaxa irpasipxänwa mä anu lunthatanakata ukhamaraki jucumari, pumas uka ñank'a uywanakata jark'aqasiñataki.

Jichhaxa wakisiwa suma yatiyañasa kunanaksa thaya markanakata apapxiripachäna junt'u markakama. Chiqasa yatsiwa khaya Suchis, Antaquilla, Hichhuqullu, Ucha Ucha, Huacuchani, Ulla Ulla uksa markanakatxa apapxiritaynawa wayita sawutanaka, qarwa ch'arkinaka, qarwa wiskanaka, qarwa kustalanaka, qarwa t'arwanaka, qarwa untunaka, sullunaka ukanakampiwa juyranaka turkasipxana kunaymana achutanakampi. Chiqasa qarwa sullunaka ukhamaraki qarwa untunaka wali nayraxa pachanakaxa junt'u markanakaxa munapxirina waxt'anaka wakt'añataki.

Akaxa mä anuwa t'ijuskaraki

Chiqasa mä jiskt'awiwa utjaraki, kuna juyranatsa junt'u markanakata apanipxiripachana. Jisnawa junt'u markanakatxa kunaymana kasta tunqunakwa turkanipxirina: janq'u tunqu, ch'ixi tunqu, q'illu tunqu, ukhamaraki apanipxirina ulluku, apillanakaxa, kunayamana qullasiña qhuranaka, lawanaka, tuqhuranaka sawuñataki. Jisnawa lawanakaxa wali manatanwa utanaka lurasiniñataki.

Maysa tuqitxa, kuna pachatixa kutt'anipkana junt'u markanakatxa phisqa urunakatwa utanakaparu puripxirina, kuna laykutixa qarwanakaxa wali jati q'ipinakamawa kutt'apxanxana ukatwa k'achakiwa kutt'apxapxana. Thayana jakisiri jaqinakaxa jilpacha turkapxanwa taqikuna kasta tunqunaka: jamp'isiñataki ukhamaraki k'usanaka lurapxiritaynaxa phunch'awinakana umant'añataki. Chiqasa kuna pachatixa junt'u markanakaru sarapxirikäna ukhaxa masipawkaruwa puripxirina qhurpachasiñataki, jisnawa compadre castellano aruta, uka utaparu purisaxa ch'arkinakwa ukhamaraki suma qarwa t'arwanaka wakt'apxirina; ukhamarakiwa masipaxa manq'anapsa chichanapsa laqikiwa wakt'irina, ukhanwa purapata wali munasipxiritaynaxa. Chiqasa sariri jaqinakaxa masipatakixa suma t'arwanaka, suma sawutanaka,

ch'arkinaka apapxiritaynaxa waxt'añataki; ukatwa masipaxa suma chuymampiwa utaparuwa katuqapxarkiritaynaxa; ukhamarakiwa sariri jaqinakaxa masipa uraqinkanwa mayuru payuru qarwanaka awatisipxirina.

Aka laphinxä uñjasiwa mä anu wali t'ijuskaraki. Chiqasa nayratpachawa sariri jaqinakaxa irpasipxiritayna anunaka. Sariri jaqinakaxa anupaxa irpt'atawa junt'u markanaku sarapxiritayna, kuna laykutixa anunatxa irpasipxiritaynawa lunthatanaku susxañataki, chiqasa taqi thakhinakana nayraxa utjirina lunthatanakaxa, qarwa apaqirinaka, ukatwa sariri jaqinakaxa irpasipxirina, kuna laykutixa anunakaxa sapa arumawa wali wajasirina, chiqasa kuna ñanqha jaqinakaruxa, qamaqinakaruxa t'ixtayrinwa, ukatwa sariri jaqinakaxa anunaka irpasipxirina. Chiqasa janiwa taqi sariri jaqinakaxa anunaka irpasixarkirinti, kuna laykutixa sapa uruwa manq'a waxt'añana.

Mä ch'ixi qarwawa sarnaqasiskaraki

33. Qarwanakampi sarnaqisiri jaqinakata (Provincia pacajes)

Chiqansa Provincia Pacajes uksanxa markachiri jaqinakaxa kunaymana uywanakwa uywapxarakina *colonia* pachanakatpacha: wakanaka, qarwanaka, alpakanaka, khuchinaka, asnunaka ukhamaraki iwijanaka. Chiqasa uksa markanxa kunaymana uywanakampikiwa jakasipxirina, kuna laykutixa wali thayawa uksa markanakanxa. Jisnawa wali thayatapatxa markachiri jaqinakaxa janiwa taqikuna juyranaka achuyapkarkiti, ukatwa markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa sarapxirixa jaya markanaku juyranaka turkasiñatakixa. Chiqasa uksa markanakanxa satapxarkiriwa luqi ch'uqinaka, kañawanaka ukhamaraki sillp'ini siwaranaka. Yaqhapa maranakaxa janiwa ukanatsa achuyapxarkiti, kuna laykutixa, juyphiwa q'ala apsuxiri, yaqhapa maranakaxa janiwa jallusa uksa markaruxa puririkiti ukatwa sapa maranaka jaya markanaku sarapxarakirixa.

Yaqha markanakaru sarasawa juyranaka jikxatapxirina ukhamatwa yanapt'asipxirina.

Chiqasa janiwa suma yatiskiti, nayra pachatpachaxa khaya Provincia Pacajes uksa markachiri jaqinakaxa kawkiri markanakarusa juyranaka thakhinwa sarapxiripachana. Jisnawa amuyt'ataxa provincia Pacajes uksa jaqinakaxa Tacna markaruwa nayra pachata sarapxiritaynaxa taqi kasta tunqunaka, wayk'anaka jikxatañataki (janiwa yatiskiti kunanatsa thaya markanakata apapxiripachana, ukhamaraki qawqha urunakatsa uksa markaruxa puripxiripachana¹⁰⁹), ukhamarakiwa patapata yatisirakixa nayratpachawa markachiri jaqinakaxa qarwanakata sarapxiritayna khaya Cochabamba junt'u markanakaru (janiwa yatiskiti kunanaksa uksa markaru apapxiripachäna, qawqha urunakatsa uksa markaru puripxiripachäna). Jisnawa, khitinakatixa thaya markanakana qamasipkana uka jaqinakaxa jaya markanakaruwa sarapxiritayna tunqunaka jikxatañataki; jisnawa nayra pachatpachawa tunqunakaxa wali munatanwa taqi markanakana; ukatwa inka pachanxa wali jayllipxana kuna pachatixa tunqunaka satapkana ukhaxa ukhamarkiwa k'uchisipxana tunqunaka apthapiña tukuyapkana ukhaxa.

Provincia Pacajes uksa tuqitnxa janiwa yatxatiri jaqinakaxa utjkarkiti; nayraxa kunjamsa jaqinakaxa jayumpi sarnaqapxiripachäna uka tuqinakata janiwa qhanañchatäkiti. Chiqasa Provincia Pacajes uksa markachiri jaqinakaxa jayumpiwa walja markanakaru sarapxiritaynaxa, uka tuqinakata janiwa yatxatatakiti, jichha pachanxa janiwa yatxatiri jaqinakaxa yaqxapxiti

Provincia Pacajes markachiri jaqinakaxa junt'u markanakaruwa sarapxirina

Walja urqu qarwanakawa sarasipkaraki

109 Santos Quispe 23/10/2011.

qarwanakampi sarnaqisiri uka tuqinakata. Nayraxa khaya provincia Pacajes uksa tuqinx walja qarwanatwa uywapxiritaynaxa, ukatwa saripxirina maya *familia* taypinxa wakt'ayapxana kimsa tunka, pusi tunka qarwanaka junt'u markanaku sarañataki; Chiqasa markachiri jaqinakaxa Cochabamba, Inquisivi, Loayza uksa markanaku sarapxiritaynaxa ukhamaraki Sucre marka tuqinakaru, kuna laykutixa jaqinakaxa walja qarwanakampiwa jayunakampi khumuntata sarapxiritaynaxa, chiqasa jupanakaxa apapxiritaynawa qarwa ch'arki, sawuta kustalanaka, wiska k'anatanaka, qarwa untunakai, qarwa t'arwanaka, ukanakampiwa juyranaka turkapxiritaynaxa.

Maysa tuqitxa, Santiago de Qallapa, Caquiaviri, Machaca Chico uksa marchirinakaxa paya thakhinakaninwa junt'u markanaku sarañatakixa. Maya thakhixa Topoco uksa markanäwa sarapxirina, ukhamaraki Santiago de Llallagua, Calamarca chiqa mantapxäna Sapahaqui markakama puriñataki; payiri thakhixa Ayo Ayo marknäma sarapxirina Quime junt'u markaru puriñataki. Kunanaksa junt'u markanakata apanixpachäna thaya markanaku. Chiqasa markachiri jaqinakaxa junt'u markanakatxa apanixänwa kunaymana muxsa achutanaka: durazno, uva, tuna, pera kunaymana kasta tunqunaka ukhamaraki apanixpäna kanastanaka ch'uqi llamayuñataki. Chiqasa kanastanakuwa taqi kasta muxsa achutanaka junt'u markanakata apanixpäna, jani usuchjasiñapataki; nayra pachatpachawa kunaymana kanastanaka junt'u markanakana k'anapxirina, taqi kasta achunaka apnaqañatakiwa, ukhamarakiwa junt'u markanakana jakisipkana uka jaqinakaxa qarwa t'arwanakampi, ch'arkinakampiwa kanastanaka turkasipxana.

Mä qarwawa sayaskaraki qhathuna

34. Sariri jaqinakata khaya provincia Ingavi uksa tuqinakata

Jichhaxa sumpacha uñarañäni khaya Provincia Ingavi uksa tuqinakata, kunjamsa nayra pachatpacha markachiri jaqinakaxa qarwanakampi sarnaqasipaxiripachäna, kawkiri markanakarusa sapa maranaka sarapxiripachana, kunanatsa apapxiripachana juyranaka turkasiñataki, qawqha urunakapsa puripxiripachana; chiqasa uka jiskt'awinakawa wali askiwa qhanañchañasaxa. Khaya provincia Ingavi uksa tuqinxä janiwa kuna pankanakasa qillqatanakaxa utjarakiti, chiqasa yatxatiri jaqinakaxa yaqha markanakanwa (Potosi ukhamaraki Oruro) qarwanakampi sarnaqiri jaqinakata. Uka jisnaxa janiwa kuna yatxatiri jaqinakaxa utjiti khaya provincia Ingavi uksa tuqinakanxa.

Mä janq'u qarwawa manq'asiskaraki ukhamaraki jisk'a qarwaqalluxa sayasiskarakiwa taykapa thiyana

Khaya machaqa marka tuqinakanxa, yatxatañatakixa tayka ukhamaraki ayki jaqinakampiwa aruskipataxa, kunjamasa nayra pachaxa sarapxirina yaqha markanakaru uka tuqinakata; chiqasa kuna pachatixa jupanakaxa waynapkana, tawaqupkana sarapxiritaynawa sapa maranakawa walja yaqha markanakaru juyranaka jikxatañataki, jupanakaxa apapxiritaynawa jayunaka, phasanaka, taqi kasta sawutanaka, qarwa wiskanaka, qarwa t'arwanaka manq'anakampi turkañataki. Chiqasa nayrawa ukhama sarnakapxiritaynaxa, jichha pachanxa jupanakaxa janiwa walja urqu qarwanaka uywaxapxiti, ukhamaraki janiwa jaya markanakaru sarxapxiti, qarwanakampi sarnaqasiña pachaxa chhaqapxamaxiwa, kuna laykutixa taqikuna jichha pachanxa mayjaxi, taqi markanakanwa thakhinakaxa utjaraki, ukhamarusa jach'a markanakanxa sapa semana qhathunakawa uñsjaraki, ukanwa taqikuna juyranaka aljasipxaraki ukhamaraki alasipxarkixa, ukhamarakiwa yaqhapa jaqinakaxa chukiyawu markaruwa auto ukata sarapxarkixa isinaka alasiñataki, ukhamaraki qarwa aychanaka aljapxaraki.

Awkinakampi taykanakampiwa aruskipataxa sarawinakapata janiwa yaqhapa sumpacha amtaxapxarkiti, kunanatsa nayra pachaxa junt'u markanakaruxa apapxiripachana tunqunaka jitxatañataki. Nayraxa machaqa jaqinakaxa sapa maranakawa junt'u markanaku sarapxiritaynaxa, jisnawa khaya provincia Loayza, Larecaja, Yungas ukhamaraki Tacna qhirwa markakama, qhipapxa machaqa markachiri jaqinakaxa departamento de Puno utsa markanaku sarapxiritaynaxa juyranaka jikxatañataki. Chiqasa aka mapa de La Paz uksanxa qhanañchasiwa, khaya provincia Ingavi San Andrés de Machaca ukxa markachiri jaqinakaxa kawhiri markanakuruxa nayraxa sarapxiritaynaxa uka tuqinakapwa uñisht'ayatarkixa. Markachiri jaqinakaxa sapa sarawinakanwa jilpacha tunqunatwa thaqapxirina, chiqasa nayra pachatpachawa tunqunakaxa wali munatanwa taqi chaqana, kuna laykutixa tunqunakatxa chichanakwa, k'usanakwa lurapxirina, phunch'awinakana masinakampi umxat'añataki, ukhamaraki ch'allasiñataki; maysa tuqitxa tunqunakatxa jiyk'itawa jamp'irapxirina sapa uru t'urusiñataki. Yatxatiri jaqinakaxa sapxiwa, inka pachatpachawa tunqu manq'añaxa wali sumaru uñjatanwa, kuna pachatixa tunqunaka apt'apipkana ukatpachawa wali kusihipxana, thuqhupxana, warurt'asipxana, wali k'uchikiwa tunqunaka apt'apisaxa phunchawinakaxa thuqt'asipxana¹¹⁰.

Machaqa jaqinakana sarnaqawipa

35. Sapa sarawinakanwa qarwanaka kharipxirina

Provincia Ingavi jaqinakaxa taqi markanaku sarasaxa yaqha qarwanaka anakipxana, kunaymana ch'uqinaka, jawasanaka junt'u markanakana saykirpacha aljañataki, chiqasa markanaku

110 Murra, John, 2002.

puripkāna ukhaxä masinapakaxa mä qarwa aljitaya sasawa arxayapxäna, ukatpï qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa yaqhpini mä qarwa ajllita tamaru jikhapxäna. Yaqhapa jaqinakaxa qarwa uywasinñataki munapxäna, ukhamarusa qarwa kharisinñataki alasipxäna. Ukata jisnawa yaqhapa jaqinakaxa ch'impata qarwanaka apapxana yapu marka tuqinx markachiri jaqinakaru aljañataki, kuna laykutixa, urqu qarwanaka phisqa, suxta marankama uywapxi, ukata jilpachaxa marana janiwa uywapkanti, chiqasa urqu janiwa ch'amanixanti ukatpï laqakiwa aljapxäna, ukhamarusa t'arwanapakaxa suma jach'anakawa jilana, ukatwa markanakaru sarasaxa saykïrpachawa ch'amanikipana aljapxäna. Kuna pachaxa mä qarwa kharipxäna ukhaxa taqi aychanaka yapumpi sarnaqiri jaqinakawa apasipxäna, yaqhapa markachirinakaxa sapxanwa ch'uñu, janq'u tunqu, ch'ixi tunqu taqi ukanaxa qarwa jiphilla, lip'ichinakampi turkasipxäna.

Qarwa khariri jaqixa janiwa kuna aychanaksa jilt'ayaskänti. Yaqhapa jaqinakaxa qarwa amparachuritajawasampiturkañanisapxanwa, ukhamaraki qarwa jaraphi munirinakaxa tunqu, tuntanakampi turkapxäna. Chiqasa qarwanakampi sarnaqasiri jaqixa janiwa urqu qarwanakaxa paqallqu marankama uywañakiti sapxanwa, kuna laykutixa, aychapaxa wali ankuxiwa, janiwa aychapaxa jasaxiti sapxiwa, ukhamaraki kuna pachatixa achichi qarwa kharipxi ukhaxä jisk'akiwa aychapaxa uñatatarakixa. Ukata markachiri

Mä utanwa qarwa kharisipkaraki

Akanxa pä chachawa mä qarwaru kharsusipkaraki

jaqinakaxa sapxanwa: *"Nayra pachaxa mä urqu qarwaxa phaqaqallqu marankama uywatanwa, ukata qarwaxa kharitakixanwa, jani ukasti aljatakäna, jichha pachanxa mä urqu qarwaxa pusi ukhamaraki kimsa maranixa aljatakixiwa, janiwa nayrjamaxiti"*¹¹¹ sasawa sapxarakinxa.

Markachiri jaqinakaxa sapxarakiwa, jaya markanakaru jayunaka aptiri sarapki, ukhamaraki markanaka yapumpi sarnaqasiri sarapki ukhaxa, yaqhapa qarwanakaxa juk'ata juk'ata qhipaqapxi, kuna laykutixa qarwaxa wali qarxatawa uñjasi, ukhamaraki yaqhapa qarwanakaxa qhipaki sarapxirina. Chiqasa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa suma ukanaka amuyt'apxarakixa, kuna pachatixa qarwanakaxa qhipa qhipa sarxi ukhaxä thakhina uka qarwanakaxa kharitakixiwa, kuna laykutixa qarwaxa qarita q'ala jipinukxi ukhaxa qarwanakaxa janiwa sartaña wakt'ayxapkiti.

Ukatpi qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa kuchillu apt'atapiniwa jaya markanakaru sarapxirina, jani kuchillu apasipkäna ukhaxa mä utaruwa kuchillu mayt'asiri makatapxäna ukata qarita qarwaru khariñataki. Chiqasa qarwampi sarnaqiri jaqinakaxa sapxiwa: *"Janiwa qarita qarwaxa yaqha jaqinakaru thakhina jaytañakiti, jupanakakiwa qarita qarwaruxa kharisxapxiri, ukata sapxiri ch'aqxataynawa sasa"*¹¹².

Uka *experiencia* utjatapata kuna pachatixa qarwaxa qaritaxi ukhaxä janiwa yaqha jaqinakaruxa jaytapkanti, jani ukasti thakhina qarwaxa kharitanwa, uka aychanakampi laqakiwa kunaymana juyranaka turkapxäna.

Walja qarwanakawa uyupana sayarasipkaraki

111 Jiskht'ata Santos Quispe 11/10/2011.

112 Jist'ata Juan Cruz Quispe 20/09/2011.

36. Sawuta wakt'ayaña manq'anaka turkañataki

Yatxatiri jaqinakaxa sapxiwa qarwanakampi sarnaqisiri jaqinakaxa mä pä *semana*, phaxsi jayakipana qhirwa markaru sarañatakixa, taqiniwa *familia* taypina wakt'ayapxirina, yanapt'asipxäna jupanapkama: sawuñanaka tukuyapxäna, ch'ukurapxäna, qapupxäna, yaqhapaxa k'antapxäna, ch'allasiñataki chichanaka lurapxäna, wiskanaka k'anarapxäna yapu markanakaru apañataki¹¹³. Chiqasa, nanakatakixa janiwa ukhamakiti, sapa *familia* taypinxa chachaxa, warmixa, wawanakaxa (phuchaxa, yuqaxa), taqiniwa kunaymana kustalanaka tukkatapxana, qapupxana, sawunaka tukuyapxana, p'itapxana, wiskanaka k'anapxana, ch'ukurapxana wayitanaka. Jilpachaxa tayka awkinakawa marpacha sawupxirina, wawanakapaxa ukaruwa yanapt'apxarakina, kuna laykutixa sapa sarawinakanwa mä patunka kustalanaka, pusi tunka wiskanakwa wakt'apxirina, chiqasa ukanakaxa janiwa pä *semana* tukuyapxirikanti. Ukatpi taqi *familia* taypinwa marpachawa sapa phaxsinakanwa wiskanaka k'anapxirina.

Ukata wakisiwa sumpacha qhanañchañasaxa janiwa mä pä *semana* laqaki taqikuna wakt'ayapxirikanti, jani ukasti marpachawa mismipxirina, k'anapxirina, sawupxirina, ukatpi yaqhapa chachanakaxa maranxa pusi tunka wiskanaka k'anarapxiritayna, ukhamaraki warminakaxa paya tunka, kimsa tunka kustalanakwa

Akanxa uñjasiwa walja jayunakawa muntunt'ataski

Nayraxa cebolla apapxana khaya Tarquiamaya tuqinakaru

Chankaka apapxana Tarquiamaya markaru sayumpi turkañataki

113 Gobel, Barbara, 1998 ukhamaraki Lecoq, Patrice, 1988; Paz Flores, Paercy, 2000.

marana sawkatapxirina, ukhamarusa chachanakaxa sapa maranakanwa walja wayitanaka sawkatapxirina juyranakampi yaqha markanakana turkañataki. Chiqasa khitinakatixa qarwanakampi, iwijanakampi sarnaqasipkana uka jaqinakaxa kunaymana sawunapwa yatiqapxäna jiskpachata, nayraxa chachaxa warminakaxa sawuñanakwa yatipxäna. Wakisiwa wasata wasata qhanañchataxiwa, nayraxa kunaymana sawutanakampiwa jaya markanakaru sarapxiritaynaxa juyranaka jikxatañataki, ukhamanwa sarawinakapaxa. Jichhaxa khaya provincia Ingavi uksa markanakata amuyt'añäni, chiqasa jayunakampiwa taqi markanakaru apapxirina turkasiñataki. Chiqasa provincia Ingavi taypinxa janiwa jayunakaxa utjkarakiti, ukatwa sarapxirina khaya provincia Pacajes uksa tuqiru jayunaka alasiñataki, ukatwa kunayamana juyranatwa apapxirina, jisnawa wayk'anaka, chankakanaka, muxsa *azúcar* ukanakwa churapxirina markachiri jaqinakaru.

Chiqasa walja markanakawa utjaraki khaya San Andrés de Machaca tuqina: Ch'ixipukara, Kunchaqullu, Sombra Pata, Centro Mauri, Phusuma, Chunkara uksa markanakwa sapa maranakawa sarapxiritaynaxa, yaqhapa jaqinakaxa paya, kimsa tuqiwa kutt'apxiritaynaxa, maysa tuqitxa Tarquiamaya uksa markaruwa taqi markanakata sarapxiritaynaxa, kuna laykutixa uksa markanatwa jayunakaxa utjana alasiñatakixa. Chiqasa nayra pachatpachawa utjarakina jayunakaxa khaya departamento de Potosi ukhamaraki Oruro uksa tuqinakana, jisnawa khitinakatixa jakasipkana khaya San Andrés de Machaca uksa markanakana janiwa jupanakaxa uksa departamento sarapxirikataynati, kuna laykutixa wali jayarakinwa. Jisnawa Tarquiamaya markaxa taqi markanakatwa sarapxirina yajunaka jikxatañataki, chiqasa uka jayuxa wali munatanwa departamento de Puno uksa markanakanxa, kuna laykutixa janiwa manq'anakaruxa t'amantayrikanti, ukhamaruxa janiwa kisunakarusa t'amantayrikänti Tarquiamaya jayunakaxa; ukatpi taqi markanakanwa Tarquiamaya jayunakaxa thaqhatana.

Nayraxa wayk'anaka apapxirina khaya Tarquiamaya tuqiru

San Andrés de Machaca markachiri jaqinakaxa nayraqxa Desaguadero markaruwa sarapxirina, uksa tuqinwa cebolla, wayk'a, oregano, manzanilla, chunkaka ukanaka turkanipxäna, ukatxa uka turkatanakwa apapxana khaya Tarquiamaya tuqiru, ukanwa jayunaka jikxatañatakixa churapxana: wayk'anaka, manzanilla, chunkaka, oregano. Chiqasa, Tarquiamaya markanxa cebolla, wayk'anaka, chunkakanaka, orégano, manzanilla janiwa uksa markanxa utjkarkiti ukatwa wali markachiri jaqinakaxa

munapxäna. Ukhamarakiwa yaqhapa jaqinakaxa Tarquiamaya markatxa qullqimpiwa jayunaka alanipxana. Machaca jaqinakaxa kawkhatsa qullqinaka jikxatapxiripachäna, chiqasa uka jiskt'awiwa utjaraki. Chiqasa wali askiwa uka qhanañchañaxa, Provincia Ingavi markachiri jaqinakaxa nayraxa Waki markaruwa sarapxiritañaxa ukanwa lip'ichinaka, qarwa t'arwanaka, wayitanaka aljapxirina, ukhamatwa qullqinaka jikxatapxirina, ukhamaraki Desaguadero markana kunaymana sawutanakwa, jayunakwa aljapxirina ukatwa qullqinipxirina. Sariri jaqinakaxa uka qullqinakampiwa jayunaka alasiñataki sarapxirina.

Sapa *familia* taypinwa, sapa maranakawa Tarquiamaya markaru sarapxirina, qasawi, llamay phaxsinakana, kuna pachatixa awti pachanakaxa qallkana ukhanaka, chiqasa yapunakaxa apthapitaxi ukhawa wakt'asipxirina, yaqhapaxa patunka, kimsa tunka qarwanakampi sarapxirina jayunaka khumtaniñataki. Chiqasa janiwa yatiskiti kunapachatsa uksa markanakaruxa sarapxiripachana jayunaka jikxatañataki.

akaxa phaxawa khaya San Andrés de machaca uksa tuqinakata apanipxana

Akaxa sumpacha phasawa markachiri jaqinakaxa annaqapxirina khatimpi manq'apñataki

Yaqhapa jaqinakaxa walja qarwanakwa uywapxirina San Andrés de Machaca tuqina, uka jaqinakaxa kimsa kunka, pusi tunka qarwanakampiwa sarapxirina walja jayunaka khumtaniñataki. Ukhamarakiwa yaqhapa jaqinakaxa janiwa walja qarwanakxa uywapkanti, chiqasa uka jaqinakaxa masinakapatwa qarwanaka mayt'asipxana, ukatwa pä tunka qarwanakatwa sarapxirina jayunaka khumtaniñataki. Chiqasa uka jayunakampiwa jaqinakaxa sarapxirina walja markanaku: Pukarani, Taraku, Copacabana, Tiquina, Santiago de Wata tuqinakaru, ukhamarakiwa San Andrés de Machaca uksa markachiri jaqinakaxa Perú markanakuwa sarapxirina, uksaruxa jilpacha apapxirinwa jayunaka, qarwa t'arwanaka, ch'arkinaka: Pomat'a, Juli, Zepita, Yunguyo uksa markanaku.

Maysa tuqitxa, Jesús de Machaca uksa markachiri jaqinakaxa *colonia* pachatpachawa Yungas junt'u markanakuwa sarapxiritaynaxa, uksanxa satapxiritayna

kukanaka, *café* ukanaka, uka achuyatanapxa sapa maranakawa Potosi markaru apaxirina, ukhamaraki uksa junt'u markanakatxa apanipxanwa kunaymana muxsa achutanaka; ukhamarakiwa Jesús de Machaca uksanxa kunaymana phukhunaka, yurunaka lurapxirina, ukanakxa jach'a khathunakaruwa apapxirina juyranakampi turkañataki. Chiqasa uksa markachiri jaqinakaxa jayunakaruwa sarapxirina khaya Tarquiamaya markakama, ukatwa taqi markanaku apapxirina; jisnawa jupanakaxa apapxirinwa jayunaka ukhamaraki ñiq'i phukhunaka.

Aka jullinx paya qarwanakawa chinutaski, jan'qu ukhama ch'umpi

Aka jullixa Denisa Arnold ukhamaraki Elvira Espejo ukanakawa apsupxatayna

37. Sawutanaka ukhamaraki wiska mismitanaka wakt'ayaña tuqita

Provincia ingavi markachiri jaqinakaxa kunaymana sawutanaka taqi markanakaru apapxäna. Chiqasa provincia Ingavi uka taypina markachiri jaqinakaxa walja qarwa, alpaka, iwija, khuchi, waka, asnu uywapxäna ukhamarusa manq'apxäna; kuna laykutixa, nayra pachata wali jach'a uraqinipxänwa, ukanwa walja kasta uywanaka uywapxäna. Markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa iwija t'arwanaka yawirapxirina, uka t'arwanakatwa taqikuna lurapxäna, k'anthapxirina isinaka sawuñataki. Markachiri jaqinakaxa janq'u qarwa, ch'iyara t'arwanaka munapxäna, maysatxa ch'ixi t'arwanakaxa janiwa munatakänti, kuna laykutixa taqi saminakaninwa. Ukata kuna pachatixa qarwanaka jarqhayapkäna, janq'u achichi qarwanaka, ch'iyara qarwanaka ajllipxäna, wawanakapa kipkaki yuriñapataki. Jisk'a janq'u qarwanakaxa jaqipata wali munatänwa, ukhamarusa ch'iyara qarwaxa wali munasitawa uywatana. Ukhamaraki alqa, ch'ixi qarwanakaxa janiwa jaqipana munatakanti kuna laykutixa janiwa kunanpisa wakt'apxamakiti.

Chiqasa nayraxa sapa marawa kustalanaka sawupxäna. Sapa familia taypinxa kimsa tunka kustalanaka sawupxäna, yaqhapasti pä tunka kustalanaka sawupxäna, ukhamarusa yaqhapa

Akaxa kimsa wich'unawa urakina apnuqataski

Aka jullinxä mä asnu kustalawa

Akaxa qarwa lip'ichiwa uraqina lupiru wanichitaski

familia taypinxa yatisiwa phisqa tunka asnu kustalanaka sawupxäna, chachaxa ukhamaraki warmixa asnu kustalanaka sawupxäna, qarwa kustalanakata jach'pachawa lurapxirina uka kustalanakaxa kimsa, pusi *arroba* aptañapataki lurapxäna.

Markachiri jaqinakaxa jilpacha kimsa arroba jach'a kustalanaka sawupxäna, chiqasa asnu kustalaxa jaya markanakaru apañataki juyranakampi turkañataki sawutänwa, qarwa, asnu kustalaxa qarwa t'arwata sawutkamakinwa, kunalaykutixa qarwa t'arwa kustala sawutaxa jaya maranaka apnaqatanwa. Ukhamarusa kustalanakaxa kimsa samita sawutanwa, yaqhapa *familia* pä samitakwa sawupxana: ch'iyarampita, janq'umpita qarwa t'arwanakata; kuna laykutixa nayraxa janiwa yuti ukanakaxa uñt'atakanti, jani ukasti kustalanakaki sapa urunakaxa apnaqapxana ch'uqinaka, ch'uñunaka, chiqasa ukaruwa jayunapsa, phasanapsa, ch'uqinapsa, jawasanapsa, ullukunapsa winantapxana¹¹⁴.

Maysa tuqitxa, markachiri jaqinakaxa kunaymana kasta wiskanaka k'anapxäna sapa maranaka jaya markanakaru apañataki ukanwa juyranakampi turkanipxirina; chiqasa uka wiskanakaxa qarwa t'arwanakatawa k'anapxirina; nayrainkapachtpachakunaymana wiskanaka k'anapxäna q'ipinaka ñach'añataki, kuna laykutixa markachiri jaqinakaxa wiskanaka wali munatanwa jaya markanakaru sarañataki; ukatpi wiskanakampiwa q'ipinaka qarwanakaru khumuntapxäna. Nayratpacha wiskhanakaki sapa *familia* taypina k'anapxäna, ukampiwa q'ipinakxa jiykatapxäna. Wiskanakaxa kunaymana samita k'anatawa, yaqhapa jaqinakaxa janq'umpi ch'iyarampita wiskanaka k'anapxäna. Sapa familia taypina chachanakawa t'arwanaka mismipxäna, ukata kimsa, paya sami misminakata kimsa tunka ukhamawa k'anapxäna, pusi tunka wiskhanaka ukhamasa k'anapxarakina. Yaqhapa chachanakaxa sapa maraxa mä patunka

Kimsa kasta wiskanakawa uraqina iknuqataski

114 Quintin Quisbert 22/09/2011.

k'anapxanwa, ukatxa juyranakampi turkañataki sapa *wiyaxina* wiskanaka apaxäna, yaqhapa jaqinakaxa tunka wiskanaka junt'u markanakaru apapxarakina, kunalaykutixa ukxa tuqinakanxa wali wiskanaka q'ipinaka ñach'antañataki munapxäna

Jichhaxa qhanañchañäniwa wich'uña tuqinakata, khitinakatixa qarwa, alpaka uywapki uka jaqinakaxa nayratpachawa qarwa ch'akhanaka wich'uña sawuñataki lurapxiritäyna. Ukata kuna pachatixa qarwa kharipxäna ukhaxa taqi qarwa ch'akhanaka wich'uña lurañataki k'ayawa imasipxäna, ukhamarusa wich'uñampiwa ikiñanaka, punchunaka, awayunaka sawupxana wali munasina.

Akaxa qarwa sulluwa qala patana apnuqataski

Akaxa mä alka qarwawa sapaki t'ijuskaraki

Kunjamsa wich'uñanakaxa nayra pachatpacha luratapachana, jisnwa wich'uñanakaxa luratanwa qarwa chhuchhulli ch'akhanaka, kuna laykutixa qarwa ch'akhanapxa umaruwa jaquntapxäna kimsa, pusi *semana* jisnawa qala chulljaptapataki, kuna pachatixa qarwa chhuchhullinakaxa umana chulljatana ukhawa juk'ata juk'ata kuchillumpi khithurapxäna llusk'akiñapataki.

Kuna pachatixa *viaje* yaqha markanakaru sarapxäna ukhaxä tunka, paya tunka

wich'uñanaka apasipxänwa, kuna laykutixa yaqha markanakana wali sawuñataki munapxäna. Chiqasa yatxatiri jaqinakaxa, wich'uña yapt'añataki, masinakaru waxt'añataki apapxanwa,

ukhamarusa taqi chuymanpi turkasiñataki¹¹⁵ waxt'apxäna, wich'uña ch'akhanakaxa janiwa turkañataki apapkänti jani ukasti waxt'añataki, yapt'añataki suma chuymanpi turkañataki.

Maysa tuqitxa qarwa, iwija lip'ichinakxa jaya markanakaru apañataki wakt'ayapxirina, chiqasa qarwa lip'ichinakaxa junt'u markanakanxa janiwa upxkarakiti, ukatwa wali munapxirina qarwa lip'ichinaka, chiqasa taqikuna kasta juyranakampiwa turkasipxirina taqi markanakana. Jisnawa qarwa lip'ichinakaxa jant'akunakatakiwa *familia* taypina, ikiñataki, Pomat'a, Juli, Zepita, Yunguyo Perú markanakana jilpacha munapxäna. Kuna pachatixa qarwanaka kharipxäna ukhaxä suma qarwa lip'ichinaka lupiruwä jach'añapataki wañichipxäna ukata utana apnaqasiñataki. Jisnawa qarwa lip'ichinakaxa Perú ukhamaraki Bolivia markanakana munapxäna. Yapumpi sarnaqasiri jaqinakaxa wali qarwa lip'ichinaka, utanakana uraqiru jant'akuñataki munapxäna. Yaqhapa jaqinakaxa qarwa lip'ichipxa t'arwanaka yawirapxäna, ukhamaraki kunka lip'ichi lasunaka k'anañataki munapxäna.

Ukhamarakiwa jaya markanakaru sarañatakixa wali suma qarwa sullunaka imasipxirina, ukatwa sapa marawa mä tunka sullunaka tantachapxäna, yaqhapaxa pä tunka sullunaka tantachapxarakina, sullunakaxa wali munasina, kuna laykutixa waxt'anaka wakt'añatakiwa sullunaka munapxäna, ukhamaraki qarwa sullunaka yaqha markanakaru apañataki munapxäna, chiqasa yapumpi sarnaqasiri jaqinakaxa wali qarwa sullunaka waxt'anaka lurañataki munapxäna, ukatpi qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa walja sullunaka apapxäna, kuna pachatixa masipana utaparuxa puripxäna, sullunaka waxt'äna, ukhamarusa ch'arki, manq'anaka phayasiñataki; chiqasa jichha pachanxa qarwa sullunakxa kipkakiwa wali munataski, kuna laykutixa Chukiyawu jach'a markanxa aljapxaraki, qarwa sullunaka khitinakatixa jach'a utanaka lurapki ukanakataki munapxi.

38. Jaya markanakaru llakt'atawa sarapxirina

Chiqasa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa jisk'ata jaya markanakaru saraxa yatiqapxäna. Yaqha markanakaru sarapxäna ukhaxa walja thaxhinaka uñt'äna, kawkiri thaxhinakasa wali

115 Paz Flores, Percy, 2000.

ch'ama saraña ukanaka yatiqäna, kuna laykutixa yaqhapa thakhinakaxa qarwanaka anakipañaxa wali ch'amanwa, chiqasa thakhixa wali q'awanakani ukhamanwa, ukatpī qarwanaka anakiñaxa wali ch'amanwa, ukhamaraki kawkiri thakhisa chiqaki saraña yatiqapxäna, jasaki, jani sinti ch'ama tukusa jasakiwa sarapxäna. Jisk'ata qarwampi sarasa yatiqapxäna, thakhinaka uñt'äna, ukhamaraki juk'ata juk'ata tatapana masinakapa khaya junt'u markanakana, thaya markanakana uñt'äna. Jisk'ata jaya markanakaru saraña yatiqapxäna, kunapachatixa warminixapxäna ukhaxa suma kunjamasa qarwanaka annaqañaxa ukanakata yatipxäna, ukhamaraki tatapana masinakaparu uñt'äna.

Walja qarwanakawa sarantasipkaraki

Kuna pachatixa qarwampi jaya markanakaru saraqapxäna, kunaymani llakinaka utjäna, jisnawa qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa llakisipxanwa, kuna laykutixa yaqhapa *viaje* sarasaxa qarwanakawa qarita uñjasipxäna, ukatpī jani qarwanakapxa qariñapatakixa mayt'asipxäna. Qarwanakampi sarnaqiri jaqinakaxa wali llakt'atapiniwa kunaymana markanakaru sarapxirina. Ukhamarusa kuna pachatixa jani walinakampi samkasipxäna

Paya janq'u qarwanakawa salasipkaraki qullu k'uchunxa

ukhaxä llakisipxirina, chiqasa yaqhapaxa asnunakampiwa samkasipxäna, ukata qarwa ant'ata llakt'atawa sarapxirina, kuna pachatixa q'awanakana sarapxäna ukhaxa wali amuyumpiwa qarwanaka anikipxäna. Asnunakampi samkasipxäna ukhaxa sapxanwa: "*Jichhüruxa taqikunawa ch'amani, asnunakampiwa samkasitata, janiwa asnuxa walikiti, ch'ama tukuñatakiriwa*"¹¹⁶ sapxanwa. Qarwanakampi sarnaqisiri jaqinakaxa yatipxanwa, kuna pachatixa qarwanaka

anakipkana ukhaxa sapa qarwanakawa uñt'atana, ukata thakhina tumpasipxana jani chhaqañapataki; chiqasa yaqhapa qarwanakaxa sapakiwa thakhina qhipaptapxirina, ukhamarakiwa sapa tamanwa utjarakixa qhipana manq'asiri qarwanaka. Jisnawa mä *experiencia* ukawa utjäna, jach'a q'awanakana qarwa anakirinakaxa wali uñanaqasisawa qarwanaka anakipxäna, kuna laykutixa yaqhapa qarwanakaxa q'awanakaruwa jalantapxäna, ukata usupxata uñjasipxana.

Ukhamarakiwa qarwanakampi sarnaqiri jaqinakaxa wali llakisipxäna, kuna laykutixa nayrapachaxa lunthatanaka jach'a qullu Sorata tuqina utjanwa siwa. Chiqasa janiwa suma yatiskiti, chiqapuniti lunthata (saldía) jaqinaka utjapachäna. Taqi sariri jaqinakaxa lunthatawa utji jach'a qullu taypinakana, chiqasa jaqinakaruwa jiwayäna qarwanaka anakisiñataki sapxanwa. Ukhamarusa khaya Laqasilla jach'a qulluna utjäna sapxäna, ukata qarwampi sarnaqiri jaqinakaxa wali llakisipxäna. Lunthatanakata jark'aqasiñatakixa

Walja qarwanakawa uyupana anantataskixa

walja jaqinakawa qarwampi sarapxirina. Sapa familia pätunka, kimsa tunka qarwanakampiwa sarapxirina, ukata jupanakkama yanapt'asipxäna, paya tama ukhamaraki kimsa tama qarwanaka mayaruki anthapipxäna, ukata jupanakkamawa uñjasipxäna, yanapt'asipxäna. Kuna pachatixa jak'achapkana jach'a qullunaka wali asxasarasa, walja tama tama qarwanakampiwa jaqinakaxa sarapxäna. Chiqasa jach'a q'awa qullunakanxa janiwa walja qarwanakaxa anakiñxamakiti, kuna laykutixa qarwanakaxa inakiwa sayarxapxirina, ukatwa jaqinakapaxa qarwanakaparuxa waljaruwa t'akxapxirina, qarwanakaxa jani asxarayasiñapataki. Maysa tuqitxa, kuna pachatixa jaya markanakaru sarapkäna ukhaxa llakisipxanwa, chiqasa mä *experiencia* ukhamawa utjäna, ist'asina, kuna laykutixa yaqhapa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa thakhina sarkasawa wali usuta jikxatasipxäna, chiqasa jilpachxa purakatwa usuntapxana, jupanakaxa janiwa suma sarasaxa manq'asipkanti ukatwa usuntapxana; chiqasa yaqhapa sariri jaqinakaxa janiwa

jichhupkanti paya *semana*, kimsa *semana* sariri jaya markanakaruxa; jisnawa jilpacha jisk'a lluqallanakawa puraka usumpi jachapxirina; ukhamarakiwa yaqhapa jaqinakaxa junt'u markanakaru sarasaxa jani uñt'ata usunakampiwa katxatapxäna, janiwa jupanakaxa laqaki qullasiña wakt'aykapkanti. Kuna pachatixa jani uñt'ata usunakampi katxatapkana ukhaxa masinakaparuwa puripxana qullasiñataki. Yaqhapa sariri jaqinakaxa junt'u markanakanwa jani uñt'ata usunakampiwa utaparu kutt'apxäna; utapanxa janiwa kunampisa qullasiña wakt'aykapkanti, ukhamatwa yaqhapa jaqinakaxa jani uñt'ata usumpiwa jiwapxarkiri.

Akanxa maya sapa urqu qarwakiwa uñch'ukisiniski

Ukhamarakiwa, qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa llakt'atawa yaqha markanakaru sarapxirina, chiqasa janiwa qasawiphaxsinxayatiñxamakiti, yapu markanakanxa walisumati achutaspacha, jani ukhaxa janikicha suma achutaspacha ukanakatwa janiwa yatiñxamakanti. Chiqasa sapa maranakawa mayjaraki, yaqhapa maranakaxa wali suma maranarakinwa, kunaymana achuyapxarakinx, yaqhapa maranakanxa taqi satatanakaxa qhipakirakiwa achuqxarakina, ukhamarakiwa yaqhapa maranakanxa taqi kunasa nayrt'arakinwa, ukhamarusa utjarakiwa yaqhapa maranakaxa janiwa jalluxa sumpacha purkarakiti, ukata janiwa achutanakaxa sawutanakampi turkañatakixa utjxirikiti.

Qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa llakt'asitawa sarapxirina yapu markanakaruxa; chiqasa kuna pachatixa wali phuqhski ukhaxa janiwa juyranakaxa suma ajllinxamaxiti yapumpi sarnaqasiri jaqinakampixa; ukhamarkiwa jani

Aka julli uñjasiwa walja qarwanakawa manq'asipkaraki

suma maraxiti, chiqasa janiwa taqikunasa suma achutaxiti, ukhaxa janiwa suma munatarjama juyranakaxa turkapxirixanti. Ukhamarakiwa yaqhapa maranakaxa taqikunawa qhipt'arakina, chiqasa ukhaxa janiwa qawasa phaxsinxa achutanakaxa apt'apitakiti, ukhaxa janiwa sariri jaqinakatakixa kunatxa askikanti, kuna laykutixa, jupanakaxa janiwa juyranaka turkasiña amtatarjama wakt'aykanti yapumpi sarnaqasiri jaqinakampixa. Kunarusatixa qhipa maraki ukhaxa taqikuna satatanakawa qhipaki apt'apitarki. Ukatpi sariri jaqinakaxa wali llapt'atawa sarapxirina yapu markanakaruxa, chiqasa jupanakaxa janiwa kunamapxa yatiyxamakanti.

39. Nayraqata sariri qarwanakata (campanilla)

Mä tamanxa kunaymana kasta qarwanakawa utjarakixa, mayirinxaxa jisnawa, sapa tamanxa maya ukhamarakiyapayaqarwanakawanayraqatasaririnakawa utjarakixa, uka kasta qarwanakaxa janipuniwa qhipaqtirikanti, nayrapunwa sarantapxirina taqi sarawinakana, ukhamarusa t'isktasa t'isktasawa pasto ukanaka manq'asiñatakiwa nayraqata sarapxirina. Nayraqata sariri qarwanakaxa janiwa kawkhanakansa asxarayasipxirikiti, kawkharusa mantaskakirinwa. Uka nayraqata tamana sariri qarwanakaxa pusi, phisqa ukhamaraki suxta marani qarwanakanwa, ukhamarakiwa uka kasta qarwanakaxa thakhipxa

suma amuyapxarkina naka uñt'arakixa. Chiqasa qarwanakampi sariri jaqinakaxa nayraqata sarnaqiri qarwanakaruwa wali suma uñjasipxirina. Jisnawa sapa sarawinkanwa achichi qarwanakaxa, nayraqata thakhina sarantapxirina. Ukatpi sapa tamanwa utjaraki nayraqata sariri qarwanaka, chiqasa ukatwa jaqinakapaxa ajllipxana nayraqata sariri qarwanakaru campanilla ukampiwa kunkata warkuntayapxana. Chiqasa nayraqata sariri qarwanakaxa wali jach'a lik'i qarwanakayrinwa; ukatpi uka achachi qarwanakaxa phisqa, suxta marani qarwanakanwa; ukhamarakiwa uka nayraqata sariri qarwanakaxa wali jaqinakapana munatanwa, kuna laykutixa jawiranapxa, mayja qullunapxa laqakiwa matapxana, janiwa axsarayasipxirikanti.

Aka jullixa Denise Arnold ukhamaraki Elvira Espejo ukanakankiwa

Maysa tuqitxa markachiri taypinakanxa mä *costumbre* ukhamawa utjarakina, kawkiri qarwanakatixa nayraqata sarantapxirina uka kasta qarwanakaxa laqakiwa mä *campanilla* tunkata warkuntapxirina ukhamaraki jinchupata kunaymana kasta saminakampi ch'ikillaña. Kuna pachatixa campanilla ukampi kunkata warkuntapkana ukhaxa taqiniwa yatipxana nayraqata sariritapata. Chiqasa walja jiskt'awinakawa utjaraki, kunatakisa campanilla ukampi qarwanakaru kunkapata warkuntapxiripachana. Jisnawa wakisiwa suma qhanañchañasa uka tuqinakata. Chiqasa janiwa yatiskiti colonia pachanxa nayraqata sariri qarwanakaruxa *campanilla* ukampixa kunkata warkuntapxiripachanti; janiwa yatxatiri jaqinakaxa uka tuqitxa amuyt'atakarkiti, ukatpi janiwa yatiskiti kuna pachatsa campanilla ukaxa apnaqatapachaxa. Qarwanakampi sariri jaqinakaxa sapxarakiswa, nayra pachaxa nayraqata sariri qarwanakaxa campanilla ukampiwa kunkata warkuntapxirитайna qamaqinakarusa, añasunakarusa, p'isaqanakarusa thuqtayañataki. Chiqasa ukanakaxa jilpacha arumanakawa khathinakana ikipxirina, sarnqapxirina, ukata mayaki sustjapxirina qarwanakaruxa.

Kuna pachatixa jaya markanakaru sarapxäna ukhaxa alwata markanakaru puriñatakixa sartapxäna, ukhamarkiwa yaqhapa urunakaxa janiwa jank'aki thakhina sarapkanti, ukata arumpachawa utaru puriñataki sarapxäna, ukhamaraki kawkhansa umanakaxa utji ukhanakaruwa ikiñataki puripxirina, kuna laykutixa jaya tuqinakaru sarasaxa umawa

Walja urqu qarwanakawa thakhina sarasipkaraki

Aka jullixa Denise Arnold ukhamaraki Elvira Espejo ukanakankiwa

wali munasina manq'a phayasiñataki, kunapachatixa aruma puripxäna ukhaxa juntuma phayasipxäna. Chiqasa uka pitampikiwa arumanakaxa ikipxäna. Sapa tamanxa mä päya kimsa urqu qarwa nayraqata saririnaka utjäna, ukhamarusa sapa qarwanakawa sutini sutininwa, akniri sutinakanjama: achichi qarwa, achichi mansu qarwa, irpiri qarwa ukhamanakampi sapxäna.

Yaqhapa jaqinakaxa nayraqata sariri qarwanakaruxa wali munasipxäna. Kuna laykutixa nayraqata sariri qarwanakaxa wali mansupxanwa, ukata awlatanakaxa uka qarwanakaruwa nayraqata q'ipinaka khumuntapxirina. Uka nayraqata qarwa saririnakaxa janiwa thaxhinxa kuna khullunaksa sinti sustjasirikiti. Nayraqata sariri qarwanakaxa taqi sarawinkanxa janipiniwa qhiparapxirikanti, kuna pachatixa yaqha qarwanaka nayraqataru saraña munapxäna ukhaxa, nayraqata sariri qarwanakaxa t'isktasa t'isktasa nayraqataruwa sarapxirina.

Akanxa walja qarwanakawa uyuna anantataski
ukhamaraki taqiniwa jipirasipkaraki

Ukata arumanakaxa achichi qarwanakaruwa ankuta qarwanakapxa chinkatapxirina jani arumaxa uriptañapataki, kuna laykutixa ankuta qarwanakaxa janiwa *experiencia* ukaxa utjkiti, ukatpi kunatakisa laqakiwa uriptana, ukhamaraki kuna pachatixa anunakaxa waxtana ukhaxa ankuta qarwanakaxa laqakiwa sustjasipxarakina. Chiqasa achichi qarwanakaxa janiwa ankutanakjama laqaki sustjasipxirikanti, jupanakaxa yatitapxanwa qullu k'uchunakanxa, pampanakanxa sarnaqasiri. Ukhamarusa kuna pachatixa qarwanakaxa arumaxa sustjasipkana ukhaxä tampachawa maysaru maysaru uñatatasipxirina, yaqhapaxa thaxhinakatwa maysaru salsupxirina. Kuna pachatixa *kampanilla* wali chilinki chilinki ukhaxa jaqipaxa laqakiwa ikiñapata sartaxirina qarwanakaru uñjañataki. Chiqasa wali campanilla ukaxa chilinkana ukhaxa saña muniwa qarwanakaxa sustjatawa uñjasina.

Qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa sapxirinwa: "Arumaxa janiwa suma ikiñakiti, chiqasa arumaxa phisinakasa, anunakasa, jamach'inakasa qarwanakaru sustjakiriwa, kunawrsatixa qarwanakaxa

*chilinki chilinki jiski ukhaxa laqakiwa sartasiña, uñjañataki... kunatixa jaychjasipxiriwa*¹¹⁷. Chiqasa sustxjata qarwanakaxa wiskanakapsa t'aqxaspawa, ukatpi qarwampi sarnaqiri jilatanakasa ukanaka yatipxiwa.

Qarwanakampi sarnaqiri jaqinakaxa sapa qarwanakaparuwa kunaymana sutinakampi sutinchapxäna. Ukata sapa qarwanakaxa wawanakapxama uñt'atawa sasaw arsupxäna¹¹⁸; kunaymana sami t'arwanakapata uñjasa qarwanakaruwa sutinchapxäna. Jaqipaxa sapa qarwanakaparuwa suma uñt'asirakina, ukhamaraki thakhina sapa samart'awina tumpasirakina. Chiqasa yaqhapa jaqinakapaxa qarwanakaparuxa sarawinakapata, t'arwanakapata, sami t'arwanitapata, yaqhapaxa jach'a, jisk'a qarwanakata uñt'asipxäna.

Yaqhapa qarwanakaxa chika taypi sariri qarwanakanwa, kuna laykutixa uka kasta qarwanakaxa nayraqata sariri qarwanakaruwa qhipata arktäna, ukatxa maya tamanxa qhipa sariri qarwanakaxa utjarakiwa. Chiqasa sapa tamanwa qhipa sarnaqiri qarwanaka utjarakinxa, ukata jaqinakapaxa amanuta qarwanakaruxa anakipxarakina, kuna laykutixa, uka qarwanakaxa qhipa manq'asiri qarwanaka jaqipa uñt'ataxinwa.

Ukhamaraki sapa manq'asiri qarwanaka utjarakiwa. Jisnawa uka qarwanakaxa sapa

Akanxa walja qarwanakawa uyupana jipisipkarakixa

Aka jullixa Alex Ruiz jitanawa apsutayna khaya Tapakari ukxa tuqina

117 Florentino Laura 23/10/2011.

118 Flores Ochoa, Jorge, 1988. Jisnawa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa wali munatawa uywasipxana sapa qarwanapxa, ukhamaraxa sapa qarwanakawa sutini sutininxa.

manq'añatakixa tamata amanuta saraqixa. Maysatxa, mä tamanxa qhipana manq'asiri qarwanakaxa utjarakiwa, sapa sarawinkanxa qhipakipiniwa manq'asirakixa, ukata jaqinakapaxa amanuta tamaru jikxatañatak jikhanipxäna.

Tamanxa nayraqata sariri qarwa, arkiri qarwa, qhipaqtiri qarwa, sapa qhipana manq'asiri qarwa utjarakixa. Chiqasa akanxa uñist'atawa janiwa mä tamanxa qarwanakaxa kipkakikiti, ukatpï yaqhipaxa sapa samart'awina qarwanakaruwa jani chhaqañapataki tumpapxi. Kuna pachatixa jaya markanaku sarapki ukhaxä pä kimsa jaqiwa munasirakixa, kuna laykutixa thakhina t'aqa t'aqa qarwanakaxa sarxapxaraki, wakisiwa qhanañchañaraki, mä tamanxa kunaymana qarwanakawa utji, yaqhapa qarwanakaxa wali ch'amani qarwanakawa, ukatawa uka qarwanakaxa jani thakhinkanxa qarxapkarakinti, chiqasa mä tamanxa wali ch'amani jach'a qarwanakaxa utjarakiwa, ukhamarusa jaya markanaku sarapkana ukhaxä janiwa qaripkarakinti, maysata jani *experiencia* ankuta qarwanaka utjarakinwa.

Chiqasa uka qarwanakaxa janiwa walja q'ipinaka apapkarakinti, mä *arroba* ukhamaki uka qarwanakaruxa khumupxarakixa, yaqhapanakaxa jaqina isipa, phukhupa, ikiñanakapawa khumupxarakina. Maysatxa qariri qarwanakaxa utjarakiwa, chiqasa uka qarwanakaxa suma jaqipata uñt'atarakiwa, kuna pachatixa jaya markanaku sarapki ukhaxä mä phisqa, suxta qarwanaka jani q'ipini, q'ipinaka khumuñataki anakipxarakixa.

40. Kunsä china lluqallanakaxa jaya markanaku sarasaxa lurapxiripachana

Jichhaxa sumpacha china uka tuqita amuyt'añäni, kunsä uka china sata sutini jisk'a lluqallaxa jaya markanaku sarasaxa lurpächa, kunanakansa jach'a jaqinakaruxa yanapt'pächa. Chiqasa uka jiskht'awinaka utjaraki, qarwampi sarnaqiri jaqinakaxa yatipxanwa, qarwanaku suma thakhina yanapiri jaqinaka apnaqañataki, kuna laykutixa mä tama qarwanakaxa janiwa kuskhata kipkakikiti, yaqhapa qarwanakaxa nayraqata sarnaqapxi, sapa manq'asiri qarwaxa utjarakiwa, ukatawa sapa sarawinxä yanapt'iri jaqinaka munasixa. Ukata sapa *viaje* wakt'ayapkana ukhaxä pä jisk'a lluqallanaka qarwanaka annaqañapataki irpasipxäna. Jisnawa sapa sariri jaqinakaxa

janipuniwa utjkarakinti, janukaxa paya, kimsa sariri jaqinakakiwa utjaraki, ukatakisti jaya markanaku sarañatakixa mä, pä jisk'a lluqalla yanapañapataki irpasipxäna. Jisk'a lluqallanakaxa kimsaqallqu, llatunka, tunka maranita jaya markanaku saraña qalltapxäna. Jaya markanaku sariri jaqinakaxa jilpacha jisk'a lluqallanakaparu irpasipxanwa, kuna pachatixa jisk'a lluqallanakapaxa jani pachanixi ukhaxä, yaqha jaqinakaruwa mayt'asiñataki achikt'asina, jaya markanaku irpañataki.

Qarwampi sarañatakixa yanapt'iri jaqinakwa munasinxä, ukatwa sariri jaqinakaxa thaqhaxana jisk'a lluqallanaka: *"Qarwampi sarañatakixa jisk'a lluqallanaka irpasiñaxa, kunta, kuna pachatixa suma pasto utji ukhaxa qarwanakaxa t'aqa t'aqa sarxapxi, ukatpi sapakixa qarwanakaruxa anthapiñjamakiti"*¹¹⁹. Ukhamarusa yaqhapa jisk'a lluqallanakaxa jaya markanaku sarasaxa qaritakiwa uñjasirakina, ukata yaqhapa jaqinakaxa paya, kimsa asnunaka jikhasipxäna, ukaruxa manq'a phayasíñanaka, phukhunaka, ikiñanaka apapxäna, jichhaxa kuna pachatixa jisk'a lluqallaxa qarita uñjasina ukhaxä asnuruwa lat'xatata saräna. Chiqasa yaqhapa sarnaqiri jaqinakaxa asnunakapampini jikhasipxäna, ukhamaraki *caballo* irpaxäna,

Pä jisk'a lluqallanakawa jach'a sombrero p'iqita asjatasita ukhamawa sayasipkaraki

Qarwanakampi sariri jaqinakaxa k'ispina apasipxirina thakhina manq'asiñataki

119 Quintin Laura 12/09/2011.

kunarusatixa sariri jaqinakaxa wali qarita uñjasipxäna ukhaxa asnuta, *caballo* lat'xatata sarapxäna, chiqasa janiwa taqinisa asnu, *caballo* irpasipxirikiti, ukasti qarwanakampikiwa sarnaqasipxirina.

Yaqhapa chachanakaxa warmipampiwa jaya markanaku sarnaqapxirina, kuna pachatixa familia taypina jani khitisa yanapt'iri utjki ukhawa sarnaqapxirina. Chiqasa warmixa china lantiwa sarapxirina qarwanakampi yanapt'añataki, jisnawa janiwa chacha sapakixa sarapxirikanti, kuna pachatixa jani utjki *familia* taypinxa wawanakaxa ukhaxa yaqha jaqinakatwa mayt'asipxirina. Chiqasa sarawinkanxa qarwanakaxa mayata mayata q'ipinakampiwa jaqhuntasipxirina. Kuna pachatixa qarwanakaxa jaqhuntasipki ukhaxa laqakiwa warmixa yanapt'ana qarwana q'ipipa askichañataki. Q'ipi askichañatakixa pani jaqinakapiniwa wakisixa, kuna laykutixa maynixa qarwaruwa katt'araki, maynixa q'ipinatwa askicharakixa. Jisnawa warmixa china lantiwa saririna, chiqasa jisnawa jilpachaxa jisk'a lluqallanakwa irpasipxirina, kuna laykutixa chachaxa jaya markanaku sari ukhaxa warmikiwa utana taqikuna uñjäna, wawanakatakisa manq'anaka phayäna, uywanaka uñjäna, ukatawa jilpachaxa warminakaxa janiwa chachanakapampi juntu markanakaruxa sarapxirikanti. Warmipampi sarapxirina, kuna pachatixa jani khitisa yanapt'iri utjkana ukhaxa chachaxa warminpiwa sarapxirina.

Akaxa tunqu lik'impí jamp'itanaka apasipxirina thakhina

Akanxa uñjasiwa pusi alka qarwanakawa ch'iji pasto manq'asipkaraki

Jichhaxa jisk'a lluqallanakata amuyt'añäni, jisk'a lluqallanakaxa taqikuna yanapt'äna, mayirinxaxa jishnawa thakhina qarwa ant'ata sarapkana ukhaxa, jisk'a lluqallaxa sapa qarwanaka wali uñch'ukina, kuna pachatixa mä qarwaxa jaqhuntaskana ukhaxa laqakiwa tataparuxa, awkiparuxa askichañataki yatiyäna, jani laqaki tataparuxa yatiykuna ukhaxa jisk'a lluqallaxa jawq'atawaxa jikxatasina, ukatakisti jisk'a lluqallanakaxa kuna pachatixa qarwanakaxa maysaru maysaru laruyapxi ukhaxa wali t'isktäna. Yaqhapa uraqinakaxa suma *pasto* ukhamawaxa utjäna, ukatpi qarwanakaxa wali t'isktasa t'isktasa sarapxäna.

Maysa tuqitxa jisk'a lluqallanakaxa qarwanakaru jikhañataki yanapt'apxarakina, kuna laykutixa qarwanakaxa qullu k'uchunakanxa sustjatakiwa uñjasiri, janiwa sartaña munxapxirikiti, ukata jaqinakapaxa, payaru, kimsaru uka mayja qullunakana qarwanakaru jikhakipañataki t'aqxapxäna. Ukhamarakiwa qarwanakaxa jach'a q'awa qullunakana sustjasipxäna, ukata inakiwa sayarapxäna, ukata wasita qarwanakaruxa payaru kimsaru t'aqxapxäna, chiqasa uka qarwanaka t'aqxañanakanwa wali yanapana.

Maysa tuqitxa, jisk'a lluqallanakaxa thakhina sapa qarwanakaruwa tumpaxa, kuna pachatixa samart'apxäna ukhanaka, kuna laykutixa kunaymana qarwanakawa sapa tamanakanxa utjarakinxaxa. Yaqhapa qarwanakaxa sapakiwa manq'iri saririnxaxa ukhamaraki qhipaqtiri qarwanaka utjarakinwa. Sapa tamana qhipaqtiri qarwanaka utjixa, ukhamaraki thakhinxaxa sapakiwa manq'asina, ukatwa uka qarwanakaruxa sapa samart'awina tumpaxa.

Ukata china yanapt'iri jisk'a lluqallaxa sapa urunakawa willxtata t'ulanaka phayasiñataki apäna, ukhamaraki china yanapt'irixaxa wiskanaka, karunanaka apthapipxana, ukata tataparuxa yatiyäna. Sapa alwata qarwanaka q'ipinaka khumuntañataki

Akanxa uñjasiwa chacha warmiwa purapata asnuru khumuntasipki

anthapina, ukhamarakiwa q'ipinaka khumuntaña yanapäna. Sisnawa qarwanakata q'ipinaka khumuntañatakixa jisk'a lluqallapiniwa qarwanaka qutuki jark'aña yanapt'ana. Ukhamarusa, china lluqallaxa yapu markanakanxa sapa urunakawa qarwanaka uñjasa awitina, ukhamaraki juyra turkatanaka uñjäna. Jisk'a lluqallaxa qarwanaka uñjäna, ukch'añkamaxa tatapaxa jayunaka, t'arwanaka utata utakama juyranakampi turkañataki muyuyapxirina.

Jisk'a yanapt'iri lluqallaxa jawasa jamp'itampiwa saräna, ukhamaraki tunqu jamp'itampi apasäna. Kunaymana jamp'itanaka thakhina sarkasaxa manq'asäna, taqi jamp'itanakaxa mä wak'aruwa apasipxirina thakhina manq'asiñataki, sapa samart'awinakanwa kunaymana jamp'itanaka, pitunaka manq'asipxirina, ukhamarakiwa qarwanakaruxa suma pasto manq'ayapxäna, janiwa kawkhanakansa samart'apxirikanti, jani ukasti samart'añatakixa, qarwanakapaxa suma jach'a *pasto* utjañapana, umasa utjañaparakinwa ukanakuwa samart'apxäna ukhamarakiwa ukch'añkamaxa jupanakaxa manq'asipxäna.

Ukata aruma ikiñatakixa uñt'ata markanakaruwa puripxäna, ukhamaraki manq'a phayasiñatakixa, uma utjki ukharupuniwa arumanakaxa ikipxäna. Janiwa kawkharusa ikipkanti, ukhamarusa uñt'ata markanakanwa ikipxäna, maysa tuqitxa jisnawa, china lluqallaxa jisk'ata kunaymana thakhinaka uñt'ana (yaqhapa thakhinakaxa wali muyuñanwa, yaqhapasti chiqaki saraña thakhinakanwa), ukhamarakiwa jisk'atpachawa kunaymana tatapana masinakaparuwa jaya markanakana uñt'arakina (castellano aruta sapxiwa *compadres* ukhamaraki *ahijados*).

Chiqasa china lluqallaxa jisk'ata qarwanakampi sarnaqañä yatiqäna, kuna laykutixa kuna jani walt'awinakaxa utjäna, jaya markanakana sarasaxa yatxanwa, ukata qarwanaka wali qarita uñjaski ukhaxa lik'inakampi kayupata qullapxäna, ukhamaraki, qarwa lip'ichita kayupata kuna pachatixa jani sartaña wakt'ayxanti ukhanaka wiskhuntayapxäna, qarwanakampi sarasaxa puraka usu ukanaka sartayasipxäna, taqi ukanakata kunjamasa qullasiña yatipxanwa.

41. Thakhina samart'aña, ikiña, manq'a phayasiña tuqinakata

Jichhaxa amuyt'añaniwa kawkhanakansa sariri saqinakaxa thakhinakanxa samart'apxiripachana, kuna manq'anaksa jilpacha phayasipxiripachana, kawkhanakansa sarkasaxa ikipxiripachana.

Chiqasa walja jiskt'awinakawa utjarakixa sariri jaqinaka tuqitxa. Jaya markanaka sarasaxa sapa urunakawa manq'anxa phayasipxirina, jilpacha phayasipxirinwa willjtanki ukhawa phayaña qalltapxirina. Chiqasa sapa markanakanwa mayja mayjarakixa, janiwa kunasa kipkakikiti; kuna pachatixa sarapxirikana khaya provincia Pacajes ukxa tuqiruxa sapa urunakawa manq'a phayasipxirina, kuna laykutixa walja t'ulanakawa utjaraki ukxa markanakana; kuna pachatixa sarapkana Perú ukxa tuqiruxa, janiwa sapa uruxa manq'axa phayañaxa wakt'ayxapxanti, kuna laykutixa janiwa ukxa markanakanxa t'ulanakaxa utjkarkiti manq'a phayasiñatakixa.

Maysa tuqitxa k'ispiña lurapxirina, ukata lupiruwa wañist'apxäna, jaya markanakaru apasipxañapataki, kunatsa k'ispiña lupiru wañichañapachäna. Jaya markanakaru sariri jaqinakaxa sapxiwa k'ispiñaxa lupirupiniwa wañist'aña, kuna laykutixa pä *semana*, kimsa *semana* ukhama uka k'ispiñaxa annaqatani, kuna pachatixa jani lupiru wañichapkana ukhaxa k'ispiñaxa laqakiwa qurwantana, ukatxa janiwa manq'añxamakänti. Jichha pachanxa janiwa markachiri jaqinakaxa k'ispiña lurxapxiti, nayra pachaxa k'ispiña sapa uru, sapa *semana* ukhama

Akaxa kañawa pituwa, nayraxa annaqasipxanwa wak'aru

Akanxa uñjasiwa mirinta

manq'asipxäna, jichha pachanxa janikiwa k'ispiña manq'añaxa yäqataxiti. Maysa tuqitxa, nayraxa jaya markanakaru sarañatakixa juyranakwa qhunapxäna, ukata jak'uru uñtata mä wak'aru thakhina phayt'asiñataki apasipxäna, pä *semana* jani purinki ukhataki juyranaka qhunarapxäna, ukatwa jak'uru uñtataruwa thakhina phayasiñataki apasipxäna.

Sariri jaqinakaxa k'ispiña apasipxirina thakhina manq'asiñataki

Nayra pachata juyranakaki manq'asipxäna, ukatwa wali ch'amani jaqinakapxäna, jichhasa janikiwa juyrasa manq'ataxiti, ukata jisk'a jaqinakakiwa utxaraki. Ukata jaya markanakaru sarañatakixa ch'uqinaka apasipxäna, uka ch'uqinaka thakhina phayasiñataki apasipxäna, kuna laykutixa jilpacha ch'uqinaka willjtata phayasipxäna, phukhuruwa umampi warantapxäna, ukata *cebolla* khuchuntapxäna, ukhamaraki ch'uqi muntarampi phukhuruxa warantapxäna, ukhaxa sapa willjta awla phayasiñatakixa sartasipxäna. Ukata *cebolla* apasipxapuninwa, kuna laykutixa jani *cebolla* ukampi janiwa manq'axa manq'axamakanti sasawa sapxaraki, ukatpi sapa wiyajina walja *cebolla* sapa uru phayasiñataki apasipxäna. Ukhamaraki sapa *viaje* ukanxa ch'arkhi apasipxanwa, chiqasa sapa *viaje* ukanxa walja ch'arkhi manq'anakampi phayasiñataki apasipxäna. Kunatsa walja ch'arkinaka apasipxiripachäna, wakisiwa suma qhanañchañasa, maysatxa jisnawa ch'arkhinakxa thakhina manq'anaka phayasiñataki apasipxäna, ukhamarusa ch'arkhinakxa masinakaparu waxt'añataki apasipxäna, kunarusatixa yapu markanakaru puripxäna ukhaxa, mä qarwa ch'arkhi, iwija ch'arkhi qurpacht'asiñataki waxt'äna. Ukatpi sariri jaqinakaxa walja *semana* jani purinkipäna qarwa, alpaka, iwijanaka kharipxäna, ch'arki waxt'añataki.

Sariri jaqinakaxa waxata sisu apasipxirina thakhina manq'asiñataki

Maysa tuqitxa, pä kasta pitunakawa utjaxarakixa markachiri taypinakanxa: *cebada* pitunaka, kañawa pitunaka wakt'ayasipxarkirixa jaya markanakaru apasiñataki, uka pitunakxa mä wak'aruwa pitunapxa winantapxana, chiqasa uka pituxa walja *semana* annaqapxana, janiwa thakhinxa thujsantirikiti. Yaqhapa jaqinakaxa pä wak'a *cebada* pitunaka apapxirina, ukhamaraki mä wäk'a kañawa pitunaka thakhina manq'asiñataki. Jisnawa *cebada* pitunakxa azúcar ukampiwa jirtapxirina ukhamaraki umampiwa ukata warjatapxirina manq'asiñataki. Sapa familia taypinxa warminakawa walja wak'anaka sawupxirina pitunaka apnaqañataki, nayra pachanxa janiwa kuna nylon ukaxa utjirikanti pitunaka apnaqañatakixa, ukatpi wak'anaka sawupxirina.

Inka pachatpachawa uka jisk'a wak'anaka pitunaka apnaqasiñataki sawupxiritayna; jichhaxa pachanxa markachiri jaqinakaxa janiwa uka wak'anakxa sawupxiti, chiqasa pitu apnaqañatakixa nylon ukarukiwa; ukhamaraki jichha pachanxa wayna tawaqunakaxa janiwa wak'anaka uñt'apxiti, ukhamarusa janiwa pituxa jichha pachanxa apnaqataxiti, nayra pachaxa uka wak'anakaxa wali munatanwa, kuna laykutixa uka wak'aruwa pitunaka winantapxäna, jaya markanakaru apañataki ch'ukuntapxäna, ukhamarakiwa *colonia* pachanxa pitunaka wali aljañataki lurapxäna, ukatpi Potosi markana aljañataki pitunaka wak'aruwa winantapxirina.

Akaxa wak'awa pitunaka apnaqañataki

Akaxa ñiq'i phukhuwa itnuqaña

Ukata walja *semana* pitunakächi ukhamaraki ch'arkinaka, juyra khumatanaka ukhamawa apnaqapxäna, janiwa kunsä kamachaskänti, chiqasa jisnawa mayüruwa sarañatakixa ch'uñu phuti, ch'uqimpi, ch'arkimpi ukhama phayasipxirina, utata phayata manq'axa payüru thakhina manq'asipxäna. Ukhamarakiwa yaqhapa jaqinakaxa waxata sisu papanakwa apasipxirina, q'illu kisunakampi thakhina manq'asiñataki; chiqasa waxata sisu papaxa walja urunakawa manq'asipxirina, janiwa laqaki thuxsantirikanti. Jisnawa markachiri jaqinakaxa jallu pachatpachawa walja kisunaka tamtapxana imasipxäna awtipachataki, kunarusatixa awtipachaxa qalltana ukhawa kisunaka lupiruwa wañichipxana qhuluntañapataki.

Chiqasa amanutwa qhulu kisuruxa tukuyapxäna, ukatxa walja phaxsinakwa imasipxäña mä utana awtipacha manq'asiñataki, kuna pachatixa wakt'ayasipkana jaya markanakaru sarañatakixa ukatakiwa kimsa, phusi q'illu kisunaka apasipxirina thakhina manq'asiñataki; yaqhapa jaqinakaxa ch'uqi wajatanatwa wakt'yapxirina; chiqasa ch'uqi wajatanapxa mä *semana* ukhamawa sapa urunawa manq'asipxana, ukhamarakiwa jaqinakaxa qarwa ch'arki kankatampiwa apasipxirina. Jisnawa qarwa ch'arki kankataxa mä phaxsiwa manq'asipxirina, janiwa junt'u markanakanxa laqaki thuxsantirikanti.

Akaxa mä ñiq'i phukhuwa uraqina itnuqataski

Nayra sariri jaqinakaxa ñiq'i phukhupwa apasipxiritayna manq'a phaysiñataki

Ukhamaraki sariri jaqinakaxa sapxanwa, qarwa ch'arki kankanaka apasipxirina thakhina manq'asiñataki, ukaxa payüru, kimsüru, pusi urunaka, ukhamaraki pä semana ukhamawa apnaqapxana, janiwa kunsä kamachasirikanti, walikiwa sapa urunakawa manq'asipxirina¹²⁰. Jisnawa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa suma yatipxana kuna manq'anakasa apasitaspa *semana, semana* apnaqañataki, chiqasa ukanakwa apasipxäna thakhina manq'asiñataki ukhamaraki phayasiñataki.

Maysa tuqitxa qarwampi sarnaqiri jaqinakaxa jawasa jump'ita, tunqu jump'itanaka apasipxanwa, kunaymana jump'itanakaxa mä *semana*, pä *semana*, kimsa *semana* ukhamawa apnaqapxäna, janiwakunsä kamachaskanti, ukatwa kunaymana jump'inaka thakhina manq'asiñataki apasipxäna. Sariri jaqinakaxa sapxiwa, jilpachaxa jisk'a lluqallanakawa kuna pachasa manq'asipxäna, kuna laykutixa manq'ata awtjayasipjakiwa sasaw sapxi.

Kawkhanakansa sariri jaqinakaxa jilpacha manq'asipxiripacha, sariri jaqinakaxa sapxiwa willtatawa manq'a phayasiña, ukata sartasaxa chika uruwa manq'asipxaraki, qarwanakaparu manq'ayapxaraki, ukata wasitata sartasaxa, kimsa jayphu pacharu qarwanakaru wastata manq'ayapxaraki, ukata sartasaxa phisqa pacharuwa wastata qarwanakaparuxa manq'ayapxaraki, ukatwa taqi qarwanakaparu ikiñapataki chinurataxixa.

Qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa sapxirinwa: "*Nayraqataxa qarwanakaruwa suma manq'ayañaxa, ukatpi thakhina sarkasaxa laqakiwa mä juk'apxa manq'ayañasaxa*"¹²¹ sasawa sapxarakixa. Qarwanakampi sariri jaqinakaxa wali sumpacha qarwanakaparuxa uñjasipxirina, ukatpi thakhina sarkasaxa qarwanakaru manq'apakxa janiwa armasipxirikanti.

Akaxa ch'arkiwa lupiru wañichataski jaya markanakaru apasiñataki

120 Quintin Quisbert 12/09/2011.

121 Santos Quispe 05/08/2011.

Jichhaxa amuyt'añäniwa jaya markanakaru sarasaxa kunatsa phayasipxiripachäna, ukhawa jiskt'awinakaxa utjarakixa. Sariri jaqinakaxa sapxiwa, nayra pachaxa ñiq'i phukhunakaki apasipxiritaynaxa thakhina manq'anaka phayasiñataki, chiqasa uka pachanxa wali ch'amanwa ñiq'i phukhunaka apnaqañaxa, kuna laykutixa, kuna pachatixa ñiq'i phukhu p'akiskana ukhaxa janiwa kunatsa manq'anakxa phayasiña wakt'ayxapxanti, pitu manq'asisa ukhamaraki yaqhapa urunakaxa masinakaparuwa manq'anapxa phayasipxana.

Ukhamarusa sapxixa *colonia* pachatwa manq'anaka phayasiñataki ñiq'i phukhunakaki apnaqapxäna, ukhamarusa uma ñiq'i yurunakana apasipxäna, kuna laykutixa uka pachanxa janiwa *widun* ukanaka apnaqatakanti sasawa sapxaraki, qhipata Desaguadero, Waki qhathu markanakana china phukunaka uñstatayna, ukhamaraki yaqhapa jaqinakaxa manq'anaka phayasiñatakixa *alcohol* latanaka manq'a phayañataki apnaqasipxäna.

Ukata sapxixa china phukhuxa ukhamaraki *alcohol* latanakaxa janiwa thakhina sarasaxa p'akiskanti, ukatwa wali k'aya jaya markanakaru apasipxäna, ukatwa *vidun* ukanaka jach'a qhathunakana uñstaraki, uka *vidun* sata sutini wali k'ayawa apnaqasipxäna, kunalaykutixa jaya markanakaru phisnakiwa apasipxäna, chiqasa uka *vidun* sata umanaka ukaruwa manq'a phayasiñataki wayupxäna, kunapachatixa *vidun* uñstankana ukhaxa taqi markachirinakata wali munatanwa, ukatpï jaqinakaxa *vidun* aljasisawa sarnaqapxäna.

42. Samkanakata amuyt'aña

Markachiri taypinakanxa kunaymana samkanakarakiwa utji, yaqhapa jaqinakaxa chiqaki samkasipxarakixa, yaqhapanakasti janiwa chiqpachapuni samkasipkarakinti, khitinakatixa sinti tayka awkinakapxi ukanakaxa janiwa sumpacha samkanakapa amtasxapxarakiti, ukatpï wali arumaxa samkasista ukata sapxixa janipuniwa amtasxapxarakiti, ukata akaxa uñist'ayistuwa kunaymana jaqinakarakiwa markachiri taypinxa utjaraki.

Yaqhapa jaqinakaxa chiqaki samkasipxarakixa, yaqhapanakasti janiwa samkanakapaxa

chiqakarakiti, ukatwa taykanaka, awkinakaxa taqi samkanakapa yatipxarakiwa, chiqasa jupanaka sapa samkanakata amuyt'apxarakina. Kuna pachatixa tayka awkinakaxa jiwata tatanakapampi, awkinakapampi samkasipxäna ukhaxa janiwa askikiti sapxäna, ukatwa willjtata sartasipxäna, anqaru mistupxäna ukata mä qala thaqtapxäna, uka qalampiwa liq'xäna jani wasitata jiwata awki taykanakapampi samkasiñataki.

Ukata kuna pachatixa jiwata jaqinakampixa samkasipxäna ukhaxa janiwa askikiti sasaw sapxäna, ukatwa uka jiwata jaqinaka tuqita wali tuqisipxäna, arusipxäna, jiwata jaqinakampi samkasipxi ukhaxä saña muniwa jiwaña thakhiruwa sarañataki, ukatpï phiñasipxäna: *"kunatsa samch'ukistu, kunasa manumata, kunatsa nayaran irpaña munista, yaqha jaqinaka irpama"*¹²² sasaw qalaru liq'xapxäna, jisnawa sapa *familia* taypinxa tatampi taykampixa willjtata mä *costumbre* samkanakapata sartasaxa aruskipapxäna, jupanakpura maynita maynikamawa samkanakapata kunaymana lup'iwinakampi amuyt'apxäna, Kuna pachatixa asnunakampi, ñiq'inakampi samkasipxäna ukhaxä sapxanwa: *"Janiwa samkaxa walikiti, jichüruxa ch'ama tukuñäni, janiwa kunasa*

Sariri jaqixa waxt'a wakt'ayaski

Aka jullixa IICLA uksana apsutawa

122 Florentino Laura 23/10/2011.

*jasakaniti*¹²³, sasawa sapxäna.

Chiqasa sapa jayphunakaxa kunaymana amtatanakampiwa ikipxäna, ukata arumaxa wakanakampi, iwijanakampi samkasina taqi ukanakata amuyt'atanwa, ukaxa saña munäna: *"Janiwa kunasa amtatarjama kunasa phuqatakaniti, kunatixa wakampi iwijampiwa arumaxa samkasitata, ukaxa nätakixa wali qulluwa"*¹²⁴ sasaw sapxäna, ukhamarakiwa markachiri taypinxa kunaymana samkanaka utji, yaqhapa jaqinakaxa wali samkanakaruxa yäqapxaraki, ukatpi alwata sartasaxa sapxarakixa: *"Arumawa jani waliki samkasipkana, yaqhapaxa uraqi p'iyaruwa mantapxana, uka samkaxa jiwañatakiwa sasawa aruskipapxirina"*¹²⁵, maysa tuqitxa yaqhapa jaqinakaxa janiwa sumpacha yaqapxarakiti samkanakaparuxa, jani walinakampisa samkasipki ukhaxä janiwa llakisipxarakiti, ukatpi sarpxarakixa: *"kunanakampisa samkasiskiritwa janiwa kunasa kamachasirikiti"*¹²⁶ sasawa sapxaraki. Chiqasa sapa markanakaxa samkanakaxa maysa maysanakarukiwa, khaya provincia Ingavi tuqinxä sapxiwa, kuna pachatixa samkasipkana warminakampi ukhaxa sapxanwa, janiwa jichhüruxa kunasa walt'kaniti sasawa sapxäna. Mä warmimpi arumaxa samkasipkana ukhaxä sapxanwa janiwa kunasa amtatarjama mistkaniti sasa amuyt'apxäna.

Akaxa q'illu tunquwa apnuqataski

Akaxa ch'ixi tunquwa apnuqataski

Jichhaxa amuyt'añäniwa, kunjamsa sariri jaqinakaxa samkasipxäna, kunjamsa sapa samkanaka

123 Florentino Laura 23/10/2011.

124 Juana Quispe 23/10/2011.

125 Andrés Condori 15/11/2012.

126 Andres Condori 15/11/2011.

amuyt'apxäna, kuna pachatixa thakhina mä *bicibleta* ukampi samkasipkana ukhaxä amuyt'apxanwa, uka uruxa janiwa kuna chijinakasa utjkaniti sasa, maysatxa kuna pachatixa mä wali suma imillampi samkasipkana ukhaxa sapxanwa, janiwa suma urukaniti, thakhinxä wali ch'ama tukuñanakawa utjani¹²⁷ sasawa sapxäna.

Jaya markanaka sarasaxa, taqiniwa willjtata sartasipxäna, ukata sapa mayniwa samkanakapa qhanañchapxäna, ukatwa jiliri jaqinakawa sapa samkatanaka amuyt'äna, chiqasa yaqhapa jisk'a lluqallanakaxa chiqaki samkapxäna, kunarusatixa samkana mä asumpi ukhaxa sapxäna: *"Jichhüruxa wali ch'ama tukuñawa utjani"* sapxanwa, sapa willjtawa qarwampi sarnaqiri jaqinakaxa wali samkanakapata jiskhina, ukatwa amuyt'äna, kuna pachatixa jani walinakampi samkasipkana ukhaxa, uka uruxa wali amuyumpiwa thakhina sarapxäna, ukhamaraki qarwanakapsa sapa samart'awina tumpapxäna, jani qarwanaka chhaqañataki jakupxäna, chiqasa jani walinakampi arumaxa samkasipkana ukhaxa, wali llakt'atawa qarwanaka anakipxäna, jach'a jawiranaka makatañatakixa wali amayumpiwa makatapxäna sapxanwa: *"qarwaxa jalantakispawa, wali suma uñjañawa ukhamaraki qarwanakaxa chhaqakispawa, q'awanakaruwa jalantapxaspa ukatpi wali suma amuyumpiwa qarwanaka anakipaña"*¹²⁸ sasawa sapxarakixa.

Chiqasa akhaxa uñist'ayistuwa, qarwanakampi sarnaqiri jaqinakaxa wali suma yaqapxäna, amuyt'apxäna, kuna pachatixa jani walinakampi samkasipxäna ukhaxa wali amuyumpiwa thakhina sarapxäna, qarwanaka jakhupxäna ukhama, jisnawa qarwanakampi sarnaqiri jaqinakaxa thakhina qarwanaka chhaqhayapxäna, ukhamarusa yaqhapa jaqinakaxa qullunaka

Mä warmiwa janq'u qarwa jiskt'ataski

127 Lecoq, Patrice, 1986.

128 Florentino Laura 23/10/2011.

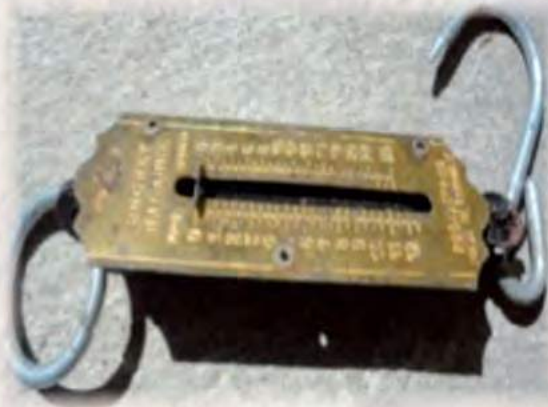

anakisaxa qarwanaka q'awaruwa jalantayapxäna, ukatxa usuchjata apsupxäna, ukatwa janiwa uka usuchjata qarwaxa sartaña wakt'ayxanti, ukhamarusa yaqhapa jaqinakaxa q'ipinaka chhaqayapxäna, ukhamaraki qarwanaka jiwayapxäna, kuna laykutixa junt'u markanakanxa kunaymana quranakawa utjarakina, ukatpi yaqhapa quranakaxa *veneno* ukhamanwa, ukanaka manq'antasaxa laqakiwa qarwaruxa jiwayäna.

Qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa, kuna pachatixa arumaxa kunaymana suma tunqunakampi samkasipxäna (tunqusa taqi markanaka wali munatanwa) yaqhapa jaqinakaxa wali kusionipxäna, kuna laykutixa "tunqunakampiwa samkasta" sapxanwa, chiqasa tunqunakampi samkasipxäna ukhaxa markachiri jaqinakaxa amuyupxanwa: suma tunqunakampiwa wali k'uchisita jupanakkamaxa turkasisa aruskipasipxäna, kuna pachatixa qullu pataru samkana makatapxäna ukhaxa, qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa sapxanwa: *"Suma samkanakwa samkasta, kunaymana juyranaka jikxataxa sasawa suma chuymampiwa thakhina qarwanaka ant'asita sarantapxäna"*¹²⁹.

43. Kunjamsa nayraxa juyranaka turkasipxiripachana

Nayra pachatpachawa sariri ukhamaraki yapumpi sarnaqasiri jaqinakaxa purapatwa mä amtaru puripxana juyranaka turkasifñataki. Chiqasa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa qhanawa arsurkina, jisnawa medidas de trueque, ukhamaraki yapumpi sarnaqasiri jaqinakaxa ukhamarakiwa qhanañchana medidas de trueque ukanaka. Jisnawa purapata amtapxana, ukhamaraki chichanaka uñjatapxana taqi chuymampi wakt'añataki. Chiqasa janiwa jasakanti mä amtanakaru puriñaxa, kuna laykutixa qarwanakampi sariri

Akaxa romanilla sata sutimpi uñt'atawa khathunakana apnaqapxana juyranaka turkañataki

129 Florentino Laura 23/10/2011.

jaqinakaxa sapxirinwa: *"Wali ch'amanpiwa qarwanakata apanipjta, qarwasa thakhinwa qarjxi, ukhamarkiwa jayuxa wali jatiwa annaqañawa, khumjatañarki khumuqañarki ukhamawa luraña"* sasawa sapxirina; maysa tuqitxa, ukhamarakiwa yapunakampi sarnaqasiri jaqinakaxa sapxirinwa: *"Nanakaxa wali ch'amanpiwa satasipxaratta, nanakaxa jaqinakampi kunawa yanapt'ayasipxta taqpacha yapunaka apthapiñataki"*¹³⁰ sasawa arsupxarkina. Jisnawa yaqhapa urunakaxa turkasiñatakixa wali purapata ch'axwapxana, ukata mä amtanakaru puriñataki.

Jisnawa sapa markanakanwa mayja mayja medidas utt'asipxäna juyranaka turkasiñataki; chiqasa mä kustalata *media arroba* jawasa yapumpi sarnaqasiri jaqinaka churirina, ukhamarkiwa qarwanakampi sarnaqasiri jaqixa media arroba jayunaka churarkina turkasiñataki. Yaqhapa markanakanxa mä *arroba* jayu churana qarwanakampi sariri jaqixa, ukatxa yapunakampi sarnaqasiri jaqixa mä *arroba* ch'uñu, tunqu, tunta churarkina turkasiñataki. Kuna pachatixa jani suma yapu marakana ukhaxa medidas de trueque mayja amtapxarkina, jisnawa qarwanakampi sariri jaqinakaxa paya kustalanaka churana yapumpi sarnaqasi jaqinakaruxa, ukatxa media arroba ch'uñu, jawasa katuqana. Chiqasa yapunakampi sarnaqasiri jaqinakaxa sapa maranakawa ukhama medidas de trueque ukanaka mayjt'ayana juyranaka turkasiñatakixa.

Jisnawa sariri jaqinakaxa jisk'ata yatiqapxana, kuna phaxsinakanxa saraña wakisipa uka

Akanxa uñjasiwa mä auto ukawa thakhina salaskaraki

Akanxa uñjasiwa k'illu apilla

130 Quintin Quisbert 21/07/2011.

tuqinakata. Chiqasa markachiri jaqinakaxa qasawi phaxsinwa sarañataki wakt'ayasipxana llamayu phaxsi tukuyki ukhawa puripxirina yapumpi sarnaqasipki markanakaru juyranaka turkasiñataki, ukatpi sarpxixa sariri jaqinakaxa: "*wali askipuniwa kunarusatixa yapunakaxa qala apthapitaxi ukhaxa turkasiñatakixa sarañaxa, kunatixa uka pachaxa walja churasipxirixa, ukhamarkiwa yaqhapanakaxa yapt'asipxiri ukhamariwa, ukatpi sata qallta phaxsinxa janiwa ukhamaxiti, juqaki apnapxapxaraki, ukata janiwa uka phaxsinakanxa sarxapxiti*"¹³¹ sasawa sariri jaqixa arsurakinxa.

Ukhamarakiwa yaqhapa markanakanxa juyranaka turkasiñatakixa mä jisk'a ñiq'i lamananwa annaqasipxana. Jisnawa sariri jaqinakaxa mä jisk'a lamanaruwa phuqha churapxirina jayu, mayxa tuqitxa, yapunakampi sarnaqasiri jaqinakaxa kipkakirkiwa jisk'a ñiq'i lamanaru churana jawasanaka, kayanaka, tunqunaka, ukanaka. Chiqasa uka medidas de trueque jisnawa ukanakaxa annaqatanwa khaya Zepita marka tuqina. Ukhamarkiwa juyranaka turkasiñatakixa annaqapxana medidas de trueque chhiya, wiku ukhamaraki t'axlli, jisnawa turkasiñatakixa amparampiwa suma annaqapxana yatiñataki qawqhasa tunqusa, jawasasa churatani uka tuqinakata.

Jichhaxa romanilla uka tuqita amuyt'añani ukhamaraki qhanañchañani. Chiqasa *romanillaxa* markachiri taypinakanxa 1950 uka marana uñstatayna, jisnawa *romanillaxa* qhathu chikawa markanakana uñstatayna, khitinakatixa uywampi, yapumpi sarnaqasipkana ukanakaxa janiwa rumanilla apnaqapkanti, jani ukasti alakipa jaqinakawa qhathunakana apnaqapxatayna. Khiti jaqinakatisa *romanillampi* aljapxäna ukanakawa qullqiki munapxäna, janiwa juyranakampi turkañatakixa apnaqapkanti, jani ukasti taqikuna qullqiru aljapxäna: *vidun*, *pala*, *tukadisco*, *carretilla*, *kalamina*, *bicicleta*, *radio* ukanaka jaqi alakipanakata qullqiru aljañataki apnaqapxäna.

Chiqasa 1950 uka marata taqichaqana qhatunakaxa uñstataynaxa, ukanwa kunaymana

Akanxa u:jasiwa ma auto

131 Santos Quispe 23/11/2011.

manq'añanaka, musxa achutanaka, jayunaka, phasanaka, *azucar* ukhama aljapxäna, alapxäna, ukhamarakiwa yaqhapa jaqinakaxa nayratpacha juyranaka turkasipxäna, jisnawa juk'ata juk'ata Desaguadero markaxa wali jach'a qhatuwa tukuna, kuna laykutixa taqi markanakata sarapxäna.

Yaqhapa jaqinakaxa Perú, Tacna juntumarkanakata jutapxäna, chiqasa ukatwa *higo*, *orégano*, *vino*, *azucar*, suma wayk'anaka apanipxäna, maysa tuqitxa provincia ingavi markachiri jaqinakaxa kunaymana sawutanaka (asnu kustala, wayita, wiskha, awayu, ch'arki, jayu) apapxäna, ukhamarakiwa Jesús de Machaka markata juyranakampi turkañataki ukhamaraki aljañataki kunaymana phukhunaka apapxäna, ukhamarusa manq'a phukhu, uma yuru, lamana, ñiq'i chuwanakawa apapxäna, maysa tuqitxa

Akanxa ma ch'iya qarwawa sayaskaraki

khaya Chucuito, Ilave, Pomata ukhamaraki Zepita ukxa markanakanxa kunaymana juyra, ch'uqi, jawasa, alberja, kaya, apilla, q'ala yarana, sillphi siwara, ullukunaka apanipxäna ukhamarusa manzanilla, taqi kasta tunqu, wira wiranaka apanipxäna, khitinakatisa qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa desaguadero markaruxa qarwanakata puripxäna, maysatxa, junt'u markanakata jutapki ukanakaxa *auto* ukatwa taqikuna desaguadero markakama puriyanipxäna, ukhamarusa Chucuito, Ilave, Pomata, Zepita markanakata *auto* ukanakatwa juyranaka turkasiñataki purinipxäna.

Ukata jisnaxa kuna pachatixa romanilla qhathunaka uñstankana ukatwa juk'ata juk'ata taqi markanakana juyranaka turkasiña ayñacht'atayna, kuna laykutixa markachiri jaqinakaxa juk'ata juk'ata qullqinakaki, wali qullqiniñataki munapxäna, jichhaxa kuna pachatixa qhathunakaxa uñstankana ukhaxä yaqha juyranaka (*arroz*, *azucar*, *bicicleta*, *calamina*) alasipxäna, ukatwa jupanakana manq'anakapaxa janiwa sumaru yäqataxanti.

Kuna pachatixa qhathunakaxa uñstkana ukatpachawa taqi markanakana markachiri sarnaqawipaxa mayxt'ana, kuna laykutixa qhathunakampiwa rumanilla uñstana, yaqhapa jaqinakaxa sapxiwa, nayra rumanilla wali jach'anwa sapxiwa, khipatwa jisk'a rumanilla ukanakanaxa uñstatayna.

Chiqasa romanilla alakipa jaqinakawa jaya markanakata qhathuna aljasiñataki apanipxatayna, ukatxa markachiri jaqinakanxa romanilla sata sutini ukanakwa apnaqaña qalltapxarakina, ukatwa taqinikiwa romanilla qhathunakana juyranaka turkasiñataki apnaqapxäna. Qhathunakanxa productos industriales (*azucar, fideo, calamina, bicicleta, radio receptor, tucadisco, carretilla*) yaqha manq'añanakawa uñstana, ukhamaraki jisnawa markachirinakana sarnaqawipa mayjt'ayana, kuna laykutixa, juk'a juk'ata markachiri jaqinakaxa uka jach'a *empresarios* qamiri jaqinaka anqa markanaka lurapkana ukanakatwa alasiña munapxäna. Jisnawa uka jach'a qamiri jaqinakana lurata ukanakaxa qullqirkamawa qhathunakana aljasipxana, ukatpi markachiri jaqinakaxa janiwa kunati jupanakaxa markapana lurapki qullqirkamawa anqa markata apanita yänaka aljapxäna.

44. Yaqhapa juyranakaxa wali munatanwa

Qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa yaqha markanakaruwa sarañatakixa taqikuna amuyt'asipxäna ukhamaraki yatxatapxana taqi markanakata juyra turkasiña tuqinakata. Chiqasa yapu markanakaru sarañatakixa janiwa kawkirukisa puripxirikanti, jani ukasti puripxirinwa kawkhanakanxa walja utanakaxa utjki uksa tuqinakaru. Chiqasa kuna pachatixa puripxirikana walja utanaka utjki uksa tuqiruxa jasakiwa jayunakxa apapxirina; ukatpi sariri jaqinakaxa thaqhapxirina walja utanaka utjki uksaru puriñataki, kuna laykutixa

Taqi kasta tunqunakawa maya bolsa tuqina inkunuqataski

laqakiwa uksanxa jayunakxa q'iptapxana utata utakama muytañataki, ukhamata mayurunxa qala tukjapxana. Yaqhapa jaqinakaxa masipawjaruwa (*compadre* ukhamaraki *ahijado*) qhurchasiñataki puripxäna, ukanwa qarwampi sarnaqasiri jaqixa masiparuxa kunaymana ch'arkinaka (qarwa ch'arkhinaka, iwija ch'arkhinaka) waxt'äna, ukhamaraki qarwa lik'inaka (untu), qarwa t'arwanaka qhurchasiñataki waxt'äna.

Maysa tuqitxa, yapunakampi sarnaqasiri jaqinakaxa taqi chuymampiwa katuqasipxana, ukhamarakiwa laqakiwa kuna k'usa wakt'ayatanapxa waxt'äna qarina pxa masipaxa chhujtasiñapataki. Ukhamarakiwa yapunakampi sarnaqasiri jaqinakaxa laqakiwa manq'anakxa phaykatana, ukhamarakiwa yaqha utanatxa wakicht'ayana arumasa ikiñapataki, ukhamaraki uñischt'ayana mä jisk'a uyu qarwanaka arumaxa anantañapataki.

Kuna pachatixa masipawjaru qurpachaskäna ukhaxa taqi chuymawa *compadre* ukaruxa yanapt'äna, kuna laykutixa qhipüruxa laqakiwa masinakaparu jutañapataki jawsana, ukata kunaymana sawutanaka apasiñapataki, jayunaka, phasanaka, wiskanaka churäna. Chiqasa kuna pachatixa masipana utaparu puripkäna ukhaxä janiwa jayunakampi utata utakama muyupkänti, jani ukasti masipana utanakwa q'ala tukjäna, ukatwa qhipata utata utakama juyranaka apthapiñataki sarapxäna. Qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa sapxiwa: "Utaparuwa juyranaka apthapiñatakixa sarapxirina, kunarusatixa utaparu puripxana ukhaxa, jilpacha juyranakapxa

Sariri jaqinakaxa jilpacha thaqhaxirinwa kayanaka yapu marka tuqinakana

Sariri jaqinakaxa jilpacha thaqhaxirinwa kayanaka yapu marka tuqinakana

yapt'asipxiri, ukhamaraki yaqhapa jaqinakaxa wali k'aphanakawa utjarakixa manq'anakwa waxt'apxirina, ukatachichanaka waysunipxirina, waxt'apxirixa"¹³². Khtinakatixa wali suma masinakanixa junt'u markanakana ukhamaraki yapu marka tuqinakana janiwa sinti ch'amanaka tukupkänti kuna laykutixa masipaxa taqikunana yanapt'ana, qurpachst'ana, amuyt'ayana, maysa tuqitxa, qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa taqi chuymarakiwa jilpacha jayunaka churäpxirina, ukhamarakiwa suma sawutanaka masiparuxa (compadre) churirina, kuna pachatixa jaqinakampu turkasipkana ukhaxa qarwa sullunakampiwa churäna, yapt'äna ukhamawa suma purapata yaqasipxäna.

Markachiri jaqinakaxa jilpacha waña juyranaka thaqhaxirina, jisnawa jawasa, kaya, kunaymana kasta tunqunaka, tuntanaka, ch'uñunaka turkapxäna, ukhamaraki taqikuna qullaña quranaka kuna usunaksa qullasiñataki munapxäna. Qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa jilpacha waña juyranaka thaqapxäna, kuna laykutixa sapxanwa: "*Waña juyranakaxa marpachawa manq'asiñaxa, ukatpi waña manq'anaka jilpacha yapu marka tuqina thaqhatanxa, ukhamarusa waña juyranakaxa qarwanakatxa phisnakiwa apanipxana*"¹³³ ukhamarakiwa mä qarmixa amtarakixa:

Akaxa jawasawa uraqina warnuqataski

Akaxa walja ch'unuwa warnaqataski

132 Santos Quispe 05/08/2011.

133 Santos Quispe 05/08/2011.

"Nayraxa tataxaxa waña juyrakamaki chhalapt'anina: jawasa, tunqu, ch'uñu, ukanaka jilpacha purayanirina ukaxa marpachawa manq'asiñaxa¹³⁴". Chiqasa jaqinakaxa waña juyranakaruxa phisnakiwa qarwanakaruxa khumupxäna, janiwa sintipacha thakhinxä qarxayaskanti. Ukhamarakiwa kuna pachatixa waña juyranakampi turkasipkana ukhaxa, chiqasa mayxanwa, mä *arroba* jayuxa janiwa mä *arroba* jawasakanti, jani ukasti mä juk'a pisikinwa. Maysa tuqitxa jisnawa mach'a marana ukhaxa taqikuna mayxt'arakina, kunatixa mä *arroba* jayuxa mä media *arroba* ukhamampiwa turkasipxäna.

Maysa tuqitxa, tunquxa taqi markanakanwa munatäna, kunatixa wali k'ayampi kunaymana kasta tunqunaka katutanwa. Jisnawa walja kasta tunqunakawa ch'ixi tunqu, janq'u tunqu, q'illu tunqunaka utjaraki. Khitinakatisa tunqunaka uka jaqinakaxa wali sumaru yäqatanwa, marka taypinakana manq'asipxäna.

Ukatpï kuna pachatixa yapu markanakaru sarapxäna ukhaxa, jilpacha tunqunaka thaqapxäna. Walja tunqunaka jikxatapkana ukhaxa wali kusionawa utaru kutt'apxäna. Khaya provincia Ingavi uksa markanxa tuqinxä, nayra pachaxa tunquta k'usanaka lurapxäna sapxi. Jichhaxa pachanxa janiwa tunquta k'usanaka lurxapxiti, jani ukasti jiwk'ita tunqunaka jamp'ipxi t'uruñataki.

Akaxa qala siwarawa warnuqataski

Khaya Perú uksa tuqita apanipxana wira wira uka qhuranaka qullasiñataki

134 Julia Quispe 11/10/2011.

Maysa tuqitxa, ch'uñunakaxa wali munatanwa kuna laykutixa apnaqañatakixa phisnakinwa, ukhamaraki qarwanakaru khumuntataxa janiwa qariykanti, ukhamarua ch'uñuxa marpachawa manq'asipxäna. Jisnawa tuntaxa wali munatanwa, jilpacha tuntanaka manq'apxanwa kuna pachatixa phunchawinakaxa utjki ukha pachawa wakt'ayapxäna. Akhaxa wira wira sata sutimpi uñt'atawa, maynixa q'ala siwara sata sutinirkiwa.

Akaxa qhuraxa ch'uxunaka qullasiñatakixa

Maysa tuqitxa markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa q'ala siwara, yaqhapa q'alayarana sapxarakiwa, ukata aka q'ala siwara ukatsa kunaymana manq'anaka lurapxäna, ukhamarusa maysatxa jisnwa q'ala *cebada* jamp'itanwa, ukatpī pitu lurañataki khunapxäna, ukatxa yaqhapa jaqinalaxa allpi phayasipxäna, ukhamaraki sapa urunakawa pitu kisumpi ukhama manq'asipxäna.

Pomata, Desaguadero uksa tuqita manzanilla apanipxirina puraka usuta qullasiñataki

Yaqhapa *familia* taypinxa k'ala siwara jiwk'ita jamp'ipxirina ukata kisumpi manq'asipxirina, sapa urunakawa ukhama markachiri taypinxa manq'asipxäna. Ukhamarakiwa sillp'ina siwara utjaraki ukhaxa wali munatanwa, kuna laykutixa marpachawa utana manq'apxäna. Kunjamsa sillp'ina siwara wakt'ayappachäna, jisnawa nayraqata jiwk'ita jamp'irapxäna, ukatwa qhunata pitu lurañataki qhunapxäna, chiqasa kuna pachatixa qhunatana ukhaxa kisumpi ukhama manq'asipxäna, chiqasa, sillp'ini *cebada* ukatxa pitu lurapxäna ukhamaraki allpi manq'a phayapxäna.

Jichhaxa amuyt'añäniwa, kuna ch'uxña qhuranaksa nayra pachatpacha apanipxiripachana khaya provincia uksa markanakana. Chiqasa uka qhuranakxa apanipxirinwa usunaka qullasiñataki.

Chiqasa sapa *viaje* jisnawa ukanwa kunaymana ch'uxña qhuranaka wira wira sata sutimpi uñt'atawaapasipxäna, uka quraxach'uxu usuta qullasiñatakiwa markachiri jaqinakaxa munapxäna. Jisnawa wira wira ukhaxa khaya Perú markanakana achuyapxana ukatpi uksata apanipxäna, utana umaru walljtañataki ukatwa umantapxäna. Ukhamarakiwa yaqha markanakata *eucalipto*, ch'uxña laphinaka, khaya Desaguadero, Zepita, Copacabana uksa markanakata apasinipxäna, uka *eucalipto* ukhaxa kipkaki umaru walljtayapxäna, ukatwa junt'pachawa ch'uxu usuta qullasiñataki umantapxäna. Kunaymana ch'uxña qhuranakaxa mä yapukaspasa ukhamwawa yapumpi sarnaqasiri jaqinakaxa wira wira, manzanilla ukhamaraki eucalipto waxt'ana, chiqasa yaqhapa jaqinakaxa thakhinakataki sarkasa utaru apasiñataki aptasipxäna.

45. Yaqhapa juyranakaxa janiwa munatakänti

Kuna pachatixa qarwanakampi sarnaqisiri jaqinakaxa yapu markanakaru puripxäna jilpacha turkasiñataki waña juyranaka thaqhapxäna: jawasa, ch'uñu, sillpini siwara, q'ala siwara, kaya, taqi kasta tunqunaka, tunta munapxäna chiqasa aka juyranakaxa janiwa sinti jathikanti qarwanakata apañaxa. Chiqasa, janiwa sariri jaqinakaxa amtatarparjama juyranakaxa turkasipkanati, kuna laykutixa janiwa yaqhapa maranakaxa juyranakaxa suma achutaxanati, ukapi, kuna pachatixa jani suma achutakana yapu markanakana ukhaxa janiwa juyranakaxa amtatanakarjama turkatajänti. Yaqhapa phaxsinakanxa yapu markanakanxa jilpachawa sariri jaqinakaxa phuqstana, uka pachaxa janiwa juyranakaxa suma ajllisiñatakixa utjkarakinti, jani ukasti jichha achuta juyranakampikiwa jisnawa ulluku, ch'uqi, mach'aqa jawasa, apilla turkaña munapxäna.

Akaxa ullukuwa warnuqataski

Jisnawa aka mach'aqa achutanaka jaqina apnaqatasa wali jatiwa, ukhamarakiwa uka juyranakaxa qarwanakatakisa wali thakhinxä qariyarkixa; maysa tuqitxa, jichha achutayata juyranakaxa laqakiwa familia taypinxa chhaqtaraki sasawa markachiri jaqinakaxa arsupxakixa; ukatpï sariri jaqinakaxa janiwa munapxirikanti jichha achuyata juyranakaxa; ukhamarakiwa jisnawa apillanaka mä maraki imataspaxa, ukatxa laqakiwa juk'ata juk'ata mayja alinakaxa jilsunjarakixa, ukhamaraki yaqhapa apillanakaxa inakiwa ñusantarakixa, ukanaka yatisaxa sariri jaqinakaxa laqakiwa utana phayasxapxarkixa. Maysa tuqtixa, kipkakarakiwa ch'uqi tuqita qhanañcharnaxa, kuna laykutixa ch'uqisa laqakiwa maratxa phayataxarkixa. Jisnawa maya familia taypinxa payaruwa ch'uqinatxa t'aqjapxarkixa: mayirinxä phayasiñatakiwa imasipxarkixa, payirinxä satañatakiwa imapxarkixa, ukatxa janiwa ch'uqinakaxa pä mara, kumsa mara imatakitixa.

Khaya provincia Ingavi markanxa janiwa qhini ch'uqinaka achuyapkiti, uksa markanxa luk'i ch'uqinakaki achuyapxi, ukatpï wali qhini ch'uqinaka munapxarakixa, ukhamarusa chiqpacharakixa qhini ch'uqinakaxa laqakiwa maya phaxsina phayt'xäna, ukata sapxixa qhulu jawasächi, layächi, tunka, ch'uñu ukanakaxa janiwa laqaki irstarkiti ukatwa jilpacha turkasiña munapxirina. Kuna pachatixa yapu markanakana sintipacha

Aka jullinxä walja apillawa uraqina warnuqataski

Akaxa walja ch'iqiwa uraqina warnuqataskaraki

Aka jullinxä uñjasiwa oregano

jayunaka phuqki ukhaxa, qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa kunaymana antarkixa jayunaka, sawutanaka, wiska mismitanaka, phaxanaka ukata ukatakama muyuyana juyranakampi turkañataki.

Ukhamarusa wali ch'amanwa utata utakama kunaymana sawutanaka apt'ata muyuyañaxa, kuna laykutixa yaqhapa jaqinakaxa janiwa juyranakampi turkasiñataki munapxirikanti, kuna pachatixa achikt'asipxäna paya *arroba* jayutxa *media arroba* ch'uñu ukhamaki qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa churaña munapxirinxä sasawa sapxaraki.

Chiqasa, jilpacha qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa yapu marka tuqinxä uñt'atanakawa utjäna, ukatwa masinakaparu qurpachasiñataki puripxirina. Yaqhapa masinakapaxa (*compadre*) sapa marawa sawuta awayu, wiskha, sullu qarwanaka iwxsasina, ukatpi masipaxa phuqhañapataki suyana. Kuna pachatixa qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa masipampi phuqhäna ukhaxa, yapumpi sarnaqasiri jaqinakaxa taqi chuymampiwa waña juyranaka masinakapataki turkañataki imapxirina.

Kuna pachatixa yapu marka tuqinxä wali phuqstana ukhaxa, masinakaparuwa yanapt'ayasipxirina qala jayunaka, phasanaka, t'arwanaka tukjañataki, kuna laykutixa walja maranakawa

Akaxa ch'uxña jawasawa

Ch'uqiwa warnuqataski

uñt'asipxana, ukatwa masinapakaxa qala turkañatakixa yanapt'ayasina. Chiqasa sariri jaqinakaxa masiparuwa achikt'äsina jayunaka, t'arwanaka jaytañataki. Masinapakaruwa jaytana paya, kimsa phaxsinaka, ukatwa kutt'anipxirina jayunakata yatiñataki. Maysa tuqitxa kuna pachatixa masinapakata apaqaskana t'arwanaka, phasanaka ukhaxa taqi familia taypinwa juk'ata juk'ata turkañataki churana, ukhamatwa qala sariri jaqinakata juyranakapa tukjana.

Qarwanakampi sarnaqiri jaqinakaxa taqi markanakanwa utjäna masinapakaxa, ukatwa arumaxa qurpacht'ayasipxana masipaykanakana, ukata qhipuruxa alwata sartasipxana yapu markanakaru puriñataki. Chiqasa sariri jaqinakaxa masinapakampiwa purapata amtapxana mayiwinaka, ukarjamawa sariri jaqinakaxa phuqharkina, ukhamata sumaru purapata yaqasipxana, uñjasipxana, maynita maynikama amtatajarma phuqhasipxana, ukhamaraki purapata

Sariri jaqinakaxa Pomat'a tuqita zanahoria apanipxirina phayasifataki

taqikunana yanapt'asipxäna¹³⁵. Yapunakampi sarnaqasiri jaqinakaxa yanapt'anwa masiparu kuna pachatixa juyranaka turkasipxana ukhawa taqi masinapakaruwa jawsana utaparu sarapxañapataki. Yaqhapa sariri jaqinakaxa janiwa masinapakampixa sumpacha yäqasipxirikanti, chiqasa mayja amuyuninwa, amtaninwa, ukata purapata jani sumaru sarnaqapanti; ukatwa jupanapkama jani sumaru uñjasipkanti, ukhamaraki amtatarjama janiwa phuqhapkanti, chiqasa yaqhapa markachiri jaqinakaxa sapxanwa: *"Nayraxa awkixapiniwa taqichaqana compadre utjatayna, lakasillana, Desaguadero markana, Zepitana ukhamaraki Pomatana, ukatpi yaqhapa compadre wali suma jaqinkanwa, puripxirita utaparu ukhaxa laqakiwa kunsä junt'umanaka walljstaynirina, yaqhapa compadres janiwa ukhamayrikanti, kuna t'arwanakaxa jilt'xi ukhaxa compadre ukaruwa jaytanuxaña... ukata maya phaxsita kutt'apxirita, janiwa ukhamakiwa apapxapxiru sasawa jisxiri, janiwa kunsä uñstayxiriti"*¹³⁶ sasawa amuyt'ana.

135 Gobel, Barbara, 1998.

136 Santos Quispe 12/11/2011.

46. Jaya markanakaru qarwa saririxa chhaqarxanwa

Jichhaxa amuyt'añäniwa khaya provincia Ingavi uksa markachiri jaqinakata kawkhanakarusaya pachata juyranaka turkasiñataki sarapxiripachäna. Khaya provincia Ingavi tuqinxa janiwa kuna yatxatiri jaqinakaxa utjkiti, ukatpi janiwa yatiskiti nayrapachaxa kawkhanakarusaqarwanakampi sarapxiripachäna.

Nayriri amuyu yatxatañatakixa walja awkinakampiwa nayra sarawinakapata aruskipt'ata, amuyt'ataraki. Chiqasa qarwampi sarnaqasiri nayra pachata jaqinakaxa wali awki taykaxapxiwa, ukatpi jupanakawa kunjamsa nayraxa sarapxirina uka tuqinakata amtasipxi.

Jichha wayna tawaqunaka janiwa kunsa qarwanakampi sarnaqaña tuqinakata yatapxiti, ukatwa tayka awkinakampiwa aruskipataxa, kuna laykutixa jupanakaxa kunjamsa jisk'a lluqallata qarwanakampi uka taypinakata sarapxäna yatipxi. Yatisiwa provincia Ingavi markachiri jaqinakaxa kunaymana markanakaruwa nayra pachata qarwampi juyranaka turkasiñataki sarapxiritäyna.

Kuna pachatixa junt'u markanakaru sarapxirina, phaxsi jilata utaparuxa kutt'anipxäna, jisnawa khaya provincia Ingavi markachiri jaqinakaxa junt'u markanakaru Yungas, Inquisive, Loayza, Larecaja, Tacna markanakaru sarapxiritäynawa, ukata jistanxa junt'u markanakaru sarapxäna

Akaxa kanastawa ch'uqinaka apnaqañitaki, khaya Inquisive uksa tuqita apanipxana muxsa achuta chika

Akaxa janq'u jach'a qarwawa saraskaraki

ukhaxa *semana semana* ukhamawa sarapxirina. Mä arunxa jisnawa janiwa tayka awkinakaxa sumpacha nayra sarawinakata amtaxapxarakiti, ukatwa jani suma yatiskiti kunanaksa uksa junt'u markanakaru apapxiripachäna. Awkinakaxa sapxiwa: *"Nayrapachaxa nayaxa jisk'askayata ukatpi achichilampi tataxampi Sorata, Inquisive, Tacna markanakaru sarapxiritayna siwa... nayaxa janiwa uksa junt'u markanakaru saririkti, inawa k'arisirista... chiqasa achichilaxampi tataxampiwa kunaymana jaya markanakaru sarapxirina, ukatwa kanastanaka, muxsa achutanaka aricoma ukhama utaru puriyanipxirina... janiwa sirismati kunanaksa khaya pachaxa uka tuqitxa apappachäna"*¹³⁷. Ukhamarakiwa mä warmixa amtarakixa: *"nayraxa khaya Sorata, Inquisive uksa markanakaruwa achichilaxaxa sarapxiritayna, uksatwa puriyanipxiri muxsa pukhutanaka... nayaxa jisk'askiritwa ukata amptasta... Nanakaxa utana llakisipxirita mä phaxsi jilaxiriwa janiwa tataxaxa purinxiriti, saldiyawa jiwaypacha sasawa sapxirita, ukata purisinkarkiriwa"*¹³⁸.

Chiqasa wakisiwa suma qhanañchañasa uka tuqinakata, yatsiwa San Andrés de Machaq uksa markachiri jaqinakaxa nayra pachatpacha sarapxiritayna khaya Sorata junt'u markakama. Ukatpi walja jiskt'awinakaxa utjarakixa, kunanatsa uksa tuqiruxa apapxiripachana, qawqha urunakatsa puripxiripachana uksa markaruxa, kunanakatsa uksa tuqita apapxiripachana.

Akaxa janq'u jach'a qarwawa saraskaraki

Sariri jaqinakaxa sapxarakiwa Sorata tuqinakaruxa kunaymana sawunakata, wiskanaka, awayu sawutanaka, qarwa sullunaka, qarwa iwija chalunanaka apapxiritaynaxa taqi kasta tunqunakampi turkasiñatakixa. Chiqasa jayunakxa janiwa San Andrés de Machaq uksa tuqitxa apapxirikataynati, kuna laykutixa wali jayawa utsa markaxa ukatwa jani jayunaka apapxirikanti, ukhamarusa uksa markaru sarañataki wali suma lik'i qarwanaka ajllipxiritayna,

137 Santos Quispe 05/08/2011.

138 Julia Quispe 27/11/2011.

ukhamaraki jach'a qarwanaka ajllipxirina, chiqasa isk'a tuxu, mayja usuta qarwanakaxa janiwa uksa markaruxa anakipxirikanti.

Sorata marka tuqitxa kunaymana muxsa achutanaka (aricoma) apanipxana ukhamaraki taqi kasta tunqunaka, janq'u tunqu, ch'ixi tunqu, q'illu tunqu apanipxäna, ukhamaraki lawanaka utanaka lurañataki apanipxana, jisnawa tuquri ikiñanaka, kustalanaka, istallanaka sawuñatakiwa munapxirina. Ukhamaraki Sorata markata kunayamana qullanaka, jisnawa waxi, ajusa thaya markanakana qullasiñataki apanipxäna.

Sariri jaqinakaxa waxinatxa annaqapxanwa p'iqi usunakata qullasiñataki, kuna laykutixa p'iqita juk'a juk'ata suma p'iqi usunaka apaqasiñataki qaqusipxäna ukhamaraki ajusaxa p'iqi usu qullasiñataki apanipxäna, ukhamaraki taqpacha jusq'usipxäna kuna pachatixa jaya markanakaru sarapkana ukhanaka, kuna laykutixa sapxanwa ajusaxa ñanqha amta, luratanakata jark'aqasiñatakinwa, ukatpi jaya markanakaru sarapkana ukhaxa yaqhapa jaqinakaxa ajusampiwa suma jusq'usipxäna¹³⁹. San Andrés de Machaqa marka tuqinxu wali suma qhulu ajusaxanaka munatanwa, kuna laykutixa, jaqikamaxa wali jupanakkama ñanqhasipxäna, ukatwa ajusaxampi wali jani ñanqha amtanakampi wakt'ayasiñataki jusq'usipxäna.

Nayraxa Sorata uksa tuqita apanipxirina ajuxa usuta qullasiñataki

Walja ch'umpi qarwawanaka illimani k'uchuna manq'asipki

139 Julia Ochoa 07/08/2011.

Maysa tuqtixa, San Andrés de Machaq jaqinakaxa nayra pachata Tacna markanakuwa sarapxirıtayna. Uksa markaru sarañatakixa qarwa, iwija ch'arkhi, ukhamaraki wayita, wiskha, kustala apapxirıtayna, ukampirusa janiwa jayunaka apapkänti, kuna laykutixa utaru mä phaxsita kutt'anipxäna¹⁴⁰.

Akaxa walja qarwanakawa uyupana anantataskaraki

Janiwa suma yatiskiti qawqha markarusa nayraxa sarapxirıpachäna; jiskht'ata jaqinakaxa janiwa amtapkiti, chiqasa amuyasiwa junt'u markakamwa puripxirıpacha, kunatixa uksa Tacna markanxa taqi kasta tunqunakaxa manq'asiñataki apanipxäna. Maysatxa apanipxäna chankaka, q'illu wayk'a, *orégano* ukanakwa uksa markatuqita apanipxäna.

Maysa tuqitxa nayratpachawa Jesús de Machaq jaqinakaxa Yungas junt'u markanakuwa sarapxirıtayna kunayamana satañataki *café*, *kuka* ukanaka irnaqapxana uksa tuqinx, ukhamaraki junt'u markanxa kunaymana muxsa achunakwa apanipxirıtaynaxa. Chiqasa *colonia* pachanxa caciques jaqinakawa Yungas junt'u markakama apnaqataynakaxa, kuna laykutixa uksana taqikuna satapxäna, ukatwa jichhaxa janiwa kayuki uksa markaruxa sarataxiti. Jichhaxa jisnawa kunaymana junt'u markanakaruxa janiwa uksa markanakuwa sarxapxanti, khaya 1950 uka maranakata, kuna laykutixa uka pachatxa taqichaqana *auto*, qhathunaka ukhamawa uñstanirakina.

47. Qarwa sarañxata wuti apnaqañxata

Nayra pachaxa janiwa *buti* lawa ukata lurataxa utjirikänti, ukatpı nayra pachatpacha chawllanaka katuñatakixa walsa tuturata chawllanaka qutata katuñataki lurapxirıtaynaxa. Chiqasa *colonia* pachanxa kunatsa chawllanaka katupxirıpachäna; janiwa jichhakama yatxatiri jaqinaka uka

140 Quintin Laura 07/08/2011. Chiqasa jupaxa siwa, nayaxa janiwa saririkti Tacna markaru, jani ukasti tataxawa saririna achichilajampi.

tuqitxa qhanañchkarakiti. Yaqhapa yatxatiri jaqinakaxa pata pataki amuyt'apxaraki, kuna laykutixa sapxiwa, *colonia* pachanxa mä qawqha jaqinakakiwa suma chawllanaka katuña yatipxäna.

Wasita jiskt'awixa utjaraki kunampisa nayratpacha katupxiripachäna. Chiqasa khitinakasa quta lakana jakasipkäna ukhanakaxa chawllanaka katusakiwa sakasipxarakina, ukatwa taqi mayniwa tuturata walsa lurasipxäna, chawlla katuñataki manq'asiñataki yaqha manq'anakampi turkasiñataki lurasipxäna. Chawlla katuri jaqinakaxa yaqha markanakaruwa sarapxäna, chawlla, ch'uqi, ch'uñunakampi turkañataki apapxirina, ukatpi chawllanaka katuñatakixa walsatawa qutaru mantapxirina. Walsa lurañatakixa nayraxa tuturanaka qutata jikxthanipxana, wañichipxäna ukatwa juk'ata juk'ata walsa lurañataki wakt'ayasipxäna.

Chiqasa walsa lurañatakixa walja jaqinakawa lurapxirina, kuna laykutixa mayni mayniwa jupanakkama yanapt'asipxäna. Maysa tuqitxa mä walsaxa janiwa walja maranaka apnaqatakänti, chiqasa laqakiwa sapa uru apnaqataxa mirq'isina. Jisnawa nayraxa janiwa sapa uruxa chawllanaka katupxirikänti, jani ukasti qhathutakiwa chawllanaka katupxirina. Quta thiyana jakasipxäna, uka jaqinakaxa wali walsanaka munapxäna, chiqasa, walsata apsuniwxäna tutura wakanaka manq'añapataki, ukhamaraki chawllanaka utana phayasiñataki apsuniwxäna.

Mä butiwa qutana jalaskaraki

Mä chachawa walsa luraskaraki

Jichhaxa wakisiwa qhanañchañaxa Waki (Guaqui)¹⁴¹ marka tuqita. Chiqasa yatisiwa nayraxa Waki markanxa sapa *semana* jach'a qhatu ukhama wakt'ayapxäna. Uka Waki markaruxa taqichaqata alasiñataki ukhamaraki aljasiñataki sarapxäna. Kuna pachatixa jach'a khathu Waki markana utjkäna ukhaxa, Desaguadero markanxa janiwa kuna qhathusa utjkanti, maysa tuqitxa jisnawa 1960 uka maranakata juk'ata juk'ata lawanaka lurata uñstatayna mä buti sata sutimpi uñt'ata.

Kuna pachatixa *wuti* Waki markana uñstkäna ukhaxa, qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa Waki markakamawa kunaymana sawuta, jayunakampi apt'ata puripxäna. Waki markanwa mä *buti* jayu, sawuta, phasanaka apañataki mayt'asipxäna, ukhamaraki kunaymana markanakaru Copacabana, Tiquina, Santiago de Wata, Pucarani puriñataki, chiqasa markachiri jaqinakaxa umama juyranaka turkasiñataki sarapxäna. Jisnawa San Andrés de Machaq jaqinakaxa Wakiruwa taqikuna qarwanakata khumuntata sarapxäna, ukata Waki markana q'ala khumuqapxäna, ukatwa qarwanakapampi utaparu kutt'anxäna, janiwa sapaki sarapxirikanti, jani ukasti kimsa, pusi *butita* juyranaka turkañataki sarapxirina.

Akaxa mä jisk'a lamanawa apnuqataski

Akaxa mä ñiq'i chuwawa manq'asiñataki

Akanxa pä warmiwa sarasipkaraki

141 Nayratpachaxa taki markaxa mä puerto ukhama uñt'atanwa, chiqansa uka markatwa kunaymana manq'añanaka apapxana Puno markakama.

Sapxiwa butixa lawanakata Isla Suriki ukxa markana luratawa, ukatpï 1960 uka maranakata juk'ata juk'ata taqinikiwa *wutinixana* khitinakatixa quta lakanaka jakasipxäna, kuna pachatixa *wuti* ukhaxa uñstki ukhaxa taqi jaqinakawa thiyataki alasipxäna. *San Andrés* de Machaqa uksana markachiri jaqinakaxa Waki markaruwa qarwanakapata puripxäna, ukanwa mä *wuti* ukhama walja markanakaru sarañataki mayt'asipxäna. Ukatxa taqichaqanwa *wutini* jaqinakaxa uñstarakina, kuna laykutixa Desaguadero markana walja jaqinakawa *wutinakampi* apnaqapxäna, ukatwa yaqhapa jaqinakaxa Desaguadero markakamawa qarwanakampi mayt'asiñataki puripxänwa, ukatwa Perú markanakaru Zepita, Pomata, Puno, qarwa t'arwanaka, phasanaka, sawutanakampi ukhama sarapxirina. Nayraxa San Andrés de Machaqa markata Zepita, Pomata, Puno, llave, qarwanakata juyranaka turkañataki mantapxirina. Khaya 1970 ukhamaraki 1980 uka maranankaxa yaqhapa jaqinakaxa Desaguadero markakamawa qarwanakapata puripxäna, yaqhapaxa Waki markakamarakiwa qarwanakapata wutinaka mayt'asiñataki mantapxäna, ukhaxa saña muniwa, yaqhapa jaqinakaxa janiwa qarwanakapata sarxapxanti, jani ukasti yapunakampi sarnaqasiri markanakaru puripxäna. Maysa tuqitxa, khaya 1980 uka maranxa walja jaqinakawa wutinakata Kunchaqullu markana wutinaka alasipxatayna, ukatpï laqakiwa jaqinakaxa Kunchaqullu markaru sarapxirina qarwanakata Desaguadero markaru qutamata puriñataki.

Kuna pachatixa wuti ukanakaxa uñstkana Kunchaqullu markanxa walja markanakata qarwanakata Kunchaqullu markakama puripxirina kunaymana sawutanaka, jayunaka khumt'ata, ukatwa mä wutita Desaguadero markaru sarañatakixa mayt'asipxäna. Yaqhapa jaqinakaxa qarwanakapata Desaguadero markakama puripxäna, yaqhapa jaqinakaxa payüruta, ukhamaraki kimsa uruta qhathunakaru aljasiñataki alasiñataki mantapxanwa, jisnawa Desaguadero markanxa wali jach'a qhathuwa uñstäna, kuna laykutixa taqi markanakata sarapxäna. Jallupachaxa janiwa qarwampixa Desaguadero markaruxa sarañjamakanti, kuna laykutixa taqi jawiranakawa wali phuqhawa umaxa jutana ukata, jaqinakaxa taqi jaqinakawa qarwanakapata Kunchaqullu markaruwa Jueves jayphuwa mantapxäna, qarwanakapaxa Kunchaqullu markata utanakaparu kutt'anina. Ukatpï jallupachanxa taqiniwa wutita qhathu markaru sarapxäna, kuna laykutixa janiwa thakinjama sarañxamakiti.

Chiqasa qarwanakani jaqinakaxa *jueves* uka uruwa t'aqa t'aqa Kunchaqullu markakama mantapxäna. Maya wuti jisnawa tunka ukhamaraki tunka phisqani jaqinaka, q'ipinakapanpacha mantapxäna. *Jueves* arumata jaqinakaxa q'ipinakapa wutiru wakt'ayasipxäna, ukatxa aruma paqarawa wuti manqhana ikipxäna, ukata willjtata Desaguadero markaru sarañatakixa sartapxäna. Chiqasa Desaguadero markaruxa jayunaka, t'arwanaka, phasanaka, wiskanaka kimsaqallqu pacharuwa kunaymana alasiñataki puripxäna.

Markachiri jaqinakaxa awti pachakiwa qarwanakapata kunaymana juyranaka turkañataki Desaguadero markaru sarapxirina ukhamarakiwa khitinakatixa quta thiyanaka, jak'anakana jakasipkäna ukanaka uñjasina. Kuna pachatixa Desaguadero markanxa wali jach'a qhathukana ukhaxa, kunaymana juyranaka, waña manq'anaka aljapxäna, ukhamaraki Tacna markanakata muxsa achutanaka higo, chankaka, uva, algodón, wayk'anaka apanipxäna, ukhamaraki Lima markata *productos industriales* jisnawa *bicicleta, radio, carretilla, maderas, chompas, azucar, tokadisco, calamina* puriyanipxäna. Jistanwa producto industrial ukanakaxa, jach'a *empresa* uka taypina luratawa, chiqasa ukanakawa jach'a qhathu Desaguadero markana aljatäna.

Akanxa uñjasiwa mä warmiwa ukapata salsuskaraki

Akanxa walja qarwanakawa tutukisipki

Walja jich'u utanakawa uñjasirakixa

Jichhaxa mayata mayakama *calamina* tuqinakata qhanañchañäni. Nayrapachata janiwa calamina utanakaxa utjkänti, ukatwa taqi jaqinakawa jakasiñataki jichhutaki utanakapa lurasipxäna, janiwa nayra pachata kalamina utanakaxa utjkanati, chiqasa janiwa kawkhanakatsa calaminaxa alasiña utjkanti. Kuna pachatixa calamina ukanakaxa ukhaxa pachata utji, juk'a juk'ata wali *calamina* utaniña munapxäna, kuna laykutixa kalamina utani jaqinakaxa markachiri taypinakana wali sumaru yäqatanwa. Kuna pachatixa calamina qhathunakana uñstankana ukhaxa wali chanipaxa irjatatanwa. Jisnawa *calamina* utanakaxa uñstankana khaya pachanxa taqi jaqinakawa munapxäna. Ukhamarakiwa markachiri taypinxa *bicicleta* wali munatanwa laqaki jalañataki, kuna laykutixa *bicicleta* ukaxa nayra pachaxa annaqapxirinwa khitinakatixa walja qarwanaka uywapki uka jaqinaka, ukatwa markachiri jaqinakaxa *bicicleta* alasiñatakixa tunka, tunka phisqani qarwanaka Desaguadero markana aljapxäna. Kunarusatixa *bicicleta* uñstanki ukhaxa chanipaxa jilpacha irjatatanwa, ukatwa walja qarwanaka alasiñataki aljapxäna. Juk'ata juk'ata taqi chachanakakiwa markana laqaki t'ijuñataki *bicicleta* alasipxäna. Jilpacha waynakakawa *bicicleta* ukanaka laqaki jalañataki munapxäna.

Maysa tuqtixa jisnwa *carretilla* uñstankana ukhaxa taqi markachiri jaqinakana wali alasiña munapxäna, kunalaykutixa *carretilla* ukatxa kunaymana q'ipinaka apapxäna, chiqasa *carretilla* ukampixa suma jaqinakaxa yanapt'asipxäna, ukampisa ch'amphanaka uta lurañataki apapxäna, ukhamaraki ñiq'inaka adobe lurañataki apnaqapxäna, ukatsti aychanaka, jiwata jaqinaka, wanu apnaqapxäna.

Chiqasa *carretilla* taqi utanakanwa apnaqañataki wali munatanwa, ukatwa walja jaqinakawa phisqa qarwanaka, suxta qarwanaka Desaguadero jach'a khathuna *carretilla* alasiñataki saykirpacha aljapxirina qullqinaka ukhamata jikxatañataki. khitinakatixa *carretilla* apnaqasipxäna uka jaqinakaxa wali sumaru yäqatanwa, ukatwa taqiniwa markanakanxa *carretilla* alasipxana utanaka apnaqasiñataki, khitinakatixa walja qarwanaka uywasipkana ukanakaxa laqakiwa juk'ata juk'ata alasiña qalltapxana. Maysa tuqitxa yaqhapa jaqinakaxa *tukadisco* ukanaka alasipxäna, *tukadisco* ukhaxa wali phunchawinakana thuquñataki munatanwa. Uka *tukadisco* alasiñatakixa phisqa ukhamaraki pusi qarwanaka saykirpacha Desaguadero markana aljapxäna, qarwanaka aljasawa *tukadisco* ukanaka alasipxäna.

Khitinakasa *tukadisco* ukanakanina wali sumaru markachiri taypinakana yäqatanwa. Maysa tuqtixa jisnawa, Desaguadero markanxa jisk'a *radio* sata sutini uñstarakinwa, taqikuna kastanaka. Provincia Ingavi niya taqiniwa markachiri jaqinakaxa uka *radio* kunaymana lurawinaka yatiñataki aka Qullasuyu markanakanxa alasipxäna. Chiqasa, jisnawa kunarusatixa jach'a qhathuna Desaguadero markanxa uñstkana, ukatwa provincia Ingavi taypinxa sarawi, jakawinakaxa juk'ata juk'ata mayxt'arakina, kuna laykutixa markachiri jaqinaka qhathunakata *calamina, bicicleta, carretilla* ukanaka alasipxirina. Chiqasa qhathunxa kunaymana *producto industrial* jisnawa ukanakwa alakipa jaqinakaxa apapxirina khathuna markachiri jaqinakaru aljañataki. Ukhamarakiwa kuna pachatixa jach'a qhathuxa uñstkana Desaguadero markanxa taqikunawa mayjt'arkina, chiqasa markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa walja qarwanaka qullqiru aljapxana *carretilla, radio, bicicleta* ukanaka alasiñataki; ukhamarakiwa Pomata, llave, Zepita uksa markanakatxa kunaymana achutanaka Desaguadero markaru aljañataki apanipxäna, ukata yaqhapa jaqinakakiwa achutanaka turkasiñataki apnaqapxana, chiqasa ukaxa uñjasirakiwa khaya provincia Ingavi tugina, kuna laykutixa jayunaka, t'arwanaka aljañatakiwa qhathuru *azucar, chompa, pollera* ukanaka alasiñataki apapxäna. Jisnawa markachiri jaqinakaxa sapa *viernes* urunakawa qhathuru *azucar, zanahoria, cebolla, radio pila, fideo* ukanaka alasiñataki sarapxirina, ukatakixa kunaymana jayunaka, phasanaka, qarwa sullunaka, qarwa lip'ichinaka aljañataki apapxirina.

Walja jich'u utanakawa uñjasirakixa

Mä ch'iji qarwawa sapaki manq'asiskarakixi

48. Qarwanakampixa janiwa jaya markanaku sarxapxiti

Jichhaxa qhanañchañäni kunatsa provincia Ingavi tuqinxa juk'a juk'ata jani jaya markanaku sarapxpachäna, askiwa uka tuqinakata yatxatañaxa. Nayraqataxa provincia Ingavi uksa markachiri jaqinakaxa yaqha markanakuwa Tacna, Puno, Copacabana, Sorata, Quime ukhamaraki Yungas junt'u markanaku sarapxiritayna. Chiqasa 1950 uka marata janiwa qarwanakapata jaya markanaku, Sorata, Quime, Sapaqui, uka markanaku sarxapxanti. Markachiri jaqinakaxa machaqa tuqita Perú markanaku: Pomata, Zepita, Ilave, Yunguyo, Puno markanaku sarasipkakinwa, ukhamaraki Bolivia markanaku Copacabana, Tiquina, Santiago de Wata, Pucarani markanaku sarasipkakina, kunatsa uksa markanaku apapxpachäna, jisnawa markachiri jaqinakaxa wayitanaka apapxanwa, qarwa ch'arkhinaka, qarwa sullu, wiska, kustala, jayu, chiqasa ukanakampiwa kunaymana juyranaka turkapxäna Sapa maranakawa uksa markanaku sarapxirina, kuna laykutixa mä *costumbre* ukhamawa utjana markachiri taypinakana, khiti chachanakatixa jani qarwanakata sarapxirikana yaqa markanakuruxa janiwa marka taypinxa sumaru uñjatakanti, kuna laykutixa jayra chachata uñt'atanwa, ukatwa yaqhapa jaqinakaxa sapxirina: "khiti chachanakatixa jani sarapxirikana manq'a thaqhiru ukanakaxa

Walja warminakawa mä tantachawina amuyt'asipkaraki

Khathunakanxa kunaymana muxsa achutanaka sariri jaqinakaxa jikxatapxana

*nayraxa jayrata uñt'atanwa, familia taypinxa uñisitxamanwa*¹⁴² manq'ata warmiparuxa jawayixa sasawa sapxäna. Khiti chachanakatixa sarapxana sapa maranakaxa kunaymana markanakaruxa tunqunaka jikxatañata wali yaqatanwa *familia* ukhamaraki markanxa.

Chiqasa markachiri jaqinakaxa sapxanwa: *"k'apha chachanakaxa, sapa maranakawa taqi markanakuwa sarapxixa, ukata uka ch'ixi tunqunakaxa, q'illu tunqunaka puriyanipxixa... sapa maranakaxa kimsa pusi tuqiwa kutt'araki walja juyranaka apkatasiñataki*¹⁴³*"* sasawa sapxäna. Maysa tuqitxa, kunaymana sawuri warminakaxa wali yäqatarakinwa, ukatwa yaqhapa warminakaxa taqikuna awayu, punchu, kusanaka, wak'anaka, istallanaka sawupxäna, kawkiri warminakatixa jani taqikuna sawupkana ukhaxa janiwa sumaru

Nayraxa jichu utanakakiwa utjirina

familia taypina uñjatakänti. Kuna pachatixa Desaguadero markana jach'a qhathu uñstkana ukhaxa juk'ata juk'ata taqikunawa *provincia Ingavi* markachiri jaqinakatakixa mayxtäna, kuna laykutixa juk'ata juk'ata janiwa sintipacha Pomata, Zepita, Ilave, Yunguyu markanakaruxa sarxapxänti, ukhamarakiwa janiwa sintipacha Copacabana, Tiquina, Pucarani, Santiago de Wata markanakaruxa qarwanakapata sarxapxarakinti. Nayraxa qarwanakapata sarapxirätnaxa, ukatxa kuna pachatixa wuti ukanaka uñstankana ukhaxa, jilpacha wuti ukataki sarapxäna, janiwa qarwanakapata sarxapxakinti. Jisnawa kuna pachatixa Desaguadero markana jach'a qhathu utt'ayasxäna ukhaxa, juk'ata juk'ata Desaguadero markarukiwa jaqinakaxa sarxapxäna, kuna laykutixa uka markanxa taqikuna aljañataki apapxäna. Maysa tuqitxa jisnawa machaqa jaqinakaxa janiwa 1980 uka marata qarwanakapata sarxapxanti Tarquiamaya markaruxa jayunaka ukhamaraki phaxanaka aptirixa, kuna laykutixa juk'ata juk'ata jayunaka aljiri jaqinakaxa *carro* ukanakatwa jayunaka apanipxäna, ukatwa markachiri jaqinakaxa jayu apnaqiri *carro* ukatawa

142 Eusebio Plata 20/11/2011.

143 Quintin Laura 20/11/2012.

jayunaka alasxapxäna. Chiqasa jayu carro ukatakiwa jayunaka alasipxäna, ukatwa jupanakaxa qarwanakapata Desaguadero markana aljañataki, turkañataki apapxäna.

Khaya 1990 uka maranxa walja thakhinakawa markata yaqha markakama sarañapataki auto ukanaka sarañapataki, ukatwa markachiri jaqinakaxa chukiyawu markarukiwa, qarwa iwija kharitanaka aljasiñataki, jilpacha sarxapxäna, janiwa Desaguadero markaru kunaymana juyranaka alasiñatakixa sarxapxanti. Chiqasa, Desaguadero markanxa juk'ata juk'ata taqikuna qullqimpi alasitakixanwa, kuna laykutixa janiwa juyranaka turkasiñatakixa utjkanti, ukatwa markachiri jaqinakaxa chukiyawu markaruwa qarwa, iwija aychanaka aljañataki apapxäna. Jisnawa markachiri jaqinakaxa janiwa qarwanakapata Desaguadero markaru *viernes* urunakaxa sarxapxanti kuna laykutixa taqikunakasa qullqimpi alasitakixanwa.

Jichha pachanxa janiwa qarwanakata markachiri jaqinakaxa sarnaqapxiti, kuna laykutixa kuna manq'anakasa pist'irxamaxi ukhaxa chukiyawu markaruwa auto ukata sarapxaraki. Maysatxa chukiyawuna alasiñatakixa uywanakapa kharipxaraki aljañataki, uka qullqimpiwa kunaymana juyranaka *aciete*, janq'u jak'u, *arroz*, *fideo*, q'illu jak'u, *verduras*, *zanahorias*, *cebolla* alasipxaraki. Jisnawa uka manq'anakaxa qullqimpi alataxiwa, janiwa juyra turkasiñatakixa aka pachanxa utjarakiti. Jichha

Akanxa alqa qarwanakawa manq'asipki

pachanxa urqu qarwanakaxa t'ulanaka khumuñataki annaqatarakiwa, yaqhapa qarwanaka markaru thaxanaka khumuñataki annaqapxaraki, mayxa tuqitxa jallu pachanxa janiwa *auto* ukanakaxa thakhina sartarakiti, ukata yaqhapa jaqinakaxa qarwanakapata aychanaka, q'ipinaka chukiyawuru sarañatakixa khumuntasipxarakixa.

49. Kunjamsa urqu qarwanakxa uywataspacha?

Jichhaxa qhanañchañaniwa urqu qarwanakata kunjamsa aka pachanxa uywataspachaxa. Inka pachatpachawa urqu qarwanakaxa jathi q'ipinaka khumuñataki apañataki wali munatanwa, nayraxa urqu qarwanakata kunaymana juyranaka mach'a mara imañataki khumupxäna, ukhamarakiwa *ejercito* palla palla jaqinakaxa walja urqu

Akanxa paya janq'u qarwanakawa nuwasipxarakixa

qarwanakata kunaymana q'ipinaka jaya markanakaru sarañataki khumupxäna, ukhamarusa yatisi qarwanakata jaya markanakaru juyranaka turkañataki sarapxäna. Chiqasa urqu qarwanakaxa *colonia* pachanxa wali k'aya uywatanwa kuna laykutixa uka qarwanakatwa jaya markanakaru sarapxirina taqi kasta juyranaka, *vino*, *kuka*, *higo*, tunqu ukanaka khumtanipxirina. Uka pachanxa janipuniwa kuna thakhinakasa uñt'atakanti, ukatwa taqi jaqinakaxa qarwa, asnu, qaqilu, mulanakapata q'ipinaka apnaqapxäna. Khiti jaqinakatixa thaya markanakana jakasipkana ukhaxa sapa maranakawa junt'u markanakaru sarapxäna, kunaymana tunqu, lawa, qura qulla, chankaka, *café*, *coca* taqi ukanaka jikxatañataki.

Sapa maranakawa paya tunka, kimsa tunka qarwanakata sarapxirina khaya markanakaru,

ukhamata juyranaka jikxatañataki; ukatpï qarwanakaxa wali k'aya uywatana, jisnawa urqu qarwanakaxa yaqha yaqa annaqapxana. Kuna pachatixa jisk'a qarwaqalluxa jurikana ukhata jaqipaxa wali munasipxirina, kuna laykutixa sapxanwa: *"Jisk'ata qarwaqallunakaxa jilayaña, jayuru saririniwa sasawa uñch'utina, annaqaña, jisk'ata ukhama amanuta jilayaña. Kunarusatixa jach'axi ukhaxa jaya markanakaruwa anakitaxixa, juyranaka khumuniñapataki"*¹⁴⁴ sasawa qarwanakaparuxa uywapxirina. Jisnawa nayraxe qachu ukhamaraki urqu qarwanakaxa suma munatawa uywapxirina.

Nayratpacha markachiri jaqinakaxa qachu qarwanakaruxa wali munatwa uywasipxana, ukatwa yaqha awatitanwa, uka jaqinakaru kuna laykutixa jisk'a qarwaqallunikapata, chiqasa qachu tama qarwanaka wali sinti uñjatanwa. Ukhamarakiwa urqu qarwanakaxa yaqha qullu k'uchunakaru annaqatanwa, chiqasa janiwa qachumpi urqumpi mayaru anthapita uywapkanti, nayra pachatpacha yaqha yaqha annaqapxäna, kuna laykutixa, khaya pachanakanxa taqiniwa jach'a uraqinakaninxä, jichha pachanxa janiwa markachiri jaqinakaxa jach'a uraqinakani utjkiti, ukatxa janiwa qarwanakaxa nayrjama uywataxiti, ukata mayarukiwa qarwanakaxa annaqatajaraki. Khaya Jesús de Machaqa uksa tuqinxä, nayraxe walja qarwanaka uywapxäna, chiqasa caciques Huarachi jaqixa colonia pachatpacha walja qarwanaka uywäna, ukatpï español jaqinakaru kunaymana

Akaxa paya jach'a qarwanakawa chinutaskaraki

Urqu qarwanakaqa jipisipkarakixa

144 Quintin Laura 26/12/2011.

qarwanakapa q'ipinaka khumuñataki mayt'ana. Jichha pachanxa uraqinakaxa jisk'akixiwa, janiwa nayrjamaxiti, ukatpī jichhaxa jani qarwanakaxa nayrjama uywataxiti, ukhamarakiwa yaqhapa jaqinakaxa mä qawqhaki uywapxaraki, chiqasa yaqhapa *familia* ch'inutakiraki qarwanaka uywapxarakixa.

Khaya San Andrés de Machaqa ukxa markanxa janiwa jach'a uraqi qarwanaka t'aqa t'aqa uywañataki utjkiti, ukatpī janiwa nayrjama qarwanaka uywatajanti, ukatwa mayarukiwa qarwanaka uywatxäna, awatipxäna; ukhamarusa jichha pachanxa janiwa wayna, tawaqunakaxa ukxa markanakanxa qamaña munxapxiti, kuna laykutixa chukiyawu markanakaru *bachiller* tukuyasaxa jach'a yatiquña utaruwa mantañataki sarxapxaraki. Jichha wayna tawaqunakaxa janiwa yatxapxiti kunjamasa qarwanaka uywaña uka tuqinakata, ukhamarusa janiwa jichha pachanakanxa nayra sarawinakarjama qarwanaka jarqhayxapxiti ukanakata yatxapxiti.

Qarwanaka uywaña tuqinxä taykanaka awkinaka ukanakakiwa yatxapxaraki, nayraxa sapa marawa qarwa t'arwanaka yawirapxäna, ukampiwa kunaymana isinaka lurapxäna, sawupxäna, juyranaka turkasiñataki, jichha pachanxa janiwa qarwa t'arwanakaxa yawitaxiti, kunatixa markachiri jaqinakaxa isinakapa lurasxapxiti, kuna laykutixa sapa maranakawa qhathunakataki isinakaxa alataxixa, ukhamarusa janiwa qarwanakata jaya markanakaru sarataxiti ukatwa jani jichha pachanxa t'arwanakaxa aski munataxiti.

Mä t'amphulli ch'iyara qarwawa manq'asiskaraki

Nayraxa urqu qarwanakaxa phisqa, suxta ukhamaraki paqallqu marankamawa uywapxirina, kuna laykutixa urqu qarwaxa jaqinakapata wali munatanwa, chiqasa urqu qarwanakata jaya markanakaru kunaymanajuyranakajikxatañataki sarapxirina, ukatpī nayraxapaqallqumarankama uywapxäna. Qarwanakampi sariri jaqinakaxa sapxiwa: “Nayraxa paqallqu marakama uywapxäna,

ukata achichi qarwaxa janiwa ch'amanixanti, ukata utana kharitakixiwa... ukhamarakiwa compadre ukaru aljanxaña"¹⁴⁵, yaqhapa qarwanaka uywiri jaqinakaxa sapxiwa: "*urqu qarwanaka phisqa suxta marankamawa nayraxa uywayatana, kunatixa suma ch'amantana*"¹⁴⁶. Chiqasa nayraxa mayxa amtanakampi urqu qarwanaka uywapxäna, walja maranaka uywasipxäna, ukhamarusa kunaymana q'ipinaka khumupxäna, ukata sapxiwa markachiri jaqinakaxa nayraxa qarwanakampikiwa q'ipinaka apnaqañatakixa sarapxäna.

Jichhapachanxa qarwanaka uywañaxa mayjaxiwa, janiwa nayrjamaxiti, kunatixa markachiri jaqinakaxa jilpacha qachu qarwanakaki uywaña munapxaraki, kuna laykutixa qachu qarwanaka kimsa ukhamaraki pusi qarwaqallunaka wawacharaki. Qarwanaka uywiri jaqinakaxa qachu qarwanakaki munapxaraki, ukhamata walja qarwanaka mirayañataki. Urqu qarwanakaxa janiwa nayrjama munataxiti jaqinakapata, chiqasa jichha pachanxa urqu qarwanakaxa janiwa q'ipi ukanakaxa khumutaxiti, jilpacha jaqinakaxa *auto* ukanakataki kunaymana jati q'ipinakaxa annaqataxaraki. Ukatpï jichha pachanxa urqu qarwanakaxa kimsa, pusi marankamawa uywataxarakixa. Yaqhapa jaqinakaxa paya marani qarwa qhathunakana aljatakixiwa.

Aka jullixa Alex Ruiz jupa jilatana apsunitawa khaya Cochabamba tuqita

Paya qarwanaka uyupana sayasiskaraki

145 Quintin Laura 07/08/2011.

146 Santos Quispe 05/08/2011.

Taqi markanakanwa qarwa qhathunakaxa jichha pachanxa utjarkixa, uka tuqinwa ankuta qarwanakaxa aljatarkixa; yaqhapa jaqinakaxa pusi marankamawa urqu qarwanaka uywapxarakixa. Jisnawa markachiri jaqinakaxa sapxiwa: *“jichha pachanxa urqu qarwanakaxa kharisiñataki ukhamaraki aljasiñataki ukatakiwa uywataxaraki, janiwa nayjamaxiti... nayraxa urqu qarwanakaxa jayuru, manq'anakaru sariripxanwa, jachaxa manq'asiñatakiwa uywajixa”*¹⁴⁷ sasawa qhanañcharkixa.

Jichha pachanxa qachu qarwanakaxa janiwa nayrjama walja maranaka uywataxiti, kuna laykutixa nayraxa tunka, llatunka maranakwa uywapxirina. Nayraxa qachu qarwanakaxa phisqa, suxta qarwaqallunaka wawachäpxirina, ukatwa qarwanakaxa juk'ata juk'ata taykakixarkiwa, jichha pachanxa mayjaxiwa, ukatawa mä qachu qarwaxa phisqa, suxta marakama uywataxa. Chiqasa jichha pachanxa qachu qarwanakaxa kimsa ukhamaraki pusi wawachapxaraki, ukatxa qachu qarwanakaxa taykakixarkiwa; yaqhapa jaqinakaxa kimsa kutawa qachu qarwanakaruxa wawachayapxaraki, yaqhapasti pusi kutawa qarwaruxa wawachayapxarakixa, ukatxa qarwaxa taykakixiwa.

50. Paya markanakawa (Puno - machaqa) juyranaka turkasipxirina

Janiwa yatiskiti kuna pachatsa aka paya markanakaxa (Perú - Bolivia) sapa maranaka kunaymana sawuta, jayunaka, maysa tuqitxa ch'uñu, kayanaka turkasipxaña qalltxpachäna. Markachiri jaqinakaxa sapxiwa: *“Janipuniwa ukanaka yatkarakti kuna pachatsa aka markata jaqinakaxa sarapxiripachäna khaya Perú markaru... naya jisk'askayata ukhaxa tataxaxa achichilajampiwa Pomata markaru sarapxiritaynawa, kuna pachatxa sarapxiripachäna ukanaka janiwa sirismati”*¹⁴⁸

Walja qarwanakawa sarasipkaraki

147 Juan Cruz 08/10/2011.

148 Wilson Condori 23/10/2011.

sasawa sapxana.

Khitinakatixa uywanakampi sarnaqasipxäna uka jaqinakaxa sapa marawa qarwanakapata wayita, jayu, qarwa sullu, qarwa lik'i, phasa, wiska, kustala, qarwa t'arwa, ch'arkinaka khumupxäna, ukanaka juyranakampi turkasiñataki apapxäna. Ukatpi jisnaxa *provincia Ingavi* markachiri jaqinakaxa sapa maranakawa Juli, Zepita, Yunguyu, Ilave, Pomata, uksa markanakaruxa sarapxirina ch'uqinaka, apillanaka, ullukunaka, jawasanaka, *cebolla*, juphanaka, taqi kasta tunqunaka, sillp'ini siwara, jani sillp'ini siwaranaka, ukhamaraki murayanaka, kayanaka, ch'uñunaka apanipxirina uksa markanakata. Machaqa jaqinakaxa sapa maranakawa Perú markanaku naratpacha sarapxiritayna juyranaka jikxatañataki; ukhamaraki yaqhapa jaqinakaxa mä maranxa kimsa, pusi kutt'apxana Perú markanakaruxa walja juyranaka jikxatañataki.

Sariri jaqinakaxa Perú uksa markanxa walja masinakapawa (*compadre*) utjarkina. Chiqasa uka masipana utaparuwa sapa sarawina qurpachayasipxana (masipawkanawa ikipxana). Khaya 1970 uka maranakapxa juk'ata juk'ata janiwa markachiri jaqinakaxa uksa Perú marka tuqiru sarxapxanti, kuna laykutixa Desaguadero marka tuqinwa mä jach'a qhathuxa uñstatayna. Uka Desaguadero marka taqinapwa turkasiñanaka, alasiñanaka, aljasiñanaka utt'ayaxana. Jisnawa machaqa tuqinkiri jaqinakaxa janiwa juk'ata juk'ata khaya Pomata, Ilave, Zepita, Yungoyu, Juli markanakaruxa sarxapxanati, kuna laykutixa wali jayanwa uksa markanakaruxa (kimsa, pusi urunakata uksaruxa mantapxana).

Akaxa qarwa uyuwa qalata luratawa

Jisnawa machaqa uksa markana jakasiri jaqinakaxa qarwanakata Desaguadero uksa markaruwa sarpxäna, chiqasa Desaguadero markaxa jak'ikinwa jupanakatakixa, kuna laykutixa payuruta

machaqa tuqita puripxirina Desaguadero markakamaxa. Chiqasa Desaguadero jach'a qhathunxa taqichaqata sarapxirina: Zepita, Yungoyu, Ilave, Juli, Pomata uksa markanakata *carro* ukata saraña qalltapxana, kuna laykutixa apapxanwa taqi kasta juyranaka: jawasanaka, ch'uqinaka, kayanaka, apillanaka, ukanakaxa Desaguadero markanwa turkasipxana; ukhamarakiwa junt'u markanakata sarapxirina Desaguadero markaru, jisnawa Arequipa, Moquegua ukhamaraki Tacna, chiqasa uksa tuqitxa apanipxanwa chankaka, wayk'anaka, *vino*, *higo*, *oregano* ukanakaxa yaqhapaxa qullqiruwa aljapxana, ukhamaraki yaqhapa juyranakaxa turkañatakiwa apanipxana. Maysa tuqitxa, machaqa (San Andrés de Machaca, Jesus de Machaca) uksa markachiri jaqinakawa Desaguadero markaru sapa viernes urunakawa sarapxirina qarwanakata. Chiqasa uksa markanakatxa apapxanwa qarwa t'arwanaka, iwija t'arwanaka, phasanaka, jayunaka, sawutanaka, qarwa sullunaka, qarwa lip'ichinaka, wiskanaka, qarwa wich'uñanaka. Maysa tuqitxa Jesús de Machaca uksata jaqinakaxa nayra pachatpacha ñiq'i phukhunaka, uma apaña yurunaka, manq'asiña chuwanaka, lamananaka apapxiritaynaxa juyranakampi turkasiñataki. Ukhamarkiwa Jesús de Machaca tuqitxa apapxiritaynaxa taqi kasta sawutanaka, jichhaxa pachanxa aka machaqa markaxa wali uñt'atawa taqi kasta sawutanakata.

Jesús de Machaca marka tuqinxsa sapa *viernes* urunakawa markachiri jaqinakaxa qarwanakata, asnunakata ñiq'i phukhunaka apapxirina Desaguadero jach'a qhathuru aljañataki. Ukatxa juk'ata juk'ata Desaguadero markanxa janiwa jaqinakaxa qhathunakana aljapxanti ñiq'i phukhunakxa, kuna laykutixa Lima marka tuqitwa *productos industriales de aluminio* apanipxana

Mä tama qarwanakawa qhutuqi sarasipkarakixa

Kimsa qarwanakawa manq'asipkaraki

kunaymana china phukhunaka, china chuwanaka. Jisnawa uka *productos industriales* anqa markanakata apanipki ukanakakiwa wali alatana khaya Desaguadero markanxa, janiwa juk'ata juk'ata alaja utjanati ñiq'i phukhunakataki, chuwanakataki, lamanakataki. Chiqasa *productos industriales* ukanakaxa janiwa turkasiñataki utjkanakati, jani ukasti qullqimpi qhuthuta alatanwa.

Qarwampi sarnaqasiri jaqinakaxa china phuqhunakaki qhathuta alasipxäna, kuna laykutixa ukanakaxa janiwa laqaki p'akiskanti, ukhamarusa walja maranakawa apnaqatäna. Nayraxa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa ñiq'i phukhuki jaya markanakaru manq'a phayasiñatakixa apasipxäna, kunarusatixa ñiq'i phukhu p'akiskäna ukhaxa jani manq'atakiwa uñjasipxäna. Ukatpi thakhina yaqha jaqinakaruwa manq'a phayasiñatakixa achikt'asipxäna.

Maysa tuqitxa, San Andrés de Machaca jaqinakaxa 1980 uka maranakata janiwa Perú (Pomata, Yunguyu, Zepita, Juli, Ilave) markanakaru qarwanakapata sarxapxiti, jani ukasti Desaguadero markarukiwa kunaymana turkaña, aljaña, alasiñataki qarwanakapata sarxapxäna. Desaguadero markaruxa kipkaki wayita, phasa, wiska, ch'arki, jayu, qarwa sullu, qarwa untu, qarwa t'arwa, kustala apasipxäna, ukhamarusa qachu, urqu qarwanaka saykïrpacha aljapxäna.

Desaguadero markaruxa jisk'a carro apanipxirina achutanaka

Juk'ampacha, Perú markanakanxa (Pomata, Yunguyu, Zepita, Juli, Ilave) markachiri jaqinakaxa *auto* sarapxirina wanunaka jikxatañataki. Wanu jikxatañatakixa taqi kasta juyranaka apapxirina: ch'uqinaka, apillanaka, k'ala siwara, sillp'ini siwara, jupanaka, ullukunaka, tuntanaka, ch'uñunaka) jach'a qhathunxa aljañataki ukhamaraki yaqha juyranakampi turkasiñataki apanipxirina.

Maysa tuqitxa jisnawa Pomata, Zepita, Julí, Ilave markachiri jaqinakaxa Desaguadero markanxa t'arwa, kustala, phasa, qarwa lik'i, qarwa sullunaka taqikuna jikxatapxarakina, ukhamarkiwa

alasipxana *producto industrial* sata sutini yanaka, jisnawa: *azucar*, wayk'a, *higo*, janq'u jak'u, *bicicleta*, *radio*, *carretilla*, aluminio phukhunaka alasipxirina. Yamakisa, San Andrés de Machaqa (Chunkara, Sombra Pata, Ticumuruta, Pusuma, Centro Mauri, Ch'ijipukara) markachiri jaqinakaxa Desaguadero markata taqikuna ch'uñu, apilla, ch'uqi, wayk'a, q'ala siwara, ulluku jikxatapxirina.

Nayra pachata khaya markachiri jaqinakaxa Pomata, Yunguyu, Zepita, Juli, llave *auto* ukanakata Laqani, Sata qallta, Taypi sata uka phaxsinakana *provincia Ingavi* markanakana iwija wanu alasiñataki sarapxirina. Yaqhapa jaqinakaxa iwija wanunaka jikxatañatakixa ch'uqinaka, ch'uñunaka, apillanaka churapxirina. Iwija wanunaka aptaniñatakixa jach'a *auto* ukanakwa sarapxirinxa; jichhakamasa khaya Pomata, llavi, Zepita markanakata sarasipkakiwa machaqa markakamasa.

Machaqa markanakatxa iwija wanunaka jach'a *carro* ukanakata apapxirina ch'uqinaka satañataki. Chiqasa wanunaka apañatakixa Bolivia marka tuqitxa kunaymana juyranakwa churapxana, jisnawa ch'uñu, apilla, k'ini ch'uqi, wayk'a, kaya, jawasa, tunqunaka. Perú markatxa mä uruwa jutapxixa khaya sata qallta, sata phaxsinakaxa jutapxixa wanunaka apañataki. Chiqasa khaya marchaqa jaqinakaxa sapa maranakawa iwija wanunaka juk'ata juk'ata tantachapxarkixa, kuna laykutixa iwija wanunanaka uyuta inksupxixa Pomata

Walja alqa qarwanakawa manq'asipkaraki

Jichha pachanxa qarwanakaxa chukiyawu markaruwa anakipxarkixa khariñataki.

jaqinakaru turkasiñataki; kunarusatixa maya familia taypinxa jani iwija wanunaka anqaru inssupxixa, ukhaxa wanunaka aliri jaqinakxa juk'ata juyranakxa churarakixa. Ukata markachiri jaqixa sapxixa: *"Sapa maranakawa iwija wanuxa tantachaña, iwija uyuta sapa alwatawa q'ipiskaña... uka peruano carronakaxa iwija muntanatapini munapxi, janiwa uyuta jupanakaxa apsusiña munapxirikiti, ukatwa sapa maraxa iwija wanu muntuchta"*¹⁴⁹ sasawa arsuraki.

51. Pankanaka uñaratanaka

Arnold, Denise

1998 *Río de Vellón, río de canto. Cantar a los animales, una poética andina de la creación.* La Paz: HISBOL, ILCA.

Arnold, Denise; Espejo, Elvira

2010 *Ciencia de las mujeres. Experiencias en la cadena textil desde los ayllus de Challapata.* La Paz: ILCA.

Bonavia, Duccio

1996 *Los camélidos sudamericanos (Una introducción a su estudio).* Lima: IFEA-UPCH- Conservation international.

Cardozo, Armando

1970 *La zoología y las investigaciones en camélidos sudamericanos.* La Paz: Academia Nacional de Ciencias de Bolivia.

1975 *Origen y filogenia de los camélidos sudamericanos.* La Paz: Academia Nacional de Ciencias de Bolivia.

1980 *Proyecciones de la ganadería de ovinos y camélidos en el departamento de Oruro.* La Paz: Academia Nacional de Ciencias de Bolivia.

1995 "Tipificación de las llamas k'ara y t'amphulli". En: *Waira pampa. Un sistema pastoril camélido ovino del altiplano árido boliviano.* La Paz: IBTA, CONPAC y ORSTOM, pp. 65-71.

Casaverde, Juvenal

1988 *Comunidades alpaqueras del sur andino. Una introducción a su estudio.* Cusco: Proyecto Alpacas.

Castro, Milka

2000 "Llamaros de puna salada en los andes del Norte de Chile". En: *Pastoreo altoandino. Realidades, sacralidad y posibilidades.* La Paz: Plural, Musef, pp. 85-109.

COMISIÓN ORGANIZADORA DE CRIADORES DE ALPACA

1985 *Alpaqueros de Caylloma. Problemas y alternativas.* Lima: DESCO.

Clave, Lius Miguel

1989

Trajinantes. Caminos indígenas en la sociedad colonial siglos XVI-XVII. Lima: Instituto de Apoyo Agrario.

Concha, Juan de Dios

1975

"Relación entre pastores y agricultores". En: *Allpanchis*, # 8, pp.68-101.

Custred, Glynn

1974

"Llamereros y comercio interregional". En: Giorgio Alberti; Enrique Mayer (Comp) *Reciprocidad e intercambio en los Andes peruanos*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, pp. 252-289.

Dedenbach, Sabine

1990

Inka pachaq llamanpa willaynin. Uso y crianza de los camélidos en la época incaica. Estudio lingüístico y etnohistórico basado en las fuentes lexicográficas y textuales del primer siglo después de la conquista. Germany: Universitat Bonn.

Flores Ochoa, Jorge

1975

"Pastores de alpacas". En: *Allpanchis*, Vol.VIII, pp. 5-23.

1988

"Mitos y canciones ceremoniales en comunidades de puna". En: *Llamichos y paqocheros. Pastores de llamas y alpacas*. Cuzco: Centro de Estudios Andinos, pp. 237-251.

2000

"El pastoreo altoandino en la encrucijada". En: *Pastoreo altoandino. Realidad, sacralidad y posibilidades*. La Paz: Plural, Musef, pp. 213-225.

FONDO INTERNACIONAL DE DESARROLLO AGRÍCOLA

1990

Bolivia, proyecto regional de desarrollo de camélidos sudamericanos (Argentina, Bolivia, Ecuador y Perú). La Paz.

Gil, Raquel

2004

Caravaneros y trashumantes en los andes meridionales. Población y familia indígena en la puna de Jujuy 1770 a 1870. Lima: Instituto de Estudios Peruanos.

Gobel, Barbara

1998

"Salir de viaje. Producción pastoril e intercambio económico en el noroeste argentino". En: Carmen Orellano et. al. *50 años de estudios americanistas en la Universidad Bon.* Saurwein: Estudios Americanistas de Bonn, pp. 867-891.

GUÍA DE OECAs DE BOLIVIA POR MUNICIPIO

2002

Directorio Nacional Municipalizado de las Organizaciones Económicas Campesinas. La Paz: Viceministerio de Microempresa, Participación Popular.

Huanca, Teodosio

1989

"Empadre amarrado o controlado en las comunidades del sur de Puno". En: *Crianza de llamas y alpacas.* Lima: Proyecto Andino de Tecnología Campesina-PRATEC, pp. 45-51.

Jeri León, Antonio

1989

"Algunas técnicas nativas en la crianza de los camélidos andinos". En: *Crianza de llamas y alpacas.* Lima: Proyecto Andino de Tecnología Campesina-PRATEC, pp. 53-61.

López, Maura

2003

Pastoreo andino. Llanquera carangas. Oruro: Latinas Editoriales.

Lecoq, Patrice

1986

"La ruta de la sal en Bolivia". En: *Revista mensual geomundo,* # 9, Santiago de Chile, pp. 262-273.

1984/1988

"Una ruta de la sal en el sud boliviano. Informe del viaje de trueque anual de una caravana de llamas". En: *Revista del Museo Nacional de Etnografía y Folclore,* # 1-2. La Paz, pp. 163-216.

1997

"Algunos apuntes sobre la importancia de las caravanas de camélidos en el desarrollo de la ciudad de Potosí". En: *Revista Yachay,* # 26, Cochabamba, pp.175-203.

Lecoq, Patrice; Fidel, Sergio

2000

“Algunos aspectos de la vida y de los ritos ganaderos en Ventilla, una comunidad pastoril del sud de Potosí”. En: *Pastoreo altoandino. Realidad, sacralidad y posibilidades*. La Paz: Plural, Musef, pp. 150-185.

Manrique, Nelson

1983

“Los arrieros de la sierra central durante el siglo XIX”. En: *Allpanchis*, # 21, pp. 27-64.

Medinacelli, Ximena

2010

Sariri. Los llameros y la construcción de la sociedad colonial. La Paz: ASDI, PLURAL, IEB.

Menacho, Vladimir

2007

Manuel del promotor. Manejo de ganado camélido. Potosí: Latinos Editores.

Molina, Ramiro

1987

“La tradicionalidad como medio de articulación al mercado: una comunidad pastoril en Oruro”. En: Olivia Harris et. al. *La participación indígena en los mercados surandinos*. La Paz: CERES, pp.603-631.

Nabeshima, Shojiro

2000

“También queremos cultivar papales: un caso de los pastores del canton de Santiago de Machaca La Paz”. En: *Pastoreo altoandino. Realidad, sacralidad y posibilidades*. La Paz: Plural, Musef, pp. 111-134.

Nielsen, Axel

1998

“Tráfico de caravanas en el sur de Bolivia: observaciones etnográficas e implicancias arqueológicas”. En: *Sociedad argentina de Antropología*. Buenos Aires: s./e. pp.139-178.

Pati, Pelagio; Herrera, Magin

2010

Estrategias de crianza de llamas en el altiplano boliviano. La Paz: s./e. (inédito).

- Paz, Percy
2000 "Los llameros de Qochauma y sus viajes a Markapata". En: *Pastoreo altoandino. Realidad, sacralidad y posibilidades*. La Paz: Plural, Musef, pp.135-148.
- Quiroga, María Soledad
2009 *Figuras, rostros, mascarar. Las identidades en Bolivia*. La Paz: Fundación UNIR Bolivia.
- Rocha, Osmar
2004 "Crianza familiar de llamas". En: Katrien Van't (Ed.) *Gracias a los animales. Análisis de la crianza pecuaria familiar en Latinoamérica, con estudios de caso en los valles y el altiplano de Bolivia*. La Paz: PLURAL, Agruco UMSS, pp.157-186.
- Rodriguez, Berenguer
2004 *Caravanas, interacción y cambio en el desierto de Atacama*. Santiago de Chile: Ediciones Museo Chile de Arte Precolombino.
- Tichit, Muriel
1991 *Los camélidos en Bolivia*. La Paz: FADES.
- Tomoeda, Hiroyasu
1988 "La llama es mi chacra: el mundo metaforica del pastor andino". En: *Llamichos y paqocheros. Pastores de llamas y alpacas*. Cuzco: Centro de Estudios Andinos, pp. 225-235.
- Valderrama, Ricardo y Escalante, Carmen
1983 "Arrieros, troperos y llameros en Huancavelica". En: *Allpanchis*, # 21, pp.65-87.
- West, Terry
1988 "Rebaños familiares propietarios individuales: ritual ganadero y herencia entre los aymaras de Bolivia". En: *Llamichos y paqocheros. Pastores de llamas y alpacas*. Cuzco: Centro de Estudios Andinos, pp. 191-201.
- Zalles, Jaime
2004 *La seguridad alimentaria de antes y nuestra actual inseguridad*. Tarija.

YANAPT'IRI JAQINAKA SUTINAKAPA

Santos Quispe de 80 años de Cantón Sombra Pata provincia Ingavi

Julia Quispe 65 años de Canton Sombra Pata de provincia Ingavi

Wilson Condori de 70 años de la comunidad de Kunchaqullu provincia Ingavi

Quintin Quisbert 65 años de la comunidad Chunkarquta provincia Ingavi

Quintin Laura de 80 de la comunidad de Chunkarquta de provincia Ingavi

Julia Ochoa de 70 años de la comunidad de Kunchaqullu de provincia Ingavi

Florentino Laura de 80 años de la comunidad de Ch'ijipukara de la provincia Ingavi

Eusebio Plata de 80 años de la comunidad de Chunkarquta de provincia Ingavi

Andres Condori de 75 años de la comunidad de Ch'ijipukara de la provincia Ingavi

Juan Cruz de 77 años de la comunidad de Chunkaraquta de provincia Ingavi

Qhanañcha

Taqiniwa yattana, paya waranqa kimsaqallquni marana (2008), Bolivia Markanxa yatiqañasa, yatichañasa mayjt'ataxi ukxa, kunati, jilata Evo Morales Ayma jupawa wali ch'amampi, qamasampi saranakasarjama, amuyunakasjarxama Bolivia marka irpxaruña qallti, chiqansa, markachiruru jiskt'asa ukhamaraki jaysasawa yaparjama sartataxa utjxi, ukhama amuyumpi utt'ayawayi jach'a yatiqaña uta Universidad Indígena Boliviana Aymara "Tupak Katari" sata sutini, khayasa Cantón Warisata Provincia Omasuyos del departamento de La Paz ukxa tuqina, payüru saraqkipana llumpaqa phaxsita ukhamaraki paya waranqa kimsaqallquni marana (2 de agosto de 2008), aymara markana sarapa, lurapa, amuyupa jach'aru sartayañataki. Ukxaru, Benecio Quispe Gutierrez jupa jilatawa utt'ayi Intituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara sata sutini, maya kamachimpi (Resolución Rectoral N° 20), tunka paqallquni uru saraqkipana jallu qallta phaxsita paya waranqa llatunkani marana (17 de diciembre de 2009), aymara markana saranakapa, amuyunakapa ukhamaraki luranakapata yatxatañataki.

Ukatwa, IICLA tuqina yatxatiri jilatanaka kullakanakaxa sapüru pankanaka ullarapxi yatxatañataki kunjapapuninsa qillqiri jilatanakana kullakanakana amuyunakapaxa aymara markana saranakapxatxa, ukhamaraki aymara aru chiqaparu kunkañchayanxatxa; ukhamakipanxa, sumpacha yatxatañatakixa, Institutu uksana yatxatirinakaxa sarawayapxiwa yatxatiri thayansa thayjata, lupinsa lupjata, juyphinsa juyphjata ukhama, kawkha ayllunti markachirinakaxa qamasipki ukakama, kunalaykutixa wali askiwa jupanakampi aruskipaña, amuyunakapa ist'aña, yatitanakapa uñakipaña, ukhamarusa kuna amtampisa marka layku lurapxi, ukhamampirusa

yattanwa suyunakana, ayllunakana saranakapaxa mayja majatapa, thakini thakini, sarani sarani ukhamatapxa, saraksnawa, taqikunasa pachaparjama luratawa maynita maynikama yanapt'asisa.

Aka pankankiri yatxatatanakaxa ch'amañchaniwa taqpacha markachirinakaru, yatiqirinakaru, yatichirinakaru ukhamaraki yatxatirinakaru; kunapachati pankana qillqt'ata ullarapxani ukhaxa uñjapxaniwa, kunjamasa aymara markachirinakaxa jani jisk'achasisa wakt'ayasiritana suma qamaña jikxatañataki, maynita maynikama yanapt'asiña utjañapataki, ukxaruxa utjarakiwa, aymara markana saranakapxata, yatinakapxata, arupxata qhanañchata, ukhamarusa, yatxatirinakaxa kunjamsa amuyasipki, walikiskiti janicha waliki, jani walikchiti ukhaxa jiwasanakawa markachirjamaxa askichxañasa chiqpacha thakiru sartayxañasataki, kunaskpansa, k'umitasa, uñch'ukitasa unjasiñani, aymara aruxa jiwasankiwa ukhamaraki saranakasasa amparasankarakiwa, jiwasataxiwa nayraru sarxaruyaña.

Saraksnawa, kunapachati espoñol jaqinakaxa purinipkana markasana saranakapa, arupa, amuyupa, qamasapa t'unjiri ukapachata jichhürkamawa jani suma qamañaxa utjxiti, jani ukasti, jiwasanakkama uñch'ukisiña, sallqasiña, uñisiña ukanakakiwa utjxi, ukatwa Instituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara uksankiri yatxatirinakaxa wali ch'amampi yatxatasipki aymara markana saranakapa, arupa, amuyupa uka tuqita. Qhipa tuqina uñist'ayasiskakiniwa yaqha panka tuqi yatxatatanaka.

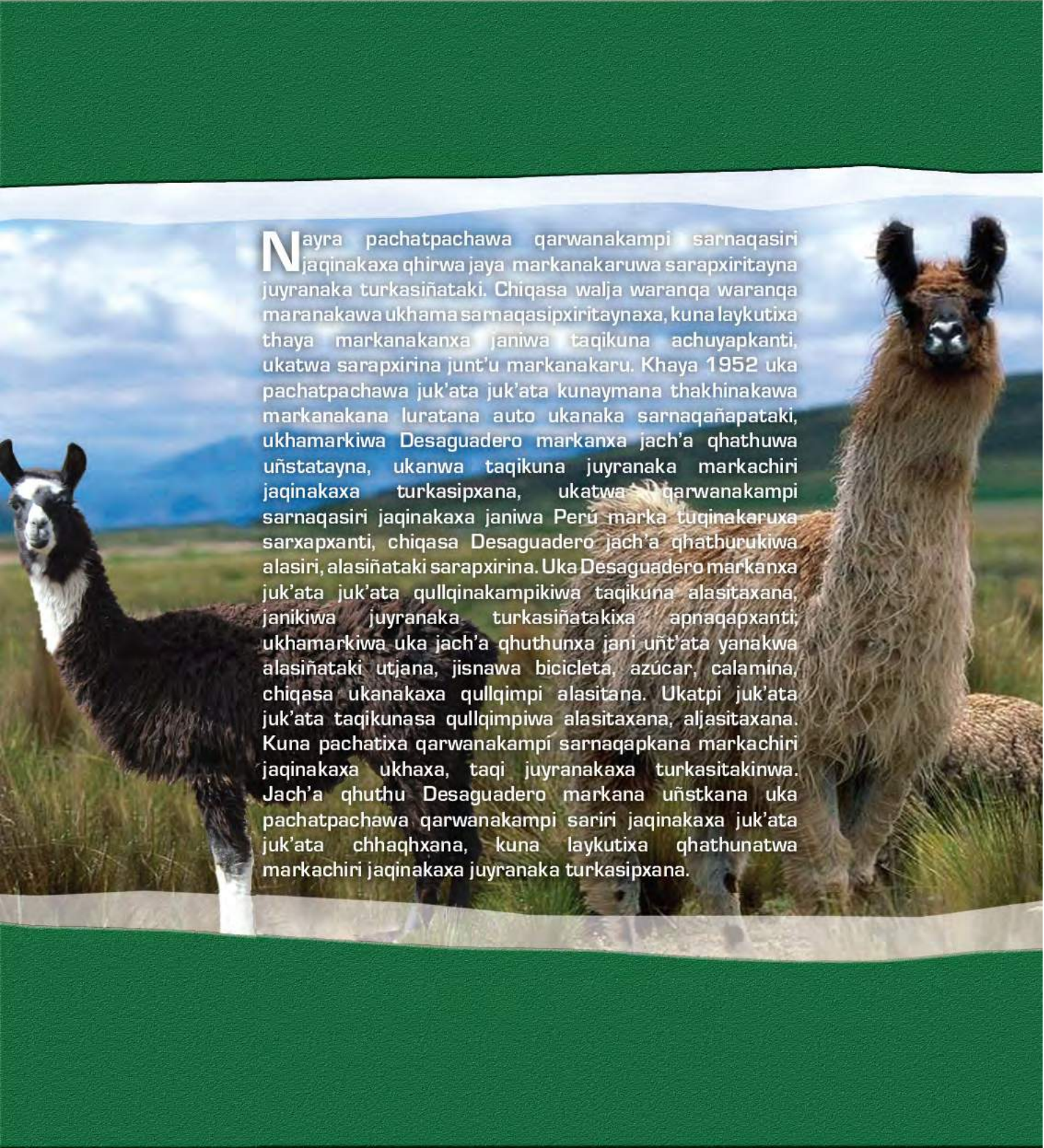
JALLALLAKIPANAYA JILATANAKA KULLAKANAKA.

Lic. Benigno Callizaya Ojeda

DIRECTOR

Instituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara

A photograph of two llamas in a grassy field. On the left is a black llama with a white face and legs. On the right is a brown llama. In the background, there are green hills and a blue sky with white clouds. The photo is mounted on a green background with white borders.

Nayra pachatpachawa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa qhirwa jaya markanakaruwa sarapxiritayna juyranaka turkasiñataki. Chiqasa walja waranqa waranqa maranakawa ukhama sarnaqasipxiritaynaxa, kuna laykutixa thaya markanakanxa janiwa taqikuna achuyapkanti, ukatwa sarapxirina junt'u markanakaru. Khaya 1952 uka pachatpachawa juk'ata juk'ata kunaymana thakhinakawa markanakana luratana auto ukanaka sarnaqañapataki, ukhamarkiwa Desaguadero markanxa jach'a qhatuwa uñstatayna, ukanwa taqikuna juyranaka markachiri jaqinakaxa turkasipxana, ukatwa qarwanakampi sarnaqasiri jaqinakaxa janiwa Perú marka tuqinakaruxa sarxapxanti, chiqasa Desaguadero jach'a qhathurukiwa alasiri, alasiñataki sarapxirina. Uka Desaguadero markanxa juk'ata juk'ata qullqinakampikiwa taqikuna alasi taxana, janikiwa juyranaka turkasiñatakixa apnaqapxanti, ukhamarkiwa uka jach'a qhuthunxa jani uñt'ata yanakwa alasiñataki utjana, jisnawa bicicleta, azúcar, calamina, chiqasa ukanakaxa qullqimpi alasi tana. Ukatpi juk'ata juk'ata taqikunasa qullqimpiwa alasi taxana, alasi taxana. Kuna pachatixa qarwanakampi sarnaqapkana markachiri jaqinakaxa ukhaxa, taqi juyranakaxa turkasitakinwa. Jach'a qhuthu Desaguadero markana uñstkana uka pachatpachawa qarwanakampi sariri jaqinakaxa juk'ata juk'ata chhaqxana, kuna laykutixa qhathunatwa markachiri jaqinakaxa juyranaka turkasipxana.